

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

Ukraina Lithuanica:

студії з історії
Великого князівства Литовського

Т. IV

*На пошану
Миколи Федоровича Котляра
з нагоди його 85-річчя*

Київ – Кам'янець-Подільський
2017

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(протокол № 7 від 27 червня 2017 р.)

Рекомендовано до друку Вченою радою
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка
(протокол № 1 від 30 серпня 2017 р.)

Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. — К. : Інститут історії України НАН України ; Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. — Т. IV: На пошану Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 85-річчя. — 294 с.

У наукових статтях та розвідках пропонованого збірника розглядаються раніше не досліджені або маловивчені питання вітчизняної історії литовської доби, а також важливе коло проблем, пов'язаних з генезою поліетнічної держави епохи пізнього Середньовіччя — початку Нового часу — Великого князівства Литовського. Зацікавлений читач знайде у них авторське бачення широкого кола проблем, що досліджуються вперше або по-новому оцінюються, а також познайомиться з важливими джерелами, які вперше вводяться до наукового обігу.

Для істориків-литуаністів, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться історією України та Великого князівства Литовського.

Ukraina Lithuanica: Studies on History of the Grand Duchy of Lithuania. — К. : Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine ; Kamianets-Podilskyi : Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, 2017. — Т. IV: In honor of Mykola Kotlyar on the occasion of his 85th anniversary. — 294 p.

The collection covers a number of new issues related to the history of the Grand Duchy of Lithuania; in particular, analysis of different peculiarities of its development in the Middle Ages and Early Modern Times. The given research is supposed to extend empirical and theoretical aspects of the mentioned issue.

For historians, faculty members, students and everybody' interested in history of Ukraine and the Grand Duchy of Lithuania.

Адреса редакційної колегії та видавця:

01001, Київ, вул. Грушевського, 4, к. 509, тел. +38 (044) 278-63-62

e-mail: andriiblanutsa@gmail.com, dvashchuk@ukr.net

ISSN 2307-4329

© Інститут історії України НАН України, 2017

© Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка, 2017

© Автори, 2017

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Котляр Микола, д. і. н., член-кор. НАН України, головний редактор, Інститут історії України НАН України

Блануца Андрій, к. і. н., заступник головного редактора, Інститут історії України НАН України

Ващук Дмитро, к. і. н., заступник головного редактора, Інститут історії України НАН України

Жеребцова Лариса, к. і. н., відповідальний секретар, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РЕДАКЦІЙНА РАДА

Смолій Валерій, д. і. н., академік НАН України, Інститут історії України НАН України

Копилов Сергій, д. і. н., проф., Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Боряк Геннадій, д. і. н., проф., член-кор. НАН України, Інститут історії України НАН України

Воронін Василь, к. і. н., доц., Білоруський державний університет

Гуржій Олександр, д. і. н., проф., Інститут історії України НАН України

Дзярновіч Олег, к. і. н., Інститут історії Білорусі НАН Білорусі

Закшевський Анджей, д. габ., проф., Варшавський університет

Люлевіч Хенрик, доктор історії, доц., Інститут історії ПАН

Нієндорф Матіас, д. і. н., проф., Грайфсвальдський університет імені Ернста Морітца Арндта

Петраускас Рімвідас, д. і. н., проф., Вільнюський університет

Сас Петро, д. і. н., Інститут історії України НАН України

Степанков Валерій, д. і. н., проф., Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Чухліб Тарас, д. і. н., Інститут історії України НАН України

ЗМІСТ

Світлана Блашук МИКОЛА ФЕДОРОВИЧ КОТЛЯР: ескіз до портрета ученого.....	10
---	----

Студії *Політика і право*

Борис Черкас Політична ситуація на українських землях в контексті політики Золотої Орди 1312–1322 рр.	16
---	----

Костянтин Святнюк Упоминки, як складова частина дипломатичної гри уряду Великого князівства Литовського під час переговорів з правителями Кримського ханату 30-х рр. XVI ст.	27
---	----

Дмитро Ващук Литовські Статути у повсякденній практиці середини XVI ст. (на прикладі родини Чорторийських).....	32
--	----

Олександр Юга Перспективи козацької України під «опікою» Москви після 1654 р. в поглядах Альбрехта Станіслава і Януша Радзивіллів	43
--	----

Андрій Гурбик Оборонні бої за Київ та звільнення міста від армії Великого князівства Литовського (липень-серпень 1651 р.)	53
--	----

Володимир Газін Литовська верхівка та «українське питання»: політика шляхетсько-магнатських кіл ВКЛ стосовно козацької України в умовах московсько-польської війни 1654–1667 рр.	73
---	----

Соціально-економічні відносини

Оксана Валенене Проблема дослідження першого храму у Вільнюсі.....	81
Рітіс Йонайтіс Головні вінчики як індикатор міграційного шляху в XIII–XIV ст. через Київ до Литви	94
Ірина Хромова Сіверське карбування другої половини XIV ст.	118
Ірма Каплунайте Роль Німецького міста у Вільнюсі у другій половині XIV ст.	125
Станіслав Келембет Федір Ольгердович, князь кобринський, ратенський та жидачівський.....	146
Петро Кулаковський Волиняни у структурі унійної церкви на землях Великого князівства Литовського (кінець XVI – перша половина XVII ст.)	171
Ірина Ворончук Українська шляхетська родина ранньомодерної доби у внутрішніх зв'язках і стосунках: батьки і діти.....	189

Ad fontes

Андрій Блануца «Справа соймова» короля польського і великого князя литовського Сигізмунда II Августа 1572 р.....	206
Богдан Березенко, Дмитро Лукін Лист-угода між Філоном Кмітою Чорнобильським та братією монастиря святого Миколи Пустинського (1585)	220
Владислав Безпалько Матеріали виготовлення верхнього одягу українських селян другої половини XVI ст. (за актовими джерелами Волині)	232

Валерій Степанков

«Щоденник канцелярський» литовського польного гетьмана Януша Радзивілла як джерело дослідження революційних подій у Поділлі й Південно-Східній Волині (середина 1649 – березень 1651 рр.) 248

Історіографія та методологія

Саулюс Сарцявичус, Річардас Тараскявичус

Методи ідентифікації продукції цегельників середньовічного Вільнюса на прикладі костелу Св. Миколая 259

Рецензії та огляди

Андрій Блануца

[Огляд] Генрик Літвін. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648) / Пер. з польськ. Лесі Лисенко. – К.: Дух і Літера, 2016. – 616 с. 281

Владислав Безпалько

[Огляд] Соціально-економічні трансформації в Україні та Білорусі в XVI–XVIII ст. : фактор реформ. – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – 232 с. 285

Лариса Жеребцова

Андрій Блануца. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2017. – 423 с. 288

Відомості про авторів 292

CONTENTS

Svitlana Blashchuk

MYKOLA FEDOROVYCH KOTLIAR:

sketch to the portrait of a scientist 10

Studies

Policy and Law

Borys Cherkas

Political situation on the Ukrainian lands in the context of the policy of the Golden Horde 1312–1322..... 16

Kostiantyn Sviatniuk

The upominoky as part of the diplomatic game of the Government of the Grand Duchy of Lithuania during negotiations with the rulers of the Crimean Khanate 30-ies. XVI century 27

Dmytro Vashchuk

The Statutes of Lithuania in the everyday life in the middle of the XVIth century (the case of the Chortoryiski family) 32

Oleksandr Yuga

The prospects of cossack Ukraine «being in ward» to Moscow after 1654 in the views of Albrecht Stanislaw and Janusz Radziwill..... 43

Andrii Hurbyk

Defensive battles for Kyiv and cancellation of the city from the army of the Grand Duchy of Lithuania 1651 53

Volodymyr Hazin

Lithuanian Peak and «Ukrainian question»: Politicians of the noble-magnate circles of GDL in relation to cossack Ukraine in the conditions of the Moscow-Polish war of 1654-1677 73

Social and Economical Relations

- Oksana Valenene**
The problem of the research of the first temple in Vilnius.....81
- Rytis Jonaitis**
Chaplets as an indicator of the migration route
in the 13th and 14th centuries through Kiev to Lithuania 94
- Iryna Khromova**
The Siversk region' coinage of the 2nd half of XIV century 118
- Irma Kaplūnaitė**
The role of the «German town» in Vilnius
in the second half of the 14th century 125
- Stanislav Kelembet**
Fiodor Olgerdovich, the Prince of Kobrin, Ratno and Zhidachiv..... 146
- Petro Kulakovskiy**
Volhynians in the structure of the uniate church on the land
of the Grand duchy of Lithuania
(end of the 16th century – first half of 17th century) 171
- Iryna Voronchuk**
Inner relationships and ties of the ukrainian noble family
of the early-modern age: parents and offsprings 189

Ad fontes

- Andrii Blanutsa**
«The Sejm case» [«Sprava sojmova»] by the King of Poland
and the Grand Duke of Lithuania Sigismund II August of 1572 206
- Bogdan Berezenko, Dmytro Lukin**
The letter of agreement between Filon Kmita Chernobylsky
and brothers of the monastery of st.nicholas pustinsky (1585) 220
- Vladyslav Bezpalko**
Materials for the manufacture of outerwear of Ukrainian peasants in the
second half of the 16th century (according to the sources of Volynia) 232

Valerii Stepankov

«Diary stationery» of field lithuanian hetman Janush Radziwill
as a source of study of the revolutionary events in Podolia
and south-eastern Volyn (the mid-1649 – march, 1651) 248

Historiography and methodology

Saulius Sartsyavichus, Richardas Tarashkyavichus

The methods of identification of the production of bricknesses
of the medieval Vilnius on the example of the bone of the St. Nicholas 259

Reviews

Andrii Blanutsa

[Review] Henryk Litwin From the Rus' origin. The Nobles of Kyiv,
Volhynia and Bratslav regions (1569–1648) / Transl. from Polish
by Lesia Lysenko. – Kyiv: «Dukh i Litera», 2016. – 616 p. 281

Vladyslav Bezpalko

[Review] Socio-economic transformations in Ukraine and Belarus
in the XVI-XVIII centuries. : The factor of reforms. – K.:
Institute of History of Ukraine of the National Academy
of Sciences of Ukraine, 2016. – 232 p. 285

Larysa Zherebtsova

Andrii Blanutsa. Land policy of the Jagellons in the Ukrainian territory
of the Grand Duchy of Lithuania (1440-1572). – K.:
Institute of History of Ukraine of the National Academy
of Sciences of Ukraine, 2017. – 423 p. 288

Information about the authors 292

Світлана Блащук

МИКОЛА ФЕДОРОВИЧ КОТЛЯР: ЕСКІЗ ДО ПОРТРЕТА УЧЕНОГО*

Відомий український історик Микола Федорович Котляр помітно вирізняється серед сучасних медієвістів. Його праці відомі широкому загалу фахівців не лише в нашій країні, а й за її межами, книги та статті виходять друком у багатьох країнах світу, він є членом авторитетних міжнародних наукових організацій. Доробком знаного спеціаліста вже не одне десятиліття послуговуються вчені.

М. Ф. Котлярові судилося жити та працювати в різні історичні епохи. Це вплинуло на становлення історика, на його кругозір, зацікавлення та переконання.

Народився Микола Федорович Котляр 4 липня 1932 р. в Кам'янці-Подільському¹. Це місто й до сьогодні дороге для нього, він завжди особливо радо відвідує наукові заходи, які там проходять. Його батько Федір Васильович був агрономом, а мати Надія Михайлівна – вчителькою. У дитинстві разом із батьками багато переїздив – мешкав у Вінниці, Козятині та ін. Шкільні роки майбутнього історика пройшли в Полтаві, де він і здобув середню освіту у школі № 17, яку закінчив із золотою медаллю. З дитинства займався баскетболом та грав у шахи. Свого часу виступав за студентську команду «Буревісник» і навіть став майстром спорту.

Ще зі шкільних років почав захоплюватися фотографуванням. Його любов до цієї справи зародилась тоді, коли батько подарував сину перший фотоапарат та обладнав дома невелику лабораторію. Мало хто знає, але

---

* При написанні біографічного нарису було використано особисті спогади М. Ф. Котляра, матеріали з його домашнього архіву та статті: Плахонін А. Г. Микола Федорович Котляр // Інститут історії України Національної академії наук України. 1936–2006. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 442–445; Його ж. Котляр Микола Федорович // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2008. – Т. 5. – С. 235–236; Рождественская М. В. Котляр Николай Фёдорович // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». – СПб.: Дмитрий Буланин, 1995. – Т. 3: К–О. – С. 90–92.

¹ Зауважимо, що в «Енциклопедії «Слова о полку Игореве» дату народження вказано невірно. Звідти помилкові дані поширилися по деяких довідниках та інтернет-сайтах.

зараз книжкові полиці Миколи Федоровича прикрашають чудові портретні світлини дорогих йому людей зроблені в різний час. Фотографія дозволяє зупинити плин часу й насолодитися красою цього світу. Завдяки їй можна побачити людську щирість, емоції та їх унікальність.

У 1950 р. вступив на факультет міжнародних відносин Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Але повороти долі змусили змінити плани, тому М. Ф. Котляр 1956 р. закінчив навчання вже на історичному факультеті. Це стало доленосним та визначило все його подальше життя.

У 1956–1960 рр. М. Ф. Котляр працював на посаді консультанта з питань історії відділу бібліографії Центральної наукової бібліотеки АН УРСР. Проте пошуки свого місця в науці привели його до Ленінграда, де 1960 р. він вступив до аспірантури відділу нумізматики Державного Ермітажу. Микола Федорович став учнем визначного радянського нумізмата й непересічної людини, доктора історичних наук, професора Івана Георгійовича Спаського, який навчав копіткій праці з джерелами, не дозволяв іти найлегшим шляхом. Іван Георгійович був уродженцем м. Ніжин, у 1925 р. закінчив Ніжинський інститут народної освіти. Усе своє життя він підтримував зв'язок із рідним містом. І. Г. Спаського внесено до списку почесних громадян Ніжина, а його ім'ям названо місцевий краєзнавчий музей.

М. Ф. Котляр згадує роки, проведені в місті на Неві, із теплотою у серці. Важко передати й те значення, яке мав науковий керівник у житті Миколи Федоровича, адже настанови та поради І. Г. Спаського стали справжнім дороговказом у подальшому житті історика, закарбувалися на все життя. Цікаво, що доленосна зустріч із майбутнім учителем, як згадує Микола Федорович, відбулася навесні 1960 р. в Києві, куди Іван Георгійович приїхав із лекцією «Дукати та дукачі України». Саме тоді він і вразив його простотою, доступністю і яскравістю викладу, – усім тим, що зазвичай властиво справжньому вченому, котрий уміє дохідливо розповідати про найскладніші речі. У 1970 р. в Києві вийшла монографія Івана Георгійовича «Дукати і дукачі України», переклад якої українською мовою здійснив М. Ф. Котляр.

Спілкування з науковим керівником не закінчилося й після захисту дисертації, а тривало до кінця життя Івана Георгійовича. Великою радістю та честю для Миколи Федоровича був приїзд до Києва на захист докторської дисертації на початку грудня 1972 р.

За період навчання в аспірантурі М. Ф. Котляр переглянув у сховищах Ермітажу тисячі монет і монетних скарбів. Згодом, для завершення дисертації, його ще на рік залишили в одному з найбільших у світі культурно-історичних музеїв на посаді наукового співробітника відділу нумізма-

тики. Результатом наполегливої праці стала захищена 1965 р. в Інституті історії АН СРСР кандидатська дисертація «Галицька Русь XIV–XV ст. (історико-нумізматичне дослідження)». Відтоді саме нумізматика на багато років посіла головне місце серед наукових інтересів М. Ф. Котляра.

Ще одна важлива подія життя міцно пов'язала Миколу Федоровича з Ленінградом. Саме тут у 1962 р. він зустрів своє кохання, жінку, яка стала його натхненницею, опорою й порадицею на все життя – Марину Володимирівну Скржинську. Вона тоді навчалася в аспірантурі Ленінградського державного університету на кафедрі класичної філології. Побралися вони в Києві 1964 р. і ось уже понад півстоліття у злагоді та щирому коханні йдуть по життю разом. Марина Володимирівна в 1968 р. захистила кандидатську дисертацію: «Новелістична традиція про тиранію в Греції VII–VI ст. до н.е.», а з часом (у 1992 р.) і докторську на тему: «Античні писемні джерела VII–IV ст. до н. е. про Північне Причорномор'я». Усе своє життя вони пліч-о-пліч займаються улюбленою справою та підтримують і допомагають один одному в усьому.

У 1965 р. М. Ф. Котляр повернувся до Києва. Декілька місяців він працював науковим редактором видавництва «Наукова думка», а відразу після захисту у червні того ж року кандидатської дисертації став співробітником Інституту історії України АН УРСР. За довгі роки Микола Федорович попрацював у багатьох структурних підрозділах цієї академічної установи – відділах історіографії, джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін, зарубіжної історіографії, середньовічної історії України, а в 1982–1996 рр. очолював сектор історії Київської Русі. Саме в інституті він підготував та захистив у 1972 р. докторську дисертацію «Грошовий обіг України доби феодалізму», яка стала продовженням його кандидатського дослідження.

Як не дивно це зараз виглядає, але до М. Ф. Котляра грошовий обіг на території України у середні віки та ранній новий час залишався *terra incognita* для вітчизняних медієвістів. Фахівець ніколи не дозволяв собі працювати без джерельного підґрунтя, в основі його студій – не загальні теоретичні викладки, а власноруч складені каталоги знайдених на території України монет. До речі, саме ця, здавалося б, «чорна», допоміжна робота викликала надзвичайне зацікавлення у зарубіжних колег. Так, наприкінці 1970-х рр. у Польщі вийшла друком праця «Знахідки монет на території України XIV–XVII ст.» (Краків, Варшава, Гданськ, 1975 р., польською мовою). Це видання, а також книги «Галицька Русь у другій половині XIV – першій чверті XV ст.: Історико-нумізматичне дослідження» (Київ, 1968 р.), «Грошовий обіг на території України доби феодалізму» (Київ, 1971 р.), «Нариси обігу і лічби монет на Україні XIV–XVIII ст.» (Київ, 1981 р.) принесли йому загальне визнання у середовищі фахів-

ців. М. Ф. Котляра було обрано іноземним членом Польського археологічного й нумізматичного товариства, членом Нумізматичної комісії АН СРСР, а в 1991–1993 рр. він був стипендіатом Національного історичного музею Швеції.

Поступово Микола Федорович дедалі більше захоплювався історією Русі. Спочатку це були питання історіографії, потім – історичної географії, політичної історії. Ще в роки роботи над кандидатською дисертацією він зацікавився Галицько-Волинським князівством. Мабуть саме тому й повернувся до студіювання минувшини цих українських історичних земель у давні часи. Першою ґрунтовною монографією М. Ф. Котляра на цю тему стало дослідження з історичної географії: «Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX–XIII вв.» (Київ, 1985 р.).

Від історичної географії М. Ф. Котляр звернувся до письмових джерел. Довгі роки Микола Федорович присвятив вивченню найвизначнішої пам'ятки історичної думки та літератури Східної Європи – Галицько-Волинського літопису. Першим етапом цієї роботи стала однойменна монографія (Київ, 1993 р.). У 2002 р. в «Науковій думці» вийшло друком підготовлене фахівцем видання пам'ятки за Хлебниковським списком із докладним історичним коментарем, а 2005 р. його доопрацьована й перекладена російською мовою версія побачила світ у Санкт-Петербурзі. За цю роботу в 2003 р. М. Ф. Котляр був удостоєний премії ім. М. І. Костомарова НАН України. Історик не просто розвинув ідеї попередників – О. О. Шахматова, М. С. Грушевського, В. Т. Пашута, Л. В. Черепніна. Він переконливо довів, що ця пам'ятка – радше не літопис, а збірка повістей, пізніше впорядкованих за зовнішніми ознаками літопису. У центрі – постать збирача земель Галичини та Волині, людини надзвичайних державницьких талантів князя Данила Романовича. Цей історичний персонаж по-справжньому захопив Миколу Федоровича – йому він присвятив дві своїх книги (Київ, 1979, 2001 рр.).

У 1998 р. в науково-популярній серії «Україна крізь віки» побачила світ монографія М. Ф. Котляра «Галицько-Волинська Русь», в якій він узагальнив свої 35-річні дослідження з історії цього державного утворення. За свою працю у складі авторського колективу серії отримав Державну премію України в галузі науки і техніки за 2001 р. Здавалося б, на досягнутому можна було зупинитися. Та не така людина Микола Федорович! Дослідивши історію давньоруських земель, він звернувся до питання історії давньоруської державності. Саме державності, адже його попередників цікавила історія держави, а не еволюція поглядів на її устрій та втілення їх у розвитку державних інститутів. Вихід монографії «Древнерусская государственность» (Санкт-Петербург, 1998 р.,

перевидання 2016 р.) став подією в науковому світі. Упродовж 2002 р. з'явилися монографії М. Ф. Котляра «Історія давньоруської державності» та «Історія дипломатії Південно-Західної Русі». За останні роки вийшли друком нові наукові розвідки та ряд перевидань уже відомих праць: «Дипломатия Южной Руси» (Санкт-Петербург, 2003 р.), «Военное искусство Давньої Русі» (Київ, 2005 р., перевидання 2011 р.), «Даниил, князь Галицкий: документальное повествование» (Санкт-Петербург, 2008 р.), «Київський літопис XII століття: Історичне дослідження» (Київ, 2009 р.), «Княжа служба в Київській Русі» (Київ, 2009 р.), «Духовний світ літописання» (Київ, 2011 р.), «Удельная раздробленность Руси» (Київ, 2013 р.), «Історія суспільного життя Русі: Нариси» (Київ, 2016 р.). У 2017 р. у Санкт-Петербурзі побачила світ праця М. Ф. Котляра «Удельная раздробленность Руси». І на черзі – нові книги.

В Україні навколо Миколи Федоровича склалася ціла наукова школа. Серед його учнів – О. Б. Головка, Г. А. Козубовський, В. М. Ричка, В. І. Ставицький, О. П. Толочко, які вже давно самі посіли чільне місце в українській медієвістиці.

Як не дивно, але у своїх пошуках М. Ф. Котляр знаходив час і для роботи у вищій школі. Ще на початку наукової кар'єри він викладав у Київському педагогічному інституті, Київському філіалі Львівського поліграфічного інституту імені Івана Федорова. На початку 2000-х рр. був професором Львівського національного університету імені Івана Франка та Київського славістичного університету. Його неодноразово запрошували з лекціями до університетів Варшави, Кракова, Венеції, Падуї, Стокгольма, Упсали та ін.

У доробку М. Ф. Котляра чимало й науково-популярних книжок. Микола Федорович справедливо вважає, що література для масового читача – справа чи не найскладніша, найвідповідальніша, тож це треба робити на піку наукової кар'єри. Адже насправді за доступною формою викладу криється величезна ерудиція, оригінальні спостереження й нові знахідки. Серед найбільш цікавих видань ювіляра – «Кладоискательство и нумизматика» (Київ, 1974 р.), «Киев древний и современный» (Київ, 1982 р., у співавторстві), «Древняя Русь в летописных преданиях и легендах» (Київ, 1986 р.), «Русь язичницька» (Київ, 1995 р.), «Полководці Давньої Русі» (Київ, 1996 р., перевидання 2005 р.), «Історія України в особах: Давньоруська держава» (Київ, 1996 р.).

Праці М. Ф. Котляра друкувалися в Росії, Білорусі, Великобританії, Польщі, Італії, Бельгії, Канаді, Швеції. Дописи Миколи Федоровича часто можна побачити й на шпальтах вітчизняних та зарубіжних газет і журналів. Знаходив він час і для науково-організаційної діяльності. У різні роки був членом Нумізматичної комісії АН СРСР, Українського комітету славістів.

Історик багато працював (і працює!) в періодичних наукових виданнях. Зокрема входив до складу редколегій «Українського історичного журналу», «Архівів України», «Київської старовини», «Древняя Русь: вопросы медиевистики», а в останні роки є відповідальним редактором збірника наукових праць «Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського». М. Ф. Котляр був членом редакційних колегій «Енциклопедії історії України» (Київ), «Энциклопедии Древней Руси» (Москва).

Як знаний фахівець Микола Федорович неодноразово брав участь у міжнародних наукових форумах, у тому числі Всесвітньому конгресі економічної історії (Ленінград, 1970 р.), Конгресі візантиністів (Москва, 1991 р.), Слов'янському конгресі (Київ, 1983 р.; Софія, 1988 р.), з'їзда українців (1990–2005 рр.) та ін. Він є членом оргкомітету щорічної міжнародної наукової конференції «Восточная Европа в древности и средневековье: Пашутинские чтения» (Москва).

У 1995 р. М. Ф. Котляра було обрано членом-кореспондентом НАН України, а наступного року за багаторічну плідну наукову працю удостоєно звання заслуженого діяча науки й техніки України. Визнанням заслуг Миколи Федоровича стали нагороди, яких він був удостоєний: відзнака Національної академії наук України «За наукові досягнення» (2006 р.), медаль Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка «За вагомий внесок у розвиток освіти та науки» (2011 р.), орден «За заслуги» III ступеня (2012 р.), Почесна грамота Верховної Ради України «За особливі заслуги перед українським народом» (2012 р.), відзнака Національної академії наук України «За підготовку наукової зміни» (2012 р.).

Тож побажаймо Миколі Федоровичу Котляру насамперед здоров'я, а також нових наукових здобутків і творчого довголіття!

СТУДІЇ

ПОЛІТИКА І ПРАВО

УДК 94(477)323“14”

Борис Черкас
Київ

ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ ЗОЛОТОЇ ОРДИ 1312–1322 рр.

У статті досліджується політика Улус Джучі на українських землях в 1312–1322 рр. Даний період характеризується протистоянням Руського королівства і Золотої Орди за владу над Києвом і всієї Центральної України. В ході боротьби руським правителям вдалося відновити свою владу над Києвом. Але сили Орди виявились значно потужнішими. Зрештою хану Узбеку вдалося знищити своїх противників Андрія і Льва Юр'євичів. У той же час, Узбек не повернув Київ родичам, а відновив там князівську владу Рюриковичів в особі князя Федора.

Ключові слова: Улус Джучі, Золота Орда, Україна, політика.

Улус Джучі, відомий ще під штучною назвою Золота Орда, за період історії до початку Великої Замятні 1359 р., до сьогодні сприймається таким собі політичним монолітом, в якому, за виключенням хіба війни між Ногаєм і Токтою, міць кордонів й відсутність загроз зовні є фактом. Правління же хана Узбека взагалі визначається такою собі вершиною могутності. В той же час більш прискіплений погляд на ті часи змушує нас зробити висновок, що перші дві декади правління Узбека не

були таким вже без хмарними. Розуміння цього періоду історії цікавен на нашу думку передусім тим, що яскраво показує яким ресурсами володів Улус Джучи, якщо після кривавої і руйнівної війни на зламі XIII/XIV ст., ця держава спромоглася відновити свій докризовий статус і міць. А також цей період є цікавим і тим, що красномовно демонструє політику Руського королівства, яке не сприймало себе залежною від ординців, і за першої лібшої можливості намаголось не лише позбутися їх впливу, але й повернути під свою владу центрально українські землі з Києвом на чолі.

На початку XIV ст. хану Токті вдалося позбутися своїх ворогів й припинити усобиці. Проте на заході він був змушений поступитися деякими землями чи впливом в них на користь європейських сусідів: болгар, русів, італійців тощо¹. Токта помирає в тридцятирічному віці 1312 р. Вже сам факт смерті у катастрофі – судно з ханом перевернулося на Волзі – обумовив, як відзначив Р. Почекаєв, появу чуток щодо навмисного вбивства². Після його смерті в державі розпочалася міжусобиця. Хоча Токта і не залишив політичного наступника, чимало державних завдань він покладав на свого сина Ільбасара, якому після смерті Бурлюка було віддано посаду беклярбека³. Проте ханському синові не вдалося захопити владу. Внаслідок змови Ільбасара було вбито і ханом став онук Менгу-Тимура Узбек.

З початком правління Узбека 1312 р. розпочинається активізація силової політики центральної влади. Вочевидь до цих років кочове господарство змогло відновити свої можливості. Ставши ханом, Узбек вдається до релігійної реформи: вводить у державі серед її кочового населення єдину релігію – іслам⁴. Реформа переслідувала мету централізації влади. Зрозуміло, що нововведення викликали невдоволення емірів і, як наслідок, репресії влади. Чимало представників знаті було страчено⁵. Не минула лиха доля і ординських можновладців з правого крила. Ібн Дукмак повідомляє, що Тунгуз і Таз, володіння, яких, як згадувалося, знаходилися на заході Золотої Орди, організували змову проти хана. Проте Узбек викрив змовників і вбив їх⁶. Єгипетський літописець не повідомляє подробиць акції. Чи були це звичайні репресії з боку хана,

¹ Черкас Б. Перша громадянська війна Золотої Орди на переломі XIII–XIV ст. /

² Почекаєв Р. Цари Ордынские: Биографии ханов и правителей Золотой Орды – Санкт-Петербург, 2010. – С. 87.

³ Почекаєв Р. Цари Ордынские... – С. 87.

⁴ Spuler B. Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223–1502 / 2 erweiterte Aufl. /

⁵ Ибн Хальдун // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды (дали СМАЗО). Извлечения из сочинений арабских собраные Тизенгаузенем В.Г. Санкт-Петербург, 1884. – Т. 1. – С. 385.

⁶ Ибн Дукмак // СМАЗО. – Т. 1. – С. 323.

чи все вилилося в збройні конфлікти, не відомо. Щодо датування події, літопис говорить, що це сталося на початку правління Узбека. Головним же нововведенням Узбека було відсторонення Чингізидів від управлінських посад в державі. Зрозуміло, що це знову супроводжувалося масовими покараннями невдоволених. Загалом джерела приписують Узбеку знищення 120 представників лише «золотого роду»⁷.

Покінчивши з внутрішньою опозицією, Узбек перейшов до політики зміцнення своєї влади на окраїнах країни. Наприклад, в 1317–1327 рр. він вдався до низки каральних акцій проти Тверського князівства і його правителів⁸. На Кавказі 1319 р. він здійснив великий похід проти Ірану⁹, у якому взяли участь вояки з обох крил. Аргументами на користь цієї думки виступають такі факти. Зокрема, існує наказ Узбека воякам з улусу Кутлуг-Тимура і Іси¹⁰. Перший з них був «фаворитом» хана і мав у своєму управлінні землі від Сарая до Хорезму¹¹, тобто ліве крило. Щодо улусу Іси, то тут на нашу думку, йдеться саме про праве крило – це випливає з логіки тексту. Ісу слід, очевидно, ідентифікувати з Ісатаєм¹² з племені кият. Так, у «Чингіз-наме» сказано: «...Відправив за юнаком (Узбеком – Б. Ч.) 40 000 людей на чолі з Кийатом Ісатаєм і Сиджутом Алатаєм... На знак вдячності за вірність Узбек-хан віддав «в кошун чорній людині» Кийату Ісатаю всіх нащадків 17 синів Джучи... Ісатай забрав усіх відданих йому Джучидів, зробивши виключення лише для Шайбанідів. Останніх він звільнив і залишив сам на сам у себе в юрті, у свій час визначеній Саін (Бату)-ханом для Шайбана біля озера Ак-Куль. Одночасно Ісатай надав їм двоскладовий ель, до якого входили племена карлик і буйрак»¹³.

Проте найбільший військовий і політичний тиск у перші десятиліття правління мав місце в західних володіннях держави. Смерть Юрія I не позначилася на політичному становищі Руського королівства. Більше того, по мірі відновлення сили Золотої Орди ріс і спротив цьому. У 1316 р. Андрій і Лев підписали союзню угоду з Тевтонським Орденем. У

⁷ Продолжение сборника летописей. // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды (далі СМІЗО). Извлечение из персидских сочинений собранные Тизенгаузенем В.Г. Москва-Ленинград, 1941. – Т. 2. – С. 141.

⁸ Борзаковский В. История Тверского княжества. – Санкт-Петербург, 1876. – С. 105-106, 120-126.

⁹ Ибн Дукмак // СМІЗО. – Т. 1. – С. 326.

¹⁰ Из «истории Вассафа». //СМІЗО. – Т. 2. – С. 87.

¹¹ «Продолжение сборника летописей». //СМІЗО. – Т. 2. – С. 141.

¹² Ибн Баттута. //СМІЗО. – Т. 1. – С. 295 (за часів Баттута князь Іса був старшим еміром і начальником улусу).

¹³ Утемиш-хаджи ибн Маулана Мухаммад Дості. Чингіз-наме / Перевод В. П. Юдина. – Алма-Ата, 1992: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Chengiz-name/frametext.htm>. – С. 106.

документах князі обіцяли у випадку, якщо довідаються про ворожі плани татар, боронити від них Орден¹⁴. М. Грушевський це повідомлення привів разом з характеристикою, яку дещо пізніше дав князям Владислав I Локетек, де вони виступають надійним щитом від татар (1324 р.)¹⁵. На жаль, джерела унеможливають розкриття всіх нюансів протистояння Рюриковичів (Романовичів) і Чингізидів (Джучидів). І все ж спробуємо запропонувати свою версію реконструкцію подій.

У свій час М. Грушевський звернув увагу на угорський напрям політики правителів Руського королівства. У 1315 р. в Угорському королівстві розпочалася міжусобна війна. Один з конкурентів звернувся за допомогою до русичів. І хоча деякі руські вояки і взяли участь в угорських справах, проте ні Андрій, ні Лев не стали втручатися у ці події. Це пояснюється військово-політичними традиціями тих часів – князі були змушені тримати свої війська на сході. Невипадково в договорі з німцями зазначено – «коли князі довідаються про плани татар». Причому в цілому ці заходи були явно успішними, бо інакше, по-перше, Владислав не називав би руських князів «непереборним щитом», а, по-друге, не пояснював би загрозу появи татар в Польщі виключно їх смертю¹⁶. Узбек, зайнятий в інших частинах держави не міг зосередити проти Русі достатньо сил. А місцевих чамбулів, вочевидь, було замало. Наприклад, в свій час місцевий улусний правитель Курумиши безрезультатно намагався власними силами справитися з королем Данилом. Якщо князі тримали війська на східних кордонах, то виникає питання – чи не прагнули вони здійснити наступ, як і Данило, в бік Поділля та Києва.

Гетум з Корікоса зазначає в своєму трактаті (1307 р.), що Куманія на заході впирається в Чорне і Азовське моря, а на півночі в Королівство Русія¹⁷. А. Осіп'ян звернув увагу, що умовним географічним центром для Гетума був Крим. Було б привабливим бачити тут повідомлення про королівство Русі. Хоча Гетум і Куманію, і Хорезм називає королівствами. В одному з іспанських джерел початку XIV ст. вказано, що за володіннями короля Польщі, лежать володіння короля Лева, якому належить п'ять міст: «La primera dizen Leon, otra China, otra Basadino, otra Trues, otra Qever...»¹⁸. Існує думка, що мова йде про Львів (Leon), Київ (China) і

¹⁴ *Paszkievicz H.* Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. – Kraków, 2002. – S. 11.

¹⁵ *Daniłowicz I.* Skarbiec dyplomatyw. – Wilno, 1860. – T. I. – С. 162.

¹⁶ *Paszkievicz H.* Polityka ruska... – S. 11.

¹⁷ *Осіп'ян А. Л.* Описание Комании Гетума из Корикоса как источник по истории степей Восточной Европы. // *Studia historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы* : науч. сб. Вып. 2. – Минск, 2009. – С. 10, 21.

¹⁸ *El Libro del conocimiento de todos los reinos.* Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies Tempe. – Arizona, 1999. – С. 14.

Сівер (Qever). Щоправда, О. Русина звернула увагу на плутаність назв в оригінальному тексті¹⁹. З іншого боку, на портолані братів Піголотті на Дніпрі існує місто «China». При цьому у подальшому джерело згадує татар лише як окремих сусідній народ. Так чи інакше, але про утвердження влади татар над західними руськими князівствами в цих джерелах не згадується. Щодо іспанського джерела, то воно взагалі дає можливість припустити, що відбулось поширення впливу Рюриковичів (Романовичів) на схід. В принципі, з огляду на ослаблення Золотої Орди і просування на схід вздовж чорноморського узбережжя влади болгарського монарха, така можливість цілком реальна. На це вказують й інші докази.

У 1303 р було створено галицьку митрополію в межах Галицької, Володимиро-Волинської, Перемишльської, Луцької, Турівської і Холмської земель²⁰, а також Білгорода²¹. Наприклад, П. Параска прямо писав, що за цими діями приховувалось поширення впливу Русі. З даною тезою важко не погодитися з огляду на специфіку появи митрополії. В цьому контексті слід згадати також історію з від'їздом митрополита з Києва, яке супроводжувалося «насилием татарским». Сам процес від'їзду виглядає досить дивним. Митрополит спочатку отаборився в Брянську, на той час центральному місті Чернігово-Сіверщини. Отже, складається враження, що відбулася подія, внаслідок якої митрополит був змушений залишити Київ. При цьому він не хотів далеко відїжджати від стольного міста. І лише у зв'язку з якимись надзвичайними обставинами ставка була перенесена до Володимира-на-Клязьмі. Постає питання, що ж це за обставини?

Тут слід звернутись до події, правдивість якої до сьогодні викликає суперечки серед вчених. Мова йде про так званий похід литовського князя Гедиміна на Київ у 20-х рр. XIV ст.²². Історія про те, як литовський князь завоював Волинь і Київщину, міститься у літописах білорусько-литовських і хроніці Биховця. Вона також опосередковано згадується в люстрації Черкаського повіту 1552 р. (стверджувалося, що Гедимін завоював Крим)²³. Щодо наратива, то він хронологічно відноситься до кінця XVI –

¹⁹ Русина О. Історія Київського князівства XIV–XV ст. у світлі нових даних // Україна кризь віки. Зб. Наукових праць на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смоля. – Київ, 2010. – С. 190.

²⁰ Гайковський М. І. Галицька митрополія // Енциклопедія історії України. – Т. 2. – Київ, 2004. – С. 29.

²¹ Сковчиляс І. Аспрокастрон-Білгород — кафедра Галицької митрополії у XIV ст. // Ruthenica VIII (2009), 120–137. – С. 129.

²² Кройника литовская и жмойтская // Полное собрание русских летописей: В 43 т. – Москва, 1968. – Т. 32 / Составитель и редактор тома д. и. н. Н. Н. Улащик. – С. 39.

²³ Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. – Біла Церква, 2007. – С. 334.

XVII ст. У той же час слова черкасців вказують на більш ранню появу «історії». На сьогодні маємо цілу низку критичних оцінок реальності сюжету. Серед них слід виділити дві. Так, М. Ждан на основі праць П. Пашуто і І. Охмянського довів, що похід Гедиміна міг датуватися 1324–1327 рр.²⁴ Проте саме в цей період така акція з огляду на могутність Узбека навряд чи була можливою. Пізніше О. Русина проаналізувала імена князів, яких було згадано в описі Гедимінового походу і дійшла висновку, що це хоча і реальні особи, проте жили вони в зовсім інших епохах. Сам сюжет, як стверджує дослідниця, був придуманий наприкінці XV ст. в князівській родині Гольшанських, аби довести їх першість на київський престол по відношенню до Володимировичів (більше відомих як Олельковичів)²⁵. Причому ця історія набула поширення в суспільстві, про що говорить «черкаська легенда», до того ж у своїй версії черкасці додали до історії вже реальні факти, приписавши Гедиміну діяння Вітовта в Криму. Саме ця суміш реальності і вигадки змушує нас ще раз повернутися до розгляду цієї історії.

Перше, що вражає – це поширеність легенди в суспільстві. Вочевидь, як і чимало інших фальсифікацій, вона все ж базувалася на певних реальних подіях – це не є рідкістю в документах середньовіччя. Отже, Гольшанські не просто створювали схему власної історії. Їх дії відображали тенденції у формуванні державної ідеології, пов'язаної з утвердженням литовської першості у місті. На перший погляд це виглядає дивним, бо Київщина і так була в їхніх руках з 1362 р. Не виключено, що в першій чверті століття відбулася подія, яка згодом не могла не викликати стурбованість у литовської влади.

Аналіз змісту легенди вказує, що, по-перше, основним ворогом Гедиміна на шляху до Києва виступили руські князі. Татари тут згадуються лише як стороння сила, що виглядає досить дивним. Адже навіть у литовській метриці існував перелік відомих ханів. Поясненням цьому є те, що завданням легенди було показати не лише першість у Києві Гольшанських перед Володимировичами, а й Литви перед Руссю (причому русинами – вихідцями в першу чергу з Волині). Останнє мало сенс лише у тому випадку, коли б галицько-волинські правителі першими спромоглися вигнати представників ординської влади з міста.

Для прояснення подій 20-х рр. XVI ст. може прислужитися повідомлення Ібн Баттути. Цей мусульманський мандрівник об'їздив багато середземноморських країн і 1333–1334 рр. перебував у Золотій Орді

²⁴ Ждан М. Україна і Золота Орда. – Р. VIII, Ч. 1–2 (29–30). – С. 56.

²⁵ Русина О. Історія Київського князівства XIV–XV ст. ... – С. 188. Більш детально, Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. – Київ, 2005. – С. 41–54.

при дворі Узбека. У 1334 р. мандрівник супроводжував дружину хана з Сарая до Константинополя, після чого повернувся назад. Під час зупинки в Укеку (сучасна Самара) Баттута занотував: «...На один день шляху від цього міста знаходяться гори Руських... (Вони) християни, червоно-волосі, блакитноокі, бридкої подобі народ шахрайський. В них срібні копальні і з їх країни вивозяться сауми – срібні злитки...»²⁶. На перший погляд, слова Ібн Баттута є незрозумілими. Справа в тому що поблизу Укека немає гір, тим більше зі срібними копальнями та ще й заселеними виключно руськими²⁷. К. Кудряшов з цього приводу зазначив, що Ібн Баттута мав на увазі височину поблизу Дона і місцевих слов'янських мешканців. Хоча, з іншого боку, виглядає дещо дивним той факт, що досвідчений мандрівник, який об'їхав Азію і пів-Європи назвав горами нехай і високі, але пагорби.

Щодо згадки про срібло, то його в цьому регіоні тоді не добували. Крім того, дискусійною залишається проблема відстані – один день шляху. Але М. Руссев впевнено довів, що в описах Баттута дуже часто відстані є умовними, вставленими в текст набагато пізніше самих мандрів²⁸. Згадка, про яку тут говоримо, міститься в оповіді про подорож дружини Узбека до Константинополя, в оточенні якої перебував мандрівник. Спочатку він подає опис супроводу хатуні: «Загін хатуні (складався) з 500 вершників... Було при ній (також) до 200 дівчат... Гарб було у неї до 400 і до 1000 коней, ...до 300 волів і 200 верблюдів». Далі він говорить, що від Укека на Волзі до Судака в Криму цариця проїхала за десять днів²⁹. При такому великому каравані, та ще й вагітності хатуні, це виглядає дещо неправдоподібним.

Відкинувши повідомлення про відстань і залишивши самий факт існування руських гір і срібних злитків, одразу на думку спадає Галицько-Волинська держава. І хоча у східних Карпатах срібло не добувалося, а завозилося з їх угорської частини, до Золотої Орди воно потрапляло саме від русичів. Не випадковим є і згадка злитків – це стандартна данина сріблом, яка чітко простежується за змістом подільських документів кінця XIV ст. Цікавою є характеристика Русі дана Ібн Баттутою. Сам мандрівник у торгових справах з місцевим населенням не перетинався, хоча контактів з ним мав чимало. Отже, інформацію він отримав або від оточення хатуні, або ще перед в'їздом у Крило Мувала, що мало місце

²⁶ *Ибн Баттута* // СМІЗО. – Т. I. – С. 303.

²⁷ *Ибн Баттута* // СМІЗО. – Т. I. – С. 303.

²⁸ *Руссев Н.Д.* Коновалова И.Г. Золотая Орда в жизни городов Днестровско-Дунайского региона (По сведениям письменных источников). // *Evul mediu Timpuriu in Moldova*. – Chişinău Stiinţa, 1994. – С. 70-107. – С. 95.

²⁹ *Ибн Баттута* // СМІЗО. – Т. I. – С. 302–303.

після Укека, коли караван направився до Судака³⁰. Представники влади навряд давали б характеристику народу, виходячи з торгового досвіду, тут явно маємо справу з політичним змістом. Отже, з цього повідомлення складається враження, що в попередні часи, але не більше десятиліття до подорожі Баттута (інакше все забулося б), стався якийсь конфлікт між Золотою Ордою і русами, що мешкали біля гір. Причому ця Русь явно була залежною, або ж мала якісь договори з татарами, інакше не було б сенсу називати її «підступною». А це знову ж відносить нас до західних володінь Орди і її сусідів – руських королів.

В. Пашуто привів цитату з однієї з булл папи Іоанна ХХІІ київському єпископу Генріху, в якій сказано, що Київщина розташована «in konfinibus Rutenorum et Tartarorum, qui antiquitus Galathe (мається на увазі Галичина – *Б. Ч.*) vocabantur». З цього вчений зробив висновок, що «Київ ще не був під владою Литви»³¹. М. Ждан розвинув цю думку. По-перше, він відзначив, що мова йшла про два документи від 15 грудня 1320 р. і 18 лютого 1321 р. А по-друге, підтримав В. Пашуто у визначенні «Galathe» як Галичини. Як аргумент, М. Ждан привів інше послання папи Іоанна ХХІІ до архієпископа Гнезна. Фактично вчений зробив висновок про приналежність Києва до держави Романовичів. Щоправда, дослідник це твердження супроводжує застереженням: «Якщо б цей переклад був правильний, то приналежність Києва до Галицько-Волинської держави знайшла б своє додаткове підтвердження»³².

Таким чином, маємо кілька різних незалежних повідомлень (їх характер М. Грушевський називав «баламутним»), що датуються 20-х рр. ХІV ст. На нашу думку, на їх розвиток справили вплив такі події. Як засвідчують договори з тевтонцями і повідомлення Владислава І Локетка, Романовичі розпочали відкриту боротьбу проти Золотої Орди. У цій боротьбі після 1320 р. вони спиралися на союз із Гедиміном – Андрій видав заміж за Любарта Гедиміновича свою доньку, а Кейстут Гедимінович отримав в уділ Берестя (можливо це було зроблено під тиском Гедиміна). Не виключено, що у боротьбі з такою країною, як Золота Орда, руські правителі могли й пожертвувати уділом заради Києва, бо саме він був основною метою війни. Цьому сприяла ситуація у самій Золотій Орді. По-перше, війська знаходилися на Кавказі, де 1318–1319 рр. вони провели невдалу кампанію, а у 1324–1325 рр. у володіння Золотої орди вторглися іранці³³. По-друге, Узбек розпочав процес відсторонення від влади

³⁰ *Ибн Баттута* // СМІЗО. – Т. І. – С. 303.

³¹ *Пашуто В. Т.* Образование Литовского государства. – Москва, 1959. – С. 396.

³² *Ждан М.* Україна і Золота Орда. – Р. VIII, Ч. 1–2 (29–30). – С. 54–55.

³³ Хафиз Абру Заил-и джами ат-таварих-и Рашиди. Пер. Э.Р. Талышханова. – Казань, 2011. – С. 84–86, 115.

Чингізидів і замінив їх іншими князями. Можливо, що відбирання Києва у Тукатимуровичів і спровокувало виступ Романовичів.

Стратегічні цілі, швидше за все, були аналогічні тим, які переслідували Данило і Міндовг. Вочевидь, братам (ударами з заходу і півночі) вдалося зайняти Київ, принаймні посадити там свого намісника. Напевно, це було не дуже складно, оскільки місто не мало князя, тож усе залежало від підтримки місцевого населення, передусім боярства. Можливо, мав місце спротив ординській владі – у місті були відсутні головні центри легальної сили (князь чи митрополит). Тому зазначений в іспанському джерелі вплив Романовичів на Київ і Сіверщину міг бути цілком реальним фактом. Інша справа, чим закінчилися ці заходи галицько-волинських князів.

У 1323 р. Владислав I сповіщав папу про смерть князів, причому мова прямо йшла про загибель від рук татар³⁴. Більше того побоювання польського короля щодо можливості швидкого заняття татарами їх володіння свідчать про існування великої військової сили. Цією силою було військо, яке Узбек зосередив у правому крилі на початку 1323 р. Про цей факт впевнено говорять єгипетські, візантійські та італійські джерела, передусім Пахімер і Віллани. Вони кажуть, що хан на чолі 120-тисячного (300-тисячного за Віллани) війська здійснив напад на Фракію, дійшовши до Константинополя³⁵. Можливо, чисельність війська дещо завищена, але сам розмах походу і його повторення у наступному році показують, що відбувалися потужні військові операції у масштабах всієї орди. Показовою у цих подіях є присутність Узбека. Вочевидь, хан, який прийшов за Дніпро, вирішив одним ударом покінчити з планами як русинів, так і болгар. Адже тоді помирає болгарський цар Святослав II, а Білгород і навколишні землі повертаються до Орди³⁶. Що стосується Андрія і Лева, то це могла бути або битва, або інтрига з підступним вбивством, як у ситуації зі Святославом II. Узбек не тільки знищує монархів, він ще й бере участь у поставленні нових. Так, у Болгарії царем став Шишман I, який з самого початку свого правління спирався на татар³⁷. У Руському королівстві до влади приходять Юрій II Болеслав, онук Юрія I. Новий правитель, згідно відомостей західних хронік, був залежним від татар і до того ж не мав всієї повноти влади, залежачи від бояр. При ньому знов почала сплачуватися данина. Принаймні Ян з Чарнкова у своїй хроніці пише за

³⁴ *Paszkievicz H.* Polityka ruska... – S. 11.

³⁵ *Виллани Д.* Новая хроника или история Флоренции. Пер. М. Сима. – Москва, 1997. – С. 283–284; *Гюзелев В.* Очерци върху историята на българския Североизток и черноморието (края на XII – начато на XV век). – София, 1995. – С. 31.

³⁶ *Гюзелев В.* Очерци върху... – С. 31.

³⁷ *Гюзелев В.* Очерци върху... – С. 31–32.

1340–1341 рр., що русини з давнини платять харадж в Орду³⁸. Головне ж Узбеку вдалося не допустити до спадщини Данила Любарта і Гедиміна. Що до Києва, то там у 1331 р. згадується князь Федір. О. Русина вважає, що путивльські князі могли перед цим осісти в Києві, хоча і зазначає, що «належність Федора Київського до путивльської династії є досить проблематичною»³⁹. Згадується він вже як діючий князь, що володарював разом з баскаком. Вочевидь, це була ще не стара людина, бо просидів він у місті до 1360–1362 рр., а правити почав у 20-х рр. Однак те, що за часів Узбека в державі більшість володінь контролювалися емірами⁴⁰, вказує, що подібне могло мати місце у Києві. Як наслідок, стався небезпечний для ординської влади прецедент, коли місто, не будучи належним ні безпосередньо якомусь Чингізиду, ні митрополиту (мається на увазі їх відсутність), було готове потенційно перейти під владу представників династії Рюриковичів, легітимність якої була безсумнівною, на відміну від влади емірів, особливо мусульман. Тому Узбек за прикладом Болгарії і Руського королівства міг поставити у Києві князя з другорядної лінії вірних йому Рюриковичів (Орда мала цілу низку князівств по Сейму і верхніх течіях Сіверського Дінця та Дону: Путивльське, Курське, Рильське тощо). Таким чином, Узбеку до середини 20-х років XIV ст. вдалося остаточно покінчити з наслідками Ногаєвої війни. Навівши порядок у державі, повернувши могутність правому крилу і забезпечивши кордони лінією залежних держав, Золота Орда вступила у так звану «золоту добу» своєї історії.

REFERENCES

1. Cherkas B. (2015). Persha hromadyans'ka viyna Zolotoyi Ordy na perelomi XIII–XIV st. *Hileya: naukovyy visnyk* (96 (5)). 7–11. [in Ukrainian].
2. Pochekaev R. (2010). *Tsari Ordynskie: Biografii hanov i praviteley Zolotoy Ordyi*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
3. Osipyana A. (2009). Opisanie Komaniy Getuma iz Korikosa kak istochnik po istorii stepey Vostochnoy Evropyi. *Studia historica Europae Orientalis*. (2), 10–21. [in Russian].
4. Rusyna O. (2010). Istoriya Kyiviv'koho knyazivstva XIV–XVst. u svitli novykh danykh. *Ukrayina kriz' viky. Zb. Naukovykh prats' na poshanu akademika NAN Ukrayiny, profesora Valeriya Smoliya*, 190. [in Ukrainian].

³⁸ Kronika Jana z Czarnkowa. Tiumaczenie. J.Āerbiiiio, opracowanie tekstu i przypisow M. Kowalski. – Krakow, 2006. – S. 14.

³⁹ Русина О. Студії з історії... – С. 21–22.

⁴⁰ Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. – Москва, 1973. – С. 106.

5. Haykovs'kyi M. (2009). Halyts'ka mytropoliya. *Entsyklopediya istoriyi Ukrainy*, (2), 29. [in Ukrainian].
6. Skochylyas I. (2009). Asprokastron-Bilhorod — kafedra Halyts'koyi mytropoliyi u XIV st. *Ruthenica*, (VIII), 120-137. [in Ukrainian].
7. Rusyna O. (2005) Studiyi z istoriyi Kyveva ta Kyyvivs'koyi zemli. Kyviv. [in Ukrainian].
8. Russev N. (1994) Konovalova I.G. Zolotaya Orda v zhizni gorodov Dnestrovs'ko-Dunayskogo regiona (Po svedeniyam pismennyih istochnikov). *Evul mediu Timpuriu in Moldova*. 70–107. [in Moldova].
9. Gyuzelev V. (1995). *Ochertsy v'ruhu istoriyata na b'lgarskiya Severoiztok i chernomoriето (kraya na XII – nachato na XV vek)*. Sofiya, 1995. [in Bolgariya].

Borys Cherkas

**Political situation on the Ukrainian lands in the context of the policy
of the Golden Horde 1312–1322**

The article is devoted to the politics Ulus Djuchi in the Ukrainian lands in 1312–1322.

In 1299 firstly in the history Jochi Ulus civil war began. During the war, khan Tokta won Nogai. But the depressed state was forced to cede territory and political influence in the western ownership to Bulgarian kingdom, Rus' kingdom and Republic of Genoa.

Jochi Ulus's Uzbek Khan held a number of reforms. During this period Chynhizids were removed from government. All administrative positions were occupied by representatives of princely families. Uzbek Khan introduced a single religion among nomads – Islam. This accentuated attention to the fact that Rurik's dynasty returned to Kyiv principality. It is shown that the Uzbek Khan managed to return relations with Rusyns, Bulgarians and Italians to the level of the end of 13 cent.

Костянтин Святнюк
Київ

УПОМИНКИ, ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ДИПЛОМАТИЧНОЇ ГРИ УРЯДУ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ПІД ЧАС ПЕРЕГОВОРІВ З ПРАВИТЕЛЯМИ КРИМСЬКОГО ХАНАТУ 30-х рр. XVI ст.

Стаття присвячена проблемі виплати упоминків Великим князівством Литовським на користь Кримського ханату. На основі визначених історіографією теорій, а також завдяки оперування джерелами, автор намагається показати, що упоминки були доволі складним і дієвим механізмом в дипломатичних контактах двох країн в 1533–1540 рр.

Ключові слова: упоминки, Велике князівство Литовське, Кримський ханат, дипломатія.

У політичних відносинах Великого князівства Литовського (далі ВКЛ) і Кримського ханату існував один доволі цікавий механізм, відомий як упоминки (поминки, упоминок). В основі цього механізму лежали рудименти доби як початків самого ханату так і відносин ВКЛ з Улусом Джучи ще в XIV ст. І слід відзначити, що завжди в джерелах, що походили з боку ВКЛ, принаймні відомих на сьогодні, упоминки згадувались з поясненням для чого і коли вони сплачуються. Адже перші достеменні згадки про виплату ординцям можемо знайти в жалуваних грамотах подільських князів Коріатовичів. І вже тоді, як дослідив Б.Черкас, упоминок сприймався литовцями, як механізм за допомогою якого можна впливати на кочовиків. Причому, вже на початку контактів, литовці намагались не прив'язуватись до коштовностей, а замінити їх конкретним продуктом, наприклад медом¹. Проте, на сьогодні джерел XIV–XV ст. поки що не вистачає, аби зрозуміти всі перепитії цих оборудок в відносинах між ВКЛ та ордами. В той же час XVI ст. в джерелах представлено більш щільно. Відповідно саме в цей період, ми спробуємо на прикладі невеличкого, проте детально висвітленого в джерелах випад-

---

¹ Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII-XIV ст.). – Київ, 2014. – С. 196.

ку, показати, як Литва намагалась по максимуму використати упоминку і що в нього вкладалось. Мова йде про переговори ВКЛ і Кримського ханату в середині 1530-х років.

Політичне тло, на фоні якого відбувались події, які є об'єктом мого дослідження, на сьогодні детально висвітлені в роботах Б. Черкаса і М. Крома². Відповідно подаю лаконічно суть проблеми, що стала тоді між державами. В 1532–1533 рр. кримський хан Саадет-Гірей I зазнав поразки під Черкасами. Наслідком цього стало залишення ним престолу і еміграція до Туреччини. На короткий час ханом став ставленик Великого князівства Литовського Іслам-Гірей I. Проте під тиском Османської імперії він був змушений віддати владу Сахіб-Гірею I³. Проте вже 1534 року, Іслам-Гірей піднімає повстання проти нового хана. В ході військових дій не одна з сторін не мала достатньо сил аби військовим шляхом здобути перемогу. Відповідно держава розділилась на дві частини. За такої ситуації як Іслам- так і Сахіб-Гірей звертаються до Литви, причому кожен з них представляв себе як законного правителя ханства. Одним з прохань цих двох політичних діячів, що мало підтвердити їх ханський статус, було нагадування щодо надіслання упоминку⁴. В таких умовах, коли ситуація швидко змінювалась, уряд Великого князівства Литовського, мав вирішити як йому поступити найкраще.

Ще до виступу Іслам-Гірея, до Криму було відправлено посольство що мало статус «Великого». Очолював цю дипломатичну місію Онікей Горностаї. Цей посол, також мав запропонувати ханові продовження традиції виплати споминків за там же принципом, що їх платили ще його батьку Мухаммед-Гірею I. Мова йшла про щорічну виплату 15 тис. золотих, з них половину суми литовці мали погашати тканинами по означеним цінам (формально ця сума йшла від двох країн, а саме Польщі та ВКЛ, проте згідно домовленості з Польщею ВКЛ виплачувала Кримському ханату, а поляки брали на себе фінансовий тягар в відносинах з османами). При цьому литовська сторона наголошувала на тому, що виплата має відбуватися лише за мирного співіснування країн⁵. Після ж початку міжусобиці в Криму, тональність в переговорах з боку Великого князівства Литовського, в тому числі й по питанню споминків,

² *Кром М.М.* Стародубская война (1534–1537 гг.) // Очерки феодальной России. – Выпуск, 3. – Москва, 1999.

³ Детальніше про ці події див. Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515-1540). – Київ, 2006. – С. 203–208.

⁴ *Черкас Б.* Україна в політичних відносинах ... – С. 213, 215–216.

⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі АЗР). – Т. II. – Санкт-Петербург, 1848. – С. 186–187.

різко змінилась. Так з обох кримських правителів, було взято обіцянки надати пільги населенню Литовської держави, щодо поїздкам по торговим справам до Перекопу (який контролював Іслам-Гірей) та Кафи (яка в свою чергу перебувала під владою Сахіб-Гірея I та османів); було дозволено вільно вивозити сіль з Хаджибейського лиману та інші товари до українських міст передусім Луцька та Києва тощо⁶. І всі ці політико-економічні здобутки Литва намагалась закріпити в тому числі й зміною статусу упоминку. О.Горностаю вдалося ще більше понизити суму і статус споминків. Згідно умов досягнутих послом виплата мала відбуватись виключно тканинами «лунськими». Причому Сахіб-Гірею I належало двісті поставів, а Іслам-Гірею лише шістдесят. Більше того, у випадку організації посольства з боку хана, той мав утримувати своїх дипломатів теж з цього ж упоминку. Тако ж, литовцям вдалося вимовити і стару вимогу, що у випадку війни між Кримським ханатом і ВКЛ упоминок за кожен рік конфлікту анулювався⁷.

Слід відмітити, що фактично тут маємо пролонгацію ідеї від 1533 року. Тоді для ще Саадет-Гірея I теж намагались понизити як суму так і статус споминків від «великих» до «рівних». І вже тоді перші мав везти вже згадуваний пан Онікей Горностай, а другі д'як Андрій Мацкевич⁸. Тоді жд литовські урядовці намагались знизити суму упоминку до чотирьох тисяч. Причому, по-перше, половину виплати мали становити тканини, а по-друге, сама сума розбивалась на дві рівні частини між Саадед- та Іслам-Гіреями⁹.

Цікаво, що й такі вже досить вигідні умови миру й передусім статусу та суми споминків не в повній мірі задовольнили уряд Сигізмунда Старого. Вочевидь там вважали, що Кримський ханат на стільки ослабішав, що можна досягти ще нових поступок. Тому в квітні 1535 р. було підготовлено нове «Велике» посольство на чолі з паном Василем Тишкевичем. Одним з пунктів, якими мав керуватись цей посол було перероблення угоди, бо вона за словами Сигізмунда Старого була «не потому» складена, як було за попередні десятиліття¹⁰. На жаль, важко визначити, що мав на увазі великий князь литовський. Проте на практиці Тишкевич привіз якусь суму Іслам-Гірею. Вочевидь метою даної виплати було змусити

⁶ Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі ЦДІАУК). – Ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 15. – Арк. 210 зв. –211, 225.

⁷ ЦДІАУК. – Ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 15. – Арк. 211.

⁸ *Малиновский И.* Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Литовского. – Томск, 1901. – С. 192-193.

⁹ *Черкас Б.* Україна в політичних відносинах ... – С. 201.

¹⁰ ЦДІАУК. – Ф. КМФ 36. – Оп. 1, спр. 15. – Арк. 224 зв., 226.

цього царевича розірвати анти литовську угоду з Московською державою, яку він підписав 21 січня 1535 р.¹¹, а також змусити його до нападу на володіння московитів. Місія Василя Тишкевича досягла свого успіху й в серпні того ж 1535 р. війська Іслам-Гірея здійснили напад на рязанські території московитів. А це в свою чергу, посприяло успіху литовському військ у війні проти Московії, яка точилась з 1534 р.¹².

У 1537 р. в Кримському ханаті відновилась єдність. Сахіб-Гірей I зміг остаточно придушити заколоти й відновити свою владу над всією державою. Відповідно він одразу спробував повернутись й в справі упоминок до традиції свого батька Мухаммед-Гірея I. Проте й литовці не збирались поступатись досягненнями 1534–1535 рр. У ході перемовин обидві сторони вдавались до ультиматумів, погроз й демонстрації військової сили¹³. Проте все ж ВКЛ та Кримському ханатові таке вдалося знайти точки дотику й заключити союзну угоду в 1540 р. Причому нова формула була знайдена саме в справі упоминку. Хоча по сумі ханові вдалося виторгувати цифру в п'ятнадцять тисяч, а також щорічну дворазову (по половині) виплату. Проте з угод 1534–1535 рр. було перенесено пункти про те, що сам упоминок буде складатись виключно з тканин «лунських». Причому було визначно фіксовану ціну, або еквівалент грошей в 33 золотих за кожен постав. Також в договорі окремо зазначили, виплати відбуватимуться «за добрість», а не «з повинності». Також з попередніх «кризових» років перенесли в нову угоду й пункти по кримським послам, які мали забезпечуватись з суми споминку¹⁴.

Як бачимо, сам факт виплат в Орду, сприймався ВКЛ виключно як політичний механізм утримання ординців в ролі союзників. При цьому, Литва намагалась фактично виробити шкалу статусності цим виплат, аби мати можливість для маніпулюванням підтримки. Сам момент перемовин 1530-х років, дає можливість через деталізацію сюжетів побачити те, як ВКЛ сприймало ці процеси!

¹¹ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 123. – Оп. 2. – Спр. 24.

¹² *Каргалов В.В.* На степной границе: Оборона «крымской украины» Русского государства в первой половине XVI столетия. – Москва, 1974. – С. 91; Kolankowski L. Polska Jagiellonow. – Lwow, 1936. – S. 231; Przybylinski R. Hetman Wielki Koronny Mikołaj Mielecki (ok. 1540–1585). – Toruń, 2003. – S. 35–36. Черкас Б. Україна в політичних відносинах ... – С. 222–228.

¹³ АЗР. – С. 346.

¹⁴ Там само. – С. 362–364.

REFERENCES

1. Krom M. (1999) *Starodubskaya voyna (1534-1537 gg.). Ocherki feodal'noy Rossii. – Vypusk 3.* [in Russian].
2. Cherkas B. (2014) *Zakhidni volodinnya Ulusu Dzhuchi: politichna istoriya, teritorial'no-administrativniy ustriy, yekonomika, mista (XIII-XIV st.).* Kyiv. [in Ukrainian].
3. Cherkas B. (2006) *Ukraïna v politichnikh vidnosinakh Velikogo knyazhestva Litovs'kogo z Krims'kim khanatom (1515-1540).* Kyiv. [in Ukrainian].
4. Kargalov V. (1974) *Na stepnoy granitse: Oborona «kryimskoy ukrainyi» Russkogo gosudarstva v pervoy polovine XVI stoletiya.* Moskva. [in Russian].

Kostiantyn Sviatniuk

The upominoky as part of the diplomatic game of the Government of the Grand Duchy of Lithuania during negotiations with the rulers of the Crimean Khanate 30-ies. XVI century

The article is devoted to the problem of paying Lithuania's upominokov to the Crimean Khanate. On the basis of the theories mentioned by historiography, and also thanks to the use of sources, the author tried to show that the upominoky were quite complex and effective devices in the diplomatic contacts of the two countries in 1533–1540.

In the beginning, the Lithuanian side was prepared to pay the upominoky to the new Khan Sahib-Giray I according to the old pattern. But the weakening of the authority of this khan as a result of the civil war. And also the emergence of the parallel power of the nephew of Islam Giray I, gave the opportunity to the Lithuanian diplomats to change the old formula of the upominoka. This payment was significantly lowered in the amount. It paid exclusively by the tissues. And the payment itself was exceptional in friendly relations.

After Sahib-Giriy I restored his power, he immediately demanded that he return to the formula of his father's times. But the Grand Duchy of Lithuania agreed only to the repayment of the amount of payments in 15 thousand, and its procedure once in half a year. At the same time, Lithuania prolonged the clauses in the new treaty from 1534–1535, according to which the upominok was paid not by money, but by fabrics for a fixed amount; The Crimean Ambassadors were kept at the expense of the upominok.

Дмитро Ващук
Київ

ЛИТОВСЬКІ СТАТУТИ У ПОВСЯКДЕННІЙ ПРАКТИЦІ СЕРЕДИНИ XVI ст. (НА ПРИКЛАДІ РОДИНИ ЧОРТОРІЙСЬКИХ)

У статті розглянуто шість документів, які є частиною архівного фонду № 293 (Західно-Руські акти) Відділу рукописів Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург) та стосуються української родини князів Чорторійських. У них зафіксовано дію норм Першого (1529 р.) та Другого (1566 р.) Литовських Статутів.

Три документи (датовані 8 березня 1557 р., 22 лютого 1563 р. та 1 липня 1564 р.) стосуються кримінальних злочинів, пов'язаних із нападом на підданих князя Івана Федоровича Чорторійського та незаконного захоплення землі. У перших двох справах відповідачем мав стати князь Василь-Костянтин Острозький та його степанський урядник, у другому – княгиня Беата з Костельця зі своїм боярином Рупшею. Інші три документи відносяться до періоду функціонування Другого Литовського Статуту 1566 р. Зокрема, маємо два записних листи новгородського воєводи Остафія Івановича Горностая своїй дружині, княжні Олені Іванівні Чорторійській, від 7 грудня 1568 р. Спершу він «водлуг права посполитого и Статуту земского» відписав Олені третину своїх маєтків в еквівалентній сумі 4000 кіп грошей, отриманих у придане. Іншим листом воєвода заповів вказану суму дружині на випадок своєї смерті. Крім цього, 20 грудня 1568 р. О. Горностаю, «выполняячи обычай права посполитого и Статуту земского на вряде господарском в замку Луцком», позичив у О. Чорторійської 3000 кіп грошей, а в заставу віддав декілька своїх маєтків.

Ключові слова: Перший Литовський Статут, Другий Литовський Статут, родина Чорторійських, Велике князівство Литовське.

Правова політика будь-якої держави пов'язана з цілеспрямованою діяльністю державних органів по створенню ефективних механізмів для зміцнення законності і правопорядку. Не був виключенням у цьому процесі й уряд Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), представники якого разом із господарем поступово запроваджували письмові збірники законів, які лягли в основу новоствореної системи права. Спершу в другій половині XV ст. з'являються уставні земські грамоти, артикули яких регламентували правовідносини між населенням окремих земель і урядовими органами. Апогеєм законодавчої діяльності стало запровадження у вересні 1529 р. Першого Литовського Статуту (далі – ПЛС). Таким чином, уперше на загальнодержавному рівні було зафіксовано принцип домінування єдиного письмового законодавчо-

го збірника. Його норми увібрали в себе найкращі положення раніше діючих письмових правових джерел. Саме тому і впровадження «нового законодавства» не викликало заперечень у соціумі.

Історіографія Литовських Статутів є досить обширною, тому ми не будемо детально на ній концентруватися¹. Відмітимо тільки, що більшість істориків звертала і звертає увагу на походження пам'ятки, археографічний та джерелознавчий аналізи списків, трактування розділів та артикулів. Водночас дослідження практичної реалізації норм Статутів у повсякденному житті є побіжними. У цьому контексті відмітимо напрацювання членів Комісії ВУАН для виучування історії західно-руського та українського права С. Борисенка², О. Добрава³, М. Товстоліса⁴ та І. Черкаського⁵. Серед дослідників кінця ХХ – початку ХХІ ст. варто виокремити праці А. Блануци⁶, Ю. Бардаха⁷, І. Валіконіте та С. Лазутки⁸, О. Дзярновича⁹,

¹ Вільнюський університет з кінця 80-х рр. ХХ ст. регулярно проводить міжнародні наукові конференції, присвячені вивченню Литовських Статутів, та публікує їхні матеріали.

² *Борисенок С.* Утворення професійної адвокатури в Литовсько-Руській державі // Праці комісії для виучування західно-руського та українського права. – К., 1927. – Випуск третій – С. 83–149.

³ *Добров О.* Право необхідного спадкування за Литовським Статутом // Праці комісії для виучування західно-руського та українського права. – К., 1925. – Випуск перший. – С. 82–89.

⁴ *Товстоліс М.* Про знахідку по Литовському праву // Праці комісії для виучування західно-руського та українського права. – К., 1926. – Випуск другий. – С. 74–83; Його ж. Суть застави за Литовським Статутом // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1929. – Випуск шостий. – С. 112–158.

⁵ *Черкаський І.* Поволання над трупом загиблого // Праці... – Випуск перший. – С. 90–107; Його ж. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1928. – Випуск 4-й та 5-й. – 715 с.

⁶ *Блануца А.* Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.). – К., 2017. – 423 с.

⁷ *Bardach J.* Sok, soczenie, prosoka // Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznań, 1988. – S. 140–187; Bardach J. Trzecizna – część swobodna w litewskim prawie majątkowym XV – XVI wieku // Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznań, 1988. – S. 121–139; Bardach J. Statuty Litewskie a prawo Rzymskie. – Warszawa, 1999. – 160 s.

⁸ *Лазутка С., Валіконіте І.* Имущественное положение женщины (матери, жены, дочери, сестры) привилегированного сословия по I Литовскому Статуту // Научные труды высших учебных заведений Литовской ССР. История. – XVI (2). – Вильнюс, 1976. – С. 74–103.

⁹ *Дзярнович А.* Выкарыстанне працэдурных нормаў I-га Статута Вялікага Княства Літоўскага пад час дэмаркацыі дзяржаўнай мяжы ВКЛ з Лівоніяй (паводле матэрыялаў кнігі Метрыкі ВКЛ № 560 // Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha: straipsnių rinkinys. – Vilnius, 2005. – P. 243–248.

Л. Жеребцової¹⁰, А. Закшевського¹¹, О. Крупки¹², В. Поліщука¹³, Н. Старченко¹⁴. Усі ці роботи, безперечно, заповнюють прогалини вивчення практичної реалізації норм Статутів, однак порушують конкретні аспекти. Певною мірою це стосується і нашої публікації. Для розгляду пропонується 6 документів, у яких згадуються артикули Першого (1529 р.) та Другого (1566 р.) Литовських Статутів. Проаналізовані документи є частиною архівного фонду № 293 (Західно-Руські акти) Відділу рукописів Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург) та стосуються князівської родини Чорторійських¹⁵.

Три документи стосуються кримінальних злочинів, пов'язаних із нападом на підданих князя Івана Федоровича Чорторійського та незаконного захоплення землі. Так, 8 березня 1557 р. Сигізмунд II Август адресував лист маршалку Волинської землі, володимирському старості Василю-Костянтину Костянтиновичу Острозькому. Ним він повідомляв про скаргу князя Івана Федоровича Чорторійського, у якій останній обвинувачував урядника Степанського маєтку, що належав В. Острозькому, у вчиненні шкоди на території Сарнського маєтку: *«пущу тамошню пуштошат, и звер с тое пущи его выгоняют, а подданым его тамошнимъ кривды и втиски великии чинят в боехъ, грабежох и в ыншихъ многих речах, в чом ся ему кривды немалые деет»*¹⁶. Враховуючи зміст скарги та прохання чолобитника, господар наказував князю Острозькому (*«про то будет ли так, яко он нам жаловал»*), щоб той заборонив своєму уряднику чинити безчинства у матку князя Чорторійського. Водночас у разі встановлення осіб, причетних до вищезазначених злочинів, В. Острозький *«право давалъ и справедливост неотволочную чинил водле Статуту права земского,*

¹⁰ Жеребцова Л. Роль Первого Литовского Статута в истории институционализации таможенной организации на украинских землях Великого княжества Литовского // Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha: straipsnių rinkinys. – Vilnius, 2005. – P. 195–207.

¹¹ Zakrzewski A. Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo–ustrój–społeczeństwo. – Warszawa, 2013. – 324 s.

¹² Крупка О. Вижі та возні у процедурах місцевого суду Волині у 1560–1570-х роках // Етнічна історія народів Європи. – 2011. – Вип. 34. – С. 89–96.

¹³ Поліщук В. Врядове вижіство в структурі публічно-правових процедур (на матеріалі луцьких замкових книг 1558–1567 рр.) // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2002. – Вип. 1. – С. 79–109; Його ж. Офіційні свідки – вижі Луцького замкового уряду в 1561–1567 рр. // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2005. – Вип. 5. – С. 13–39.

¹⁴ Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI–XVII століття). – К., 2014. – 510 с.

¹⁵ Документи опубліковано у виданні: Князі Чорторійські: документи і матеріали XVI–XVII ст. (із зібрання «Західно-Руських актів» Російської національної бібліотеки) / Підготовка до друку Андрія Блануци, Дмитра Ващука. – К., 2016. – 228 с.

¹⁶ Князі Чорторійські... – С. 98.

*жебы он (І. Чорторийський. – Д. В.) большъ того о томъ нам (Сигізмунду. – Д. В.) не жаловал*¹⁷.

Великокнязівський лист від 22 лютого 1563 р. адресувався невідомому господарському дворянину. Сигізмунд II Август повідомляв про прохання князя І. Чорторийського направити до його маєтків віжа, господарського дворянина, для *«огледанъе тыхъ шкод и на подаванъе листовъ нашихъ господарскихъ и врьядовыхъ»*¹⁸. Далі у листі зазначалось, що цю особу (ім'я у документі не зазначено) було записано у реєстр дворян за повідомленням маршалка двірного, підскарбія земського, писаря господарського, державці могилевського, пана Євстафія Воловича. Відповідно до цього, великий князь литовський наказував адресату листа бути у цій справі віжем, оглянути заподіяні збитки, встановити причетних до цього осіб, а також все зафіксувати у письмовому вигляді *«водле обычаю, права и Статуту земского»*¹⁹.

1 липня 1564 р. Сигізмунд II Август надіслав листа дружині князя Іллі Костянтиновича Острозького, княгині Беаті з Костельця, щодо скарги на неї князя Івана Федоровича Чорторийського. Зокрема, великий князь литовський повідомляв про те, що зі слів позивача піддані княгині Беати (боярин Рупша разом із іншими особами у кількості близько десяти осіб), поселилися на його власній землі поблизу маєтку Корчин. Перебуваючи незаконно на його землі, вони чинять великі збитки полям, дібровам, лісам та сіножатям, руйнують давні межі (кордони), наганяють череди для потрави збіжжя та сінокосу, рубають дерева (у тому числі й бортні), знищують бджіл, а також завдають шкоди маєткам, боярину корчинському та людям корчинським і дубецьким.

Враховуючи зміст скарги, господар наказував княгині (*«про то будет ли так, яко он намъ жаловал»*), щоб вона веліла своїм боярам залишити землю князя І. Чорторийського, а також вчинила правосуддя над обома сторонами *«водлуг обычаю права посполитого и Статуту земского»*, щоб князь повторно не скаржився²⁰.

Усі вищезазначені справи повністю підпадають під дію норм ПЛС. Зокрема, злочини, зазначені у справі 1557 р., мали вирішуватись згідно з декількома статтями. По-перше, згідно Р. 7 Ст. 19 у разі нападу на маєток, село чи підданих, їх пограбування чи нанесення тілесних ушкоджень, відповідач зобов'язувався заплатити штраф на користь позивача та у господарську скарбницю, а також віддати награвоване з винагородою. Для отримання відшкодування потерпіла сторона або присягала,

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. – С. 104.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. – С. 131–132.

або надавала необхідні докази. У ситуації, коли відбувався лише грабіж, то сплачувався штраф за насилля, а потерпілим — за збитки. Цікаво, що в останньому випадку достатньо було лише присяги («*на чом на шкодах присягнуть, то мають им платити*»)²¹. Відмітимо також, що за звичайний сусідський напад, який було доведено судом, встановлювався штраф у розмірі 12 рублів грошей потерпілій стороні і стільки ж на користь господаря (Р. 7 Ст. 20)²².

По-друге, відповідно до Р. 9 Ст. 1 врегульовувалося питання незаконного полювання на чужій землі. У разі особистого (мається на увазі будь-яка особа шляхетського походження) полювання на території чужих мисливських угідь, винний платив штраф у розмірі 12 рублів грошей власнику землі, а також гроші на користь господаря (вартість за кожного вбитого звіра встановлено Ст. 2 цього ж розділу)²³. Якщо шляхтич направляв інших осіб на полювання до чужої землі, у пушу, або сам таємно перебив звірів, винні платили штраф за кожну вбиту тварину згідно Ст. 2 за умови, що їх вину буде доведено відповідними доказами. Водночас мисливця, котрого спіймали на місці злочину, відводили до уряду, де його мали засудити до смертної кари як злодія. Щоправда, існувало певне обмеження. У випадку, коли сполоханий або поранений звір тікав на чужу територію, то мисливцю дозволялось його там доганяти чи добивати²⁴.

Прохання князя І. Чорторийського про направлення віжа цілком узгоджувалось із нормою розширеної редакції ПЛС (Р. 6 Ст. 35). По-перше, вказаний судовий виконавець разом із понятими міг направлятись або господарем, або Панами-Радою як у земській справі, так і по скарзі когось із підданих. По-друге, свідчення віжа вважались правдивими і, відповідно, заборонялось у них сумніватися чи заперечувати. Водночас у разі виникнення у котроїсь сторони сумнівів в тому, що віж свідчив інакше, ніж говорив, правдивість його слів мали засвідчити поняті, які були при ньому²⁵.

Справа між князем І. Чорторийським та княгинею Беатою з Костельця є значно цікавішою, ніж попередні. Злочини, вчинені її підданими, підпадали під дію декількох артикулів ПЛС. По-перше, у разі незаконно-

²¹ Лазутка С., Валиконитэ И., Гудавичюс Э. Первый Литовский Статут (1529 г.). — Вильнюс, 2004. — С. 201–202.

²² Там же. — С. 202.

²³ Нормою передбачалося: «Тэж уставуем цену зверем диким: за зубра дванадцать рублев грошей, за лося шесть рублев грошей, за оленя або за ланю по три рубли грошей, а за медведя три рубли грошей, за коня або за кобылу три рубли грошей, за вепра або за свинью рубль грошей, за серну полковы грошей, а за рысь рубль грошей» (Там же. — С. 218).

²⁴ Там же. — С. 218.

²⁵ Там же. — С. 194.

го проникнення на чужу територію з метою витіснення власника, обидві сторони на суді мали представити по 18 свідків. Судді обирали кого з них допустити до присяги за таким принципом: «кого найдуть судьи ближшого ку доводу». Після визначення осіб присягу складало шість свідків, а також власник землі (Р. 8 Ст. 1)²⁶.

По-друге, за руйнування давньої межі (кордону) винний платив 12 рублів грошей штрафу. Крім цього, пошкоджену межу (кордон) потрібно було відновити по-старому у присутності урядника. Водночас, якщо потерпіла сторона заявляла, що межу (кордон) відновлено не правильно, то далі суперечка переносилась до суду, а не вирішувалася силою (Р. 8 Ст. 8)²⁷.

Окремими статтями визначався розмір відшкодування за пошкодження бортних дерев та бджіл. Зокрема, одну копу грошей штрафу сплачувала особа за обпалення (або завдання шкоди будь-яким іншим способом) сосни або дуба із бджолами. Водночас наполовину менше потрібно було сплачувати, якщо у цих деревах бджоли перебували раніше, а на момент вчинення злочину їх не було (Р. 9 Ст. 13)²⁸. Наступна стаття детально конкретизувала можливі порушення. У разі зрубу, псування сосни (або міцної сосни) чи бортного дубка, у яких ще не було бджіл, винний за кожне дерево платив по п'ятнадцять грошей. Крім цього, за винищення бджіл із незібраним медом без пошкодження дерева передбачалася сплата по півкопи грошей за кожну бджолину сім'ю, а за сім'ю із зібраним медом – по п'ятнадцять грошей (Р. 9 Ст. 14)²⁹.

Стосовно нищення сінокосів, то згідно з Р. 9 Ст. 4 могло бути два види штрафу: 1) у разі злодійського викосу на чужій землі із вчиненням бійки – штраф за насильство потерпілій стороні³⁰ та аналогічна сума на користь господаря; 2) без бійки – винуватий повертав сіно з винагородою³¹.

Отже, кожен із розглянутих документів мав пряме відношення до норм ПЛС. Водночас відмітимо, що у них не вказувалися конкретні статті. Це пов'язано, на наш погляд, із тим, що норми Статуту, відповідно до яких вирішувалася судова справа, записувалися до вироку.

Інші три документи стосуються періоду функціонування Другого Литовського Статуту 1566 р. Зокрема, маємо два записних листи нов-

²⁶ Там же. – С. 207.

²⁷ Там же. – С. 210.

²⁸ Там же. – С. 223.

²⁹ Там же.

³⁰ Штраф за насилля встановлювався у розмірі 12 рублів грошей.

³¹ Лазутка С., Валиконитэ И., Гудавичюс Э. Первый Литовский Статут (1529 г.)... – С. 220.

городського воєводи Остафія Івановича Горностая своїй дружині, княжні Олені Іванівні Чорторийській (обидва датовані 7-им грудня 1568 р.). Спершу він повідомляв про те, що при одруженні з князівною отримав від її матері, княгині Ганни Заславської (дружини князя Івана Чорторийського), віно у розмірі *«готовыми грошми тысячу коп грошей, а в золоте, в серебре, перлах, перстнях и клейнотах, ошацовавши то справедливе сам через себе, и через приятели мои другую тысячу коп грошей личбы и монеты литовское, личечи в каждый грошь по десети пенязей бѣлых»*. *«Заховываючи ся водлуг права посполитого и Статуту земского»*, О. Горностай *«обычаемъ виновнымъ»* відписав О. Чорторийській третину своїх отчизних маєтків, зокрема третю частину дворів Олешинського, Троклішського, Талковського та Величківського у Троцькому повіті, а також третю частину двору Острожчич у Мінському повіті разом із селами та присілками. Загальна вартість вінового запису становила 4 000 кіп грошей литовської монети (*«личачи в каждый грошь по десети пенязей бѣлых»*). Отримані раніше 2 000 кіп грошей було враховано у вартості вказаних маєтків.

У випадку своєї смерті воєвода надавав право дружині описане нерухоме майно в сумі 4 000 кіп грошей *«листом своим записати и заставити, так же и в держане подати»* кому вона захоче. Водночас родичам О. Горностая, у тому числі і спільним дітям, заборонялося, по-перше, позбавляти Олену права володіння й утримання маєтків *«обычаемъ правным и неправным»*, а, по-друге, чинити перешкоди тим особам, яким княгиня надасть нерухомість у вказаній сумі на утримання. Насамкінець новгородський воєвода відзначав, що *«выполняючи обычай права посполитого и Статуту земского»* він має це все особисто підтвердити і записати в уряді господарському в Луцькому замку³².

Наступний лист є логічним продовженням першого. За змістом він майже повністю повторює попередній і схожий на заповіт. Однак має ширшу редакцію, незначні зміни та уточнення. Зокрема, близько ¼ тексту – це похвала О. Чорторийській як чудовій дружині, яка, відповідно, заслуховує на милість свого чоловіка. Тому О. Горностай, щоб не допустити після своєї смерті утисків з-боку своїх родичів, *«заховываючи ся водлэ Статуту а обычаю права посполитого»* подарував їй вищевказані маєтки в еквівалентній сумі 4 000 кіп грошей литовської монети з аналогічними правами. Проте у цьому документі відсутній маєток Острожчич у Мінському повіті. У випадку повторного заміжжя Олена мала віддати нерухомість, а від родичів Остафія чи спільних дітей отримати компенсацію 4 000 кіп грошей. У випадку, коли вона залишиться

³² Князі Чорторийські... – С. 135–137.

вдовою, вона могла повністю володіти записаним майном і мала повне право заповісти його або своїм дітям, або кровним родичам. Родичі О. Горностая могли повернути собі нерухомість тільки після того, як заплатять 4 000 кіп грошей новому власнику³³.

Цікавим документом, зміст якого висвітлює справу щодо майнових відносин між вказаним подружжям, є заставний лист від 20 грудня 1568 р. У ньому О. Горностай повідомляв, що позичив у О. Чорторийської 3 000 кіп грошей литовської монети. Причиною цього стала необхідність сплати чималих боргів, які виникли внаслідок господарської служби. Для забезпечення повернення коштів він віддав у заставу дві третини отчизних маєтків Олешиського, Троклішського, Талковського та Величківського у Троцькому повіті, а також дві третини двору Острожчич у Мінському повіті разом із селами та присілками, людьми, повинностями і т. п. Цими маєтностями княгиня могла володіти до того часу, поки не будуть повернуті позичені кошти. У разі смерті позичальника виплата боргу лягала на плечі або дітей (якщо такі будуть), або на родичів О. Горностая. Крім цього конкретизувалось, щоб борг потрібно було сплатити тільки готівкою: *«ничим иным, ани яким шацунком, толко готовыми грошми»*. До цього часу О. Чорторийська розпоряджалась майном на власний розсуд. Як і в попередньому листі, воєвода підкреслював, що все вищезазначене він має особисто підтвердити і записати в уряді господарському в Луцькому замку *«выполняючи обычай права посполитого и Статуту земского»*³⁴.

Віновий запис Остафія Горностая третини отчизних маєтків власній дружині повністю відповідав Р. 5 Ст. 2 Статуту 1566 р., його було складено відповідно до змісту норми³⁵. Цікаво, що законодавець унеможливив порушення цього артикулу: *«А так подле уставы нашею мають ся захвати вси подданые наши и на потомные часы, а хто бы над звышей тое уставы нашею учинил, а што неслушне жоне своей записал; таковых записов не хотим мети мощных мы сами и потомки наши Великие Князи Литовские»*³⁶. Наступний дарчий запис доповнюється положеннями про права вдови. Це відповідало Ст. 13 та Ст. 15 Розділу 5³⁷.

Цікавою є ситуація із третім документом – заставним листом. Згідно Р. 7 Ст. 1 Статуту 1566 р. знято будь-які обмеження щодо розпоряджен-

³³ Там само. – С. 139–143.

³⁴ Там само. – С. 143–146.

³⁵ Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года / Т. І. Доўнар, У. М. Сатолін, Я. А. Юхо; Рэдкалегія. Т. І. Доўнар. – Менск, 2003. – С. 135–136.

³⁶ Там само. – С. 135.

³⁷ Там само. – С. 140–141.

ня особистим майно: «отъ сего часу и дня волно и мощно каждому именья свои отчызные и земскіе материстые и выслужонные купленые и якимъ колвекъ обычаемъ набытые и названые, не смотречы третее и двоѡ частей, яко передъ тымъ бывало въ статуті обычаемъ стародавнымъ..., што хотя отъ нихъ водле доброе воли своее и мысли, отдати, продати, даровати и записати, заставити, отъ детей и близкихъ отдалити, подле баченья своего тымъ шафовати»³⁸. Проте на практиці продовжувала діяти норма ПЛС, згідно з якою дозволялося продавати лише третину маєтку, а дві третини віддавати у заставу³⁹ (Р. 1 Ст. 16). Наведений приклад не був винятком для тогочасного суспільства, оскільки, за дослідженнями А. Блануци, після 1566 р. практика заставляти 2/3 маєтності найчастіше застосовувалася серед шляхтичів, пов'язаних родинними стосунками⁴⁰.

Отже, розглянуті документи свідчать про те, що норми Першого та Другого Литовських Статутів активно використовувались у кримінальному, кримінально-процесуальному, цивільному та сімейному праві. Водночас зауважимо, що саме у цих актах відсутні вказівки на використанні розділи та артикули Статутів. У другій половині XVI ст. зазначення конкретних артикулів стає типовим явищем. Найбільш цікавими, на наш погляд, є моменти, які пов'язані з використанням норм Статуту 1529 р., оскільки при залученні більшої кількості актових матеріалів, дослідник зможе розв'язати завдання, пов'язані із джерелами Статуту 1566 р., які на сьогодні практично не вирішені.

REFERENCES

1. Blanutsa, A. (2005). Norma pro «trzetsiznu» v Pershomu Lytovs'komu Statuti ta ii retseptsiia do kintsia XVI stolittia. *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha: straipsnių rinkinys*, 99–106. [in Ukrainian].
2. Blanutsa, A. (2017). *Zemel'na polityka Yagelloniv na ukrains'kykh terenakh Velykoho kniazivstva Lytovs'koho (1440–1572 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Lazutka, S., & Valikonite', I. (1976). Imushhestvennoe polozhenie zhen-shhiny (materi, zheny, docheri, sestry) privilegiovannogo sosloviya po

³⁸ Там само. – С. 149.

³⁹ «Тѣж дозволили есмо третюю часть именья продати на вечность. А веджо естли бы потреба была на службу нашу земскую пенезей або бы хотя на свою потребу даставал пенезей, тогда можеть и тые две части заставити в тольку, за што бы тые две части стояли. Одно ж надвыш того не маеть брати, ани тѣж вечне от ближних можеть отдалити...» (Лазутка С., Валиконитѣ И., Гудаевичюс Э. Первый Литовский Статут (1529 г.)... – С. 144).

⁴⁰ Блануца А. Норма про «trzeciznu» в Першому Литовському Статуті та її рецепція до кінця XVI століття // *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha: straipsnių rinkinys / sudarė Irena Valikonytė ir Lirija Steponavičienė*. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005. – P. 99–106.

- I Litovskomu Statutu. *Nauchnye trudy vysshix uchebnyx zavedenij Litovskoj SSR. Istorija*, (XVI(2)), 74–103. [in Russian].
4. Dziarnovich, A. (2005). Vykarystanne pratsedurnykh normav I-ha Statuta Vialikaha Kniastva Litovskaha pad chas demarkatsyi dziarzhavnaj miazhy VKL z Livoniiaj (pavodle materyialav knihi Metryki VKL № 560. *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha: straipsnių rinkinys*, 243–248. [in Belarusian].
  5. Zherebcova, L. (2005). Rol' Pervogo Litovskogo Statuta v istorii institucionalizacii tamozhennoj organizacii na ukrainskix zemlyax Velikogo knyazhestva Litovskogo. *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha: straipsnių rinkinys*, 195–207. [in Russian].
  6. Krupka, O. (2011). Vyzhi ta vozni u protsedurakh mistsevoho sudu Volyni u 1560–1570-kh rokakh. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, (34), 89–96. [in Ukrainian].
  7. Polischuk, V. (2002). Vriadove vyzhystvo v strukturі publichno-pravovykh protsedur (na materialі luts'kykh zamkovykh knykh 1558–1567 rr.). *SOTSIUM. Al'manakh sotsial'noi istorii*, (1), 79–109. [in Ukrainian].
  8. Polischuk, V. (2005). Ofitsijni svidky – vyzhhi Luts'koho zamkovoho uriadu v 1561–1567 rr. *SOTSIUM. Al'manakh sotsial'noi istorii*, (5), 13–39. [in Ukrainian].
  9. Starchenko, N. (2014). *Chest', krov i rytoryka. Konflikt u shliakhets'komu seredovyschi Volyni (druha polovyna XVI–XVII stolittia)*. Kyiv. [in Ukrainian].
  10. Blanutsa, A., & Vaschuk, D. (2016). *Kniazi Chortoryjs'ki: dokumenty i materialy XVI–XVII st. (iz zibrannia «Zakhidno-Rus'kykh aktiv» Rosijs'koi natsional'noi biblioteky)*. Kyiv. [in Ukrainian].
  11. Lazutka, S., Valikonite', I., & Gudavichyus, E'. (2004). *Pervyj Litovskij Statut (1529 g.)*. Vil'nyus. [in Russian].
  12. Downar, T. I. (Ed.). (2003). *Statut Vialikaha kniastva Litovskaha 1566 hoda. Mensk*. [In Belarusian].

Dmytro Vashchuk

The Statutes of Lithuania in the everyday life in the middle of the XVIth century (the case of the Chortoryiski family)

The 6 documents which belong to the archive fund Nr.239 (West Russian acts) of Russian National Library Manuscript department (St. Petersburg) and refer to Ukrainian Chortoryisky Dukes family. The guidelines of the First and Second (1566) Statutes of Lithuania are mentioned there.

The three documents (which date back to March 8, 1557, February 22, 1563 and July 1, 1564) concern the crime cases and are connected with the attacks against the belligerent nationals and illegal land seizure during the rule of Duke Ivan Fedorovykh Chortoryisky. In the first two cases Vasyl-Kostantyn Ostrozkyi and

his Stepan` sivil servant and in the second case princess Beata from Kostelets and her court nobility Rupsha were supposed to be sued. Other three documents consider the period of the Second Lithuanian Statute functioning in 1566. In particular, we have two letters by Novgorod voivode Ostafii Ivanovych Hornostai addressed to his wife, princess Olena Ivanivna Chortoryiska (December 7, 1568). At first, he has signed one third of all his mansions that cost 4000 kips away to Olena in the frameworks of the gentry`s law and the Statute. In another letter the voivode bequeathed the amount of money mentioned above to his wife in the case of his death. Furthermore, on December, 20, 1568 O. Hornostai borrowed 3000 kips from O. Chortoryiska in the frameworks of the gentry`s law and the Statute and gave a few mansions in pledge.

Key words: The First Statute of Lithuania, The Second Statute of Lithuania, the Chortoryisky Family, Grand Duchy of Lithuania.

Олександр Юга
Кам'янець-Подільський

ПЕРСПЕКТИВИ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ ПІД «ОПІКОЮ» МОСКВИ ПІСЛЯ 1654 Р. В ПОГЛЯДАХ АЛЬБРЕХТА СТАНІСЛАВА І ЯНУША РАДЗИВІЛЛІВ

У статті з'ясовується сутність української політики Московії після прийняття Б. Хмельницьким на початку 1654 р. царської протекції через призму поглядів представників політичної еліти Великого князівства Литовського середини XVII ст. – великого канцлера Альбрехта Станіслава Радзивілла та віленського воєводи, польного гетьмана Януша Радзивілла. Визначено чинники, які впливали на сприйняття й оцінки литовською владною верхівкою задумів і цілей Москви щодо козацької України.

З'ясовано, що з однієї сторони застереження литовськими урядовцями українсько-го гетьмана щодо небезпеки з боку Москви були одним зі способів досягнення розриву українсько-російського військового союзу (а це було головне завдання польсько-литовської політики) та повернення козацької України до складу Речі Посполитої шляхом створення різко негативного образу Московської держави. Проте, з іншої сторони – засвідчували реальне розуміння представниками литовської правлячої верхівки того, що Москва після Переяслава дійсно розпочне «опікуватися» козацькою Україною, але виключно в контексті властивого для Кремля бачення подальшого місця українських земель у складі Московської держави. По-суті, в їх розумінні йшлося про перетворення козацької України та всього українського суспільства у «підданих холопів».

Ключові слова: Річ Посполита, Велике князівство Литовське, еліта, Московія, козацька Україна.

Одним із найактуальніших питань нашого сьогодення, яке активно обговорюється науковцями, політиками та суспільством в цілому, а також європейською спільнотою, є українсько-російські відносини, вірніше військова агресія Кремля по відношенню до України. Відразу зауважимо, що загарбницька політика Москви щодо українських земель не є чимось новим та має глибокі історичні корені. Одним з періодів, який дозволяє чітко простежити її «дружні» наміри щодо нашої держави є час після Переяслава 1654 р.

Проблеми української політики Московії в середині XVII ст. вже торкалися у своїх дослідженнях В. Брехуненко¹, А. Бульвінсь-

---

¹ *Брехуненко В.* Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст. / В. Брехуненко. – К.: Темпора, 2014. – 503 с.

кий², В. Газін³, В. Горобець⁴, В. Смолій і В. Степанков⁵, Я. Федорук⁶, Т. Чухліб⁷, Г. Санін⁸, К. Бобятинський⁹, Я. Качмарчик¹⁰, К. Коссаржецький¹¹, М. Матвійов¹², З. Вуйцік¹³ та ін. Проте, з'ясування її цілей та сутності через призму поглядів представників власне литовської політичної еліти не було предметом спеціального дослідження, що і зумовлює актуальність пропонованої статті.

² Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657–1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на Сході Європи / А. Бульвінський. – К., 2008. – 680 с.

³ Газін В. В. Зовнішня політика Московської держави напередодні та з початком російсько-польської війни 1654–1667 рр. / В. В. Газін // Наукові праці КПНУ ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 18: На пошану професора В. С. Степанкова. – С. 392–401.

⁴ Горобець В. «Волимо царя східного»: Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – К.: Критика, 2007. – 464 с.

⁵ Смолій В. А. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет: наукове видання / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Темпора, 2009. – 680 с.; *Йх же*. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 448 с.

⁶ Федорук Я. О. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття / Я. О. Федорук. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 623 с.; *Його ж*. Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладання Віленського миру (1654–1656) / Я. Федорук // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К.: «Смолоскип», 2003. – С. 796–861; *Його ж*. Українська проблема на віленських переговорах між Річчю Посполитою та Росією восени 1656 р. / Я. О. Федорук // УІЖ. – 2012. – Вип. 5. – С. 52–64.

⁷ Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. / Т. В. Чухліб. – К.: Арістей, 2005. – 640 с.; *Його ж*. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. – 3-тє вид., випр. і доповн. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – 616 с.

⁸ Санін Г. А. Россия, Украина и Трансильвания в системе международных отношений середины XVII в. / Г. А. Санін // Государственность, дипломатия, культура в Центральной и Восточной Европе XI–XVIII веков. – М.: Наука, 2005. – С. 100–125.

⁹ Bobiatyński K. Od Smolenska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwa, 1654–1655 / K. Bobiatyński. – Zabrze: Inforteditions, 2004. – 286 s.

¹⁰ Kaczmarczyk J. Uгода w Perejaśławiu – konieczność czy wybór? / J. Kaczmarczyk // Małopolskie Studia Historyczne. – 1982. – R. 25. – S. 413–435.

¹¹ Kossarzecki K. Szlachta litewska wobec panowania szwedzkiego i moskiewskiego w okresie załamania Rzeczypospolitej przełomu 1655 i 1656 roku / K. Kossarzecki // Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku. – Warszawa: DiG, 2007. – S. 277–301.

¹² Matwijow M. Koncepcje polityki Janusza Radziwiłła w latach 1648–1655. Proba interpretacji / M. Matwijow / Z dziejów i tradycji Srebrnego Wieku. Studia i materiały pod red. J. Pietrzaka // Acta Universitatis Wratislaviensis. – Wrocław, 1990. – № 1108. – Historia LXXV. – S. 33–42.

¹³ Wójcik Z. Wielkie Księstwo litewskie wobec Szwecji, Rosji i powstań kozackich / Z. Wójcik // Przegląd Wschodni. – Warszawa, 1991. – T. I. – Z. 3. – S. 557–593.

Зауважимо, що на сьогоднішній день у суспільстві ще можна почути звинувачення на адресу Б. Хмельницького за те, що «віддав українські землі в руки православного царя». Проте, вони не мають під собою жодних підстав. Щодо оцінки прийняття Б. Хмельницьким у 1654 р. царської протекції, схилиємося до позиції дослідників, які вважають такий крок гетьмана доцільним. Найвагомішим аргументом на користь такої думки вважаємо вкрай несприятливу геополітичну ситуацію, в яку потрапила козацька Україна станом на кінець 1653 – початок 1654 рр. Уже не було можливості для маневру, затягування часу або вибору з-поміж декількох варіантів. Чому? На перший погляд, Військо Запорозьке не було зв'язане жодними договорами й зобов'язаннями: Зборівський договір був зірваний польською стороною ще на початку 1651 р.; Білоцерківський юридично ніколи й не набував чинності, оскільки не був затверджений сеймом, а в результаті перемоги під Батогом на початку червня 1652 р. українська сторона фактично відновила територію держави, визначену в угоді під Зборовом; у грудневих переговорах 1653 р. під Кам'янцем українські представники взагалі участі не брали. Складається враження, що козацька Україна нарешті досягла геополітичної свободи. Проте, насправді все було значно складніше, адже Кам'янецька угода повністю ігнорувала інтереси козацької України й передбачала її окупацію коронними військами¹⁴. Хан ставав союзником Речі Посполитої. Не можна було покладатися також на допомогу Валахії, Молдавії та Трансильванії, з якими відносини були зіпсовані з одного боку реалізацією династичних планів українського гетьмана (шлюб в серпні 1652 р. Тимоша з Розандою), а з іншого – походами українських військ під керівництвом Т. Хмельницького у Молдавію (початок травня 1653 р.) та Валахію (кінець травня 1653 р.). Останні загострили відносини з турецьким султаном, оскільки йшлося про втручання на терени васально залежних від нього князівств. У таких умовах сподіватися на захист та військову допомогу дійсно можна було лише з боку Московської держави, тим більше, що керівництво останньої нарешті офіційно задекларувало курс на підтримку козацької України.

Отже, приймаючи в січні 1654 р. протекцію Олексія Михайловича, гетьман вбачав у Москві виключно військового союзника, з допомогою якого вдалося б остаточно розгромити Річ Посполиту та завершити возз'єднання українських земель в етнічних межах Української держа-

¹⁴ *Степанков В.* Жванецька кампанія 1653 року та її наслідки для козацької України: джерела до вивчення теми (на допомогу викладачам, учителям, студентам та краєзнавцям) / В. Степанков, В. Степанков // Проблеми дидактики історії. – 2015. – Вип. 6. – С. 36.

ви – від Вісли до московського кордону. Це і була основна мета, і не більше того! Інше питання, як цим відразу ж вирішили скористатися в Москві? Саме на ці аспекти пропонуємо подивитися через призму поглядів двох представників політичної еліти Великого князівства Литовського середини XVII ст. – великого канцлера Альбрехта Станіслава Радзивілла та віленського воєводи, польного гетьмана Януша Радзивілла.

Щодо причин, які спонукали Б. Хмельницького негайно укласти на початку 1654 р. військовий союз з Московією, перший з двох вищезазначених урядовців називав результати Жванецької кампанії кінця 1653 р., зокрема укладення 15 грудня між кримським ханом та польським королем Кам'янецької угоди. За його словами, «Хмельницький, охоплений почуттям ненависті, коли побачив, що наші уклали мир з татарами, звернувся за допомогою до Москви й цього місяця (січень 1654 р. – *Авт.*) склав присягу цареві в місті Переяславі»¹⁵. Як бачимо, чітко вказується саме про факт принесення присяги, а не добровільну передачу гетьманом у підпорядкування царя українських земель. Проте, зі слів того ж Альбрехта Радзивілла стає зрозуміло, що саме так оцінювали ситуацію (хотіли бачити) та сприймали переяславські події у Москві, «за варварським звичаєм» якої «цар називає своїми підданими всіх холопів». Тобто, у розумінні державного чиновника Речі Посполитої саме такий статус – «підданих холопів» в складі Московської держави – готувався козацькій Україні російським урядом. Вагомим аргументом для литовського канцлера були конкретні заходи Кремля на теренах козацької України відразу ж після Переяслава: «московитин зараз же зайняв міста й замки, зокрема Київ, вислав двох воєвод і наказав збудувати фортецю біля собору святої Софії»¹⁶. Саме так виглядала «допомога» Б. Хмельницькому в розбудові та зміцненні Української держави! Тобто, якщо і йшлося з боку Москви про зміцнення, то лише своєї присутності на теренах козацької України через систему воєводського правління.

У свою чергу литовський польний гетьман Я. Радзивілл, дізнавшись вже про прийняття Б. Хмельницьким протекції Олексія Михайловича, висловив тривогу з цього приводу (до речі, він першим на початку лютого отримав інформацію про цю подію – до Варшави відомості надійшли лише 21 лютого¹⁷). За його словами, «Боронь Боже, аби козаки мали за-

¹⁵ *Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce / A. S. Radziwiłł. – Warszawa, 1980. – Т. III: 1647–1656. – S. 404.*

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 3: (1651–1654 рр.) / Упорядн. о. Ю. Мицик. – К., 2014. – С. 141–144; *Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654–1655 / L. Kubala. – Warszawa, 1910. – S. 100.*

лишитися при Москві! Не лише з Білою Руссю і з Україною, але і з рештою Литви, підшитою до Русі, нам довелося б попроситися навіки, а також з іншими провінціями руського народу»¹⁸.

Виникає питання, перспектива «навіки попроситися» з окресленим регіоном пов'язувалася Я. Радзивілом з можливістю утвердження за підтримки Московії самостійної Української держави (саме такого результату очікував Б. Хмельницький від військового союзу з Москвою), чи з чимось іншим? Вважаємо, що в наведених рядках чітко простежується значно реалістичніше сприйняття литовським урядовцем намірів царя відразу ж після січневих подій в Переяславі, аніж навіть самим Б. Хмельницьким. Аналіз поглядів Я. Радзивілла засвідчує розуміння ним того, що Москва аж ніяк не допомагатиме гетьманові розбудувати Українську державу, а навпаки – всі зусилля спрямує на підпорядкування останньої своїй владі. Вже в середині лютого Я. Радзивілл отримав повідомлення від шляхтича Семена Павші про те, що «Москва має поставити в Києві потужний гарнізон. Другий мають поставити вони в Чернігові, а третій – у Переяславі»¹⁹.

Не виключено, що такому баченню подій посприяв також попередній негативний досвід взаємин Великого князівства Литовського з Московською державою, а також обізнаність з її самодержавними порядками й породженими ними територіальними апетитами – Смоленська війна розпочалася в 1632 р. наступом російської армії саме на Литву. Зрозуміло, для литовських владних кіл було абсолютно очевидним бажання царя повернути втрачений після невдалої для Московії війни 1632–1634 рр. Смоленськ. Саме тому ще у 1648 р. у представників литовської еліти значну тривогу викликали відомості не стільки про перемоги війська Б. Хмельницького біля Жовтих Вод і під Корсунем, як інформація про смерть 20 травня короля Владислава IV. Адже вони побоювалися, що важким становищем Речі Посполитої у період безкоролів'я може скористатися саме Московія, розпочавши наступ на литовські землі²⁰. В цьому контексті активізація Москвою своєї зовнішньої політики наприкінці 1653 – початку 1654 рр. (впродовж 1648–1653 рр. вона займала позицію стороннього, але дуже пильного спостерігача подій), підтвердженням чого стала згода прийняти Б. Хмельницького «під високу царську руку»

¹⁸ *Wójcik Z.* Wielkie Księstwo litewskie wobec Szwecji, Rosji i powstań kozackich / *Z. Wójcik // Przegląd Wschodni.* – Warszawa, 1991. – Т. I. – З. 3. – С. 578–579.

¹⁹ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 3: (1651–1654 рр.) / Упорядн. о. Ю. Мицик. – К., 2014. – С. 144.

²⁰ *Radziwiłł A. S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce / *A. S. Radziwiłł.* – Warszawa, 1980. – Т. III: 1647–1656. – С. 77.

була достатньо вагомим аргументом на користь саме такого сприйняття цілей царської політики. Тобто, у сприйнятті литовських урядовців все, що цікавило царя в козацькій Україні – це її мілітарний потенціал, який можна було використати проти Речі Посполитої, але насамперед проти власне Литви. Як повідомляв в листі до Я. Радзивілла від 11 лютого згаданий вже С. Павша, «тут (в козацькій Україні – *Авт.*) вже треба таких близьких сусідів сподіватися (російських військ – *Авт.*), що ніскільки не зменшить нашої пильності й обережності»²¹. В усіх інших відношеннях доля козацької України у Москві була вирішена – «піддані» і крапка.

Наприкінці лютого 1654 р. Я. Радзивілл видав універсал до населення козацької України, в якому містився заклик повернутися до вірності Речі Посполитій. В ньому Московію він називав «віроломним неприятелем московським, який від підданих його королівської милості і Речі Посполитої вимагає присяги підданства», а також просив «того ярма, гіршого від поганської неволі, на себе не брати»²². Варто відзначити, що подібного змісту універсали литовського гетьмана до українського населення викликали занепокоєння у Москві. Так, цар Олексій Михайлович, отримавши інформацію про заходи Я. Радзивілла, в листах, написаних в першій половині квітня до Б. Хмельницького, закликав гетьмана та все Військо Запорозьке не вірити жодним обіцянкам литовського гетьмана та бути вірним даній царю присязі, а «тих людей, з якими такі листи надіслані будуть, затримувати до нашого царської величності наказу»²³. Очевидно небезпека для Москви подібних універсалів до українського населення була зумовлена обізнаністю литовського польного гетьмана з справжньою сутністю царського режиму та його територіальними апетитами щодо козацької України, що могло, за умов їх поширення у великих кількостях, кинути тінь на «опікунську» політику Москви.

Потрібно зазначити, що оцінки Я. Радзивілла перспектив реально-го становище козацької України під протекцією Московії співпадали з оцінками коронних урядовців. Так, в листі чернігівського воеводи Єжи Тишкевича до коронного канцлера Стефана Корицінського від 1 березня 1654 р. зазначалося, що «з Москви було оголошено таке: хто хоче з селян, зі шляхти чи козаків бути під московською владою, щоб приєднувались до них під присягою, а хто не хоче, то щоб відійшов за Тетерев. Тільки й того, що ніякої тиранії не буде щодо тих котрі відступлять [за Тетерів] і добровільно від них відійдуть. А тим, які прийдуть до них (Москви)

²¹ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 3: (1651–1654 рр.) / Упорядн. о. Ю. Мицик. – К., 2014. – С. 146.

²² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб.: Тип. брат. Пантелеевых, 1878. – Т. 10: 1653–1654. – С. 551–554.

²³ Там само. – С. 563–564, 570–573, 575–576.

обіцяють царське жалування й усякі вольності». Проте, автор листа зауважував, що «смерті подібні ці обіцянки»²⁴.

25 червня Я. Радзивілл в листі до Б. Хмельницького закликав, щоб «не брав на себе тягяря, гіршого поганської неволі! Бо вони (цар та його урядовці – *Авт.*), якщо спочатку б і попускали (були поблажливі), пізніше стали б тяжкі і нестерпні, і ніколи б їх вже не можна було позбутись». Для запевнення в правдивості своїх слів «Богом присягався». Переконавав гетьмана, що «ваша милість так далеко зайшов, що з того вийти не зможеш і не знайдеш способу». На завершення радив добре обдумати перспективу відносин з Москвою та повернутися «до давньої служби Речі Посполитій»²⁵. Восени того ж 1654 р. він знову запевняв гетьмана, що «царська неволя буде далеко важча, ніж та, з котрої Війську Запорозькому пощастило вийти»²⁶. З однієї сторони наведені слова можна трактувати як один зі способів досягнення розриву українсько-російського військового союзу (а це було головне завдання польсько-литовської політики) та повернення козацької України до складу Речі Посполитої шляхом створення різко негативного образу Московської держави. Проте, не можна ігнорувати того факту, що для литовських урядовців основна мета політики Москви щодо козацької України після Переяслава зводилася до розширення підконтрольних територій і не більше того.

Цікавими є оцінки Я. Радзивіллом становища православної віри після прийняття царської протекції. Здавалося б у випадку відносин з православною Московською державою не могло бути мови про жодні обмеження православ'я. Натомість Я. Радзивілл стверджував (на початку 1655 р.), що «москалі вдягнули на Військо Запорозьке ярмо гірше від поганської неволі». В листах до Івана Золотаренка литовський гетьман писав, що «союз з москалями, які ніколи нікому не дотримали даного слова, є шкідливим для вільностей віри (православної) і Війська Запорозького»²⁷. Очевидно, йшлося про спробу звернути увагу Б. Хмельницького, урядовців та представників православного духовенства на небезпеку підконтрольності Київської метрополії московському патріархату й перетворення православ'я на один з інструментів підкорення козацької України.

²⁴ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр. – Т. 3: (1651–1654 рр.) / Упорядн. о. Ю. Мицик. – К., 2014. – С. 150.

²⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1889. – Т. XIV. – С. 133–134.

²⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. IX. – Ч. 2: 1654–1657. – С. 950.

²⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1889. – Т. XIV. – С. 547–550.

Отже, як А. С. Радзивілл, так і Я. Радзивілл, говорячи про реальну загрозу для Речі Посполитої назавжди втратити козацьку Україну, пов'язували її не зі зміцненням власне Української держави, а з перспективою панування на її теренах Московії. Прослідковується чітке розуміння ними того, що Москва після Переяслава дійсно розпочне «опікуватися» козацькою Україною, але виключно в контексті властивого для Кремля бачення подальшого місця українських (і не лише!) земель в складі Московської держави. По-суті, в їх розумінні йшлося про перетворення козацької України та всього українського суспільства у «підданих холопів». Реальні заходи російського уряду впродовж наступних років після Переяслава лише підтвердили прогнози обох представників литовської політичної еліти.

REFERENCES

1. Akty, odnosyashhiesya k istorii Yuzhnoj i Zapadnoj Rossii. (1878). SPb.: Tip. brat. Panteleevykh. T. 10: 1653–1654. [in Russian].
2. Akty, odnosyashhiesya k istorii Yuzhnoj i Zapadnoj Rossii. (1889). SPb.: Tip. F. Eleonskogo i K°. T. 14: 1654–1655. [in Russian].
3. *Bobiatyński, K.* (2004). Od Smolenska do Wilna. Wojna Rzeczpospolitej z Moskwa, 1654–1655. Zabrze: Inforteditions. [in Polish].
4. *Brekhunenko, V.* (2014). Skhidna brama Yevropy. Kozats'ka Ukraina v seredyni XVII – XVIII st. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
5. *Bul'vins'kyj, A.* (2008). Ukrain's'ko-rosijs'ki vzaiemyny 1657–1659 rokiv v umovakh tsyvilizatsijnoho rozmezhuвання na Skhodi Yevropy. Kyiv. [in Ukrainian].
6. *Chukhlib, T. V.* (2005). Het'many i monarkhy. Ukrain's'ka derzhava v mizhnarodnykh vidnosynakh 1648–1714 rr. Kyiv: Aristej. [in Ukrainian].
7. *Fedoruk, Ya. O.* (2011). Vilens'kyj dohovir 1656 roku: Skhidnoievropejs'ka kryza i Ukraina u seredyni XVII stolittia. Kyiv: Vydavnychij dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia». [in Ukrainian].
8. *Fedoruk, Ya.* (2003). Perehovory Rechi Pospolytoi z Moskvoiu i ukladannia Vilens'koho myru (1654–1656). Pereiaslavs'ka rada 1654 roku (Istoriografii ta doslidzhennia), pp. 796–861. [in Ukrainian].
9. *Fedoruk, Ya. O.* (2012). Ukrain's'ka problematyka na vilens'kykh perehovorakh mizh Richchiu Pospolytoiu ta Rosiieiu voseny 1656 r. Ukrain's'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal, no. 5, pp. 52–64. [in Ukrainian].
10. *Hazin, V. V.* (2008). Zovnishnia polityka Moskovs'koi derzhavy naperedodni ta z pochatkom rosijs'ko-pol's'koi vijny 1654–1667 rr. Naukovi pratsi K-PNU im. I. Ohienka: Istorychni nauky, (18), pp. 392–401. [in Ukrainian].

11. *Horobets', V.* (2007). «Volymo tsaria skhidnoho»: Ukrain's'kyj het'manat ta rosij's'ka dynastiia do i pislia Pereiaslava. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
12. *Hrushevs'kyj, M. S.* (1997). Istoriia Ukrainy-Rusy. Kyiv: Naukova dumka. T. IX. Ch. 2: 1654–1657. [in Ukrainian].
13. *Kaczmarczyk, J.* (1982). Ugoda w Perejasławiu – konieczność czy wybór? *Małopolskie Studia Historyczne*, (25), pp. 413–435. [in Polish].
14. *Kossarzecki, K.* (2007). Szlachta litewska wobec panowania szwedzkiego i moskiewskiego w okresi załamania Rzeczypospolitej przełomu 1655 i 1656 roku. *Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku*, pp. 277–301. [in Polish].
15. *Kubala, L.* (1910). Wojna moskiewska r. 1654–1655. Szkice historyczne, (3). [in Polish].
16. *Matwijow, M.* (1990). Koncepcje polityki Janusza Radziwiłła w latach 1648–1655. Proba interpretacji. *Z dziejow i tradycji Srebrnego Wieku. Studia i materiały pod red. J. Pietrzaka*, 1108, pp. 33–42. [in Polish].
17. *Mytsyk, Yu.* (Comp.). (2014). Dzherela z istorii Natsional'no-vyzvol'noi vijny ukrains'koho narodu 1648–1658 rr. T. 3: (1651–1654 rr.). Kyiv. [in Ukrainian].
18. *Radziwiłł, A. S.* (1980). Pamiętnik o dziejach w Polsce. Warszawa. T. III: 1647–1656. [in Polish].
19. *Sanin, G. A.* (2005). Rossiya, Ukraina i Transil'vaniya v sisteme mezhdunarodnykh otnoshenij serediny XVII v. *Gosudarstvennost', diplomatiya, kul'tura v Central'noj i Vostochnoj Evrope XI–XVIII vekov*, pp. 100–125. [in Russian].
20. *Smolij, V. A., Stepankov, V. V.* (2009). Bohdan Khmel'nyts'kyj. Sotsial'no-politychnyj portret: naukove vydannia. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
21. *Smolij, V. A., Stepankov, V. V.* (2009). Ukrain's'ka natsional'na revoliutsiia XVII st. (1648–1676 rr.). Kyiv: Vydavnychyj dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia». [in Ukrainian].
22. *Stepanov, V.* (2015). Zhvanets'ka kampaniia 1653 roku ta ii naslidky dlia kozats'koi Ukrainy: dzherela do vyvchennia temy (na dopomohu vykladacham, uchyteliam, studentam ta kraieznavtsiam). *Problemy dydaktyky istorii*, (6), pp. 36–69. [in Ukrainian].
23. *Wójcik, Z.* (1991). Wielkie Księstwo litewskie wobec Szwecji, Rosji i powstań kozackich. *Przegląd Wschodni*, (T. I. Z. 3), pp. 557–593. [in Polish].

**The prospects of cossack ukraine «being in ward» to moscow after 1654
in the views of albrecht stanislaw and janusz radziwill**

The article revealed the essence of Ukrainian policy of Moscow after the assumption of royal patronage by B. Khmelnytsky in early 1654, lighting of the views of the political elite of the Grand Duchy of Lithuania in the middle of XVIIth century – the great Chancellor Albrecht Stanislaw Radziwill and Vilna governor, field Hetman Janusz Radziwill. Factors, influenced the perception, understanding and evaluation of the plans and aims of Moscow in Cossack Ukraine by the Lithuanian power elite, were determined.

From one hand, warning of the Ukrainian Hetman of the danger from Moscow by the Lithuanian officials was found to be one of the ways to achieve the break of Ukrainian-Russian military alliance (this was the main task of the Polish-Lithuanian politicians) and the return of Cossack Ukraine to the Commonwealth by creating a sharply negative image of Moscow State. However, on the other hand, it certified the real understanding of representatives of the Lithuanian ruling elite that Cossack Ukraine really started «to be in ward» to Moscow after Pereyaslav, but only in the context of inherent in Kremlin's vision of the future place of Ukrainian lands in the Moscow State. In fact, it was the transformation of Cossack Ukraine and the Ukrainian society into «subject villeins».

Key words: Commonwealth, Grand Duchy of Lithuania, elite, Moscow, Cossack Ukraine.

Андрій Гурбик
Київ

ОБОРОННІ БОЇ ЗА КИЇВ ТА ЗВІЛЬНЕННЯ МІСТА ВІД АРМІЇ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО 1651 р.*

У статті висвітлюється хід та стратегія ведення бойових дій на півночі України між армією Великого князівства Литовського та українськими козацькими війська у липні–серпні 1651 р. Проаналізовано перебіг оборонних боїв за Київ та звільнення міста від військ Я. Радзивілла.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Український Гетьманат, Київ, армія, битва, козаки.

Після перемоги у Другій Лоевській битві* 26 червня 1651 р.*, отримавши ще кілька незначних звитяг на українсько-білоруському порубіжжі, польний гетьман Великого князівства Литовського Януш Радзивілл*, вже на початку липня 1651 р. (в обозі під Любечем) почав розуміти, що сил для повномасштабних бойових дій на півночі України у нього недостатньо. Оскільки, для успішного наступу на Київ литовської армії частину необхідно було залишити для облягання Чернігова, а також zostавити залоги в Любечі, Лоеві, Кричеві, щоб забезпечити свої комунікації та, в разі потреби, шлях для відступу. Тому Я. Радзивілл прохав великого гетьмана литовського Януша Кишку* аби той «гарячим

---

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Держаного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом № Ф 73/23-2017 («Система управління та місцевого самоврядування в містах і селах Білорусі й України в 16–18 ст.»).

* Див.: Гурбик А. Український Гетьманат та Велике князівство Литовське у військово-політичному протистоянні 1651 р.: Друга Лоевська битва» // *Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського*. – К., 2015. – Т. 3. – С. 135–159.

* Датування у статті подається за юліанським (старим) стилем. Різниця між останнім та григоріанським (новим) для XVII ст. становить 10 днів.

* Януш Радзивілл (1612–1655) – військовий і державний діяч ВКЛ, князь, був воєводою віленським (1653–1655), а також литовським гетьманом польним (1646–1653) та великим гетьманом литовським (1653–1655).

* Януш Кишка (1586–1654) – військовий діяч ВКЛ, був воєводою полоцьким (1621–1654), а також гетьманом польним (1635–1646) та великим гетьманом литовським (1646–1653).

універсалами» спішно збирав з воєводств ВКЛ посполите рушення й направляв йому на допомогу до Річиці й далі «на границю (з Україною. — А. Г.) для цілої ойчизни заспокоєння». Сам же литовський гетьман зачищав захоплену територію Північної України від козацьких підрозділів та проводив розвідку¹.

Розуміючи, що така затяжна перерва не на його користь в даний час, думається, Януш Радзивілл приймає рішення десь в десятих числах липня 1651 р. чималими силами «з гарматами» розпочати облогу Чернігова. Тим паче, що чернігівцям нізвідки було чекати швидкої підмоги, адже литовські підрозділи прочесали усю навколишню територію в радіусі кількох десятків кілометрів навколо міста (від Седнева до Слабина). Але все змінила військова ситуація на овруцько-чорнобильському напрямку наступу військ ВКЛ. Козацькі полковники Филон Гаркуша і Антін Жданович, які до цього успішно відбивали атаки литовського воєначальника Семена Павші (під командою якого було 8 хоругв, в тому числі й кілька драгунських) і, як могли, стримували загони останнього від форсування Прип'яті, дізнавшись про розгром військ Мартина Небаби, вирішили на початку липня 1651 р. відступати до Києва. Оскільки необхідно було не лише зміцнити військами місто, але й не дати основним силам Януша Радзивілла (лівим берегом Дніпра) раніше від українських підрозділів підійти до Києва, а, можливо, і зайти в тил козацьким полком².

Об'єднавши свої сили, полковники Жданович і Гаркуша вирішили зайняти оборону на переправі через ріку Ірпінь (права притока Дніпра) поблизу Димера «в п'яти милях від Києва». На березі річки укріпили козацький табір та викопали шанці і мужньо вели бої на ірпінській переправі, знекровлюючи ворога в оборонних боях, а згодом далі уміло вели війська й величезний обоз, не даючи можливості себе оточити й не відкриваючи дороги на Київ. Затримавши переважаючі сили

¹ Biblioteka Muzeum im. Ks. Czartoryskich w Krakowie (далі – BCzart.). – № 145. – S. 217–218. Архівні документи Бібліотеки музею ім. Князів Чарторийських у Кракові (Спр. № 145) використовувалися нами за мікрофотокопіями, що зберігаються в Національній бібліотеці у м. Варшаві (мікрофільм № 6698); Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). Archiwum Radziwiłłów (далі – AR). – Dz. IV. – T. 16. – Kop. 188. – S. 277; Wisner H. Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła 1648–1655 // Rocznik Białostocki. – T. 13. – Białystok, 1976. – 704 s.; Wasilewski T. Kiszka Janusz h. Dąbrowa (ok. 1586–1654) // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Warszawa – Kraków : Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1966–1967. – T. XII/4. – S. 508–510; Matwijów M. Koncepcje polityki Janusza Radziwiłła w latach 1648–1655 // Acta Universitatis Wratislaviensis. – № 1108. – Historia LXXV. – 1990; Matwijów M. Próba mediacji Janusza Radziwiłła w konflikcie polsko-kozackim w latach 1653–1655 // Wrocławskie Studia Wschodnie. – № 5. – 2001; Nagielski M. Przeobrażenia w armii koronnej w dobie walk z powstaniem B. Chmielnickiego // Między Zachodem a Wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej. Toruń, 2002.

² BCzart. – № 145. – S. 218.

Гонсевського під Димером, козацькі війська зрештою спалили великий міст через Ірпінь і відступили до Києва³. І це теж був вірний крок, оскільки, лівобережжям до Києва уже прямували хоругви самого Януша Радзивілла, який в будь-який час міг переправитися через Дніпро, і, відрізавши Гаркушу й Ждановича від міста, оточити і знищити останніх. Це було б дійсно катастрофою, оскільки, практично останній великий корпус Української держави припинив би своє існування й беззахисним залишився б не лише Київ, а й уся козацька Україна.

У таких непростих умовах Я. Радзивілл відмінив призначений на 10 липня штурм Чернігова, залишив коло міста залогу, а також, «покинувши застави в Любечі й Лоеві рушився зі всім військом просто до Києва»⁴. Це рішення було прийняте в середині липня, а сам похід розпочався вже 16 липня 1651 р. Частина обозу, гармати й угорська піхота були відправлені на байдаках по Дніпру. Основне ж десятитисячне військо разом з кіннотою рушило суходолом й, подолавши за тиждень чимало водних переправ, разом із загонами відомого литовського воєначальника Вінцента Гонсевського вступило до Вишгорода 23 липня 1651 р.⁵ Про стрімке просування литовських підрозділів вже знали в обозі польських коронних військ неподалік Ямполья, куди доходили оптимістичні й дещо прикрашені відомості: «Є тут відомість, що литовське військо стало у Вишгороді, дві милі від Києва, розбивши три полки козаків, котрі ще з весни Хмельницький туди послав»⁶. До Києва вже було рукою подати і тому напруга в протистоянні наростала з кожним днем. Армія ВКЛ значною мірою намагалася підтримувати темп наступу та використовувати сум'яття, яке спостерігалось на шляху її просування вглиб України: «Сильна надія на Господа Бога, що наше військо швидко в Києві опиниться, звідки, як наші «язики» й шпигуни говорять, що козаки вглиб України відступають»⁷.

³ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х томах (далі – ВУР). – Т. 3. – М., 1954. – С. 115.

⁴ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 126–127; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 2: 1650–1651 рр. / Упорядн. Ю. Мицик; Редкол.: В. А. Брехуненко, Д. В. Бурім, О. О. Маврін, П. С. Сохань, Г. К. Швидько. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України; Канадський інститут українських студій. – К., 2013. – № 160. – С. 246–247.

⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 1. – К., 1996. – С. 325; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – К, 1994. – С. 343.

⁶ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 2. – № 162. – С. 248–249.

⁷ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 2. – № 161. – С. 248.

На українсько-польському театрі бойових дій поблизу Берестечка вже знали про ситуацію на півночі України й те, що Б. Хмельницький відправив туди на підмогу найменш боєздатні полки. Так в листі шляхтича В. Бечинського з табору коронних військ під Берестечком від 9 червня 1651 р. сповіщалося, що український гетьман: «До Литви також відправив 3 полки, але дуже погані, для постраху тільки: бо йому дано знати, що Радзивілл і Сапіга, переправляючись через Прип'ять, йдуть на Київ»⁸.

У самому Києві тим часом тривога, яка з'явилася в киян після відомостей про поразку війська Мартина Небаби у Другій Лоевській битві, із відступом підрозділів А. Ждановича і Ф. Гаркуші з-під Димера переросла у відверту паніку. Вже в десятих числах липня, як писав очевидець, «київські міщани свої пожитки з Києва вивозили і самі втікали за Дніпро, а Київ покинули порожнім. Утікаючи й пожитки вивозячи, з великого страху одні одних топтали і між ними в Києві на вулицях і на перевозах була велика тіснота»⁹.

Київське духовенство теж зайняло нерішучу позицію у питанні оборони міста. Ієрархи церкви – київський митрополит та киево-печерський архимандрит не лише не благословили козацькі загоны на захист міста, а навпаки писали до київського полковника А. Ждановича «сильно прохачючи» останнього аби той не воював із підрозділами Я. Радзивілла¹⁰. Адже церковним ієрархам стало «достеменно відомо, що Радзивілл посилає супроти полковника і його полку козаків велике військо, якому наказав знищити на заставі полковника київського [Ждановича] і його козаків, а потім наступати на Київ і там церкви Божі та дома розорити доостатку, і киян яких застануть у місті усіх порубати»¹¹. А тому церковні владики радили Ждановичу «поскільки йому супроти такого великого війська (армії Радзивілла. – А. Г.) не встояти, тому київському полковнику не слід більше проти поляків за Київ воювати, а слід відійти від Києва деінде»¹². А тим часом «він митрополит пошле до Радзивілла своїх посланців, щоб литовський гетьман наказав своєму війську «церков божих не руйнувати та православних християн не нищити через те, що вони – духовного і

⁸ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 2. – № 123. – С. 182–184; Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України. Відділ рукописів (далі – ЛННБ НАНУ. ВР). – Ф. 5 (Оссолінські колекції). – Спр. 2286. – Арк. 155 зв. – 156.

⁹ Цит. за: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 327.

¹⁰ AGAD. AR. – Dz. II. – № 1254; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – Акты ЮЗР) : [В 15-ти т.]. – СПб., 1861–1892. – Т. III (1638–1657). – СПб., 1861. – С. 472–473.

¹¹ Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 472.

¹² Там же.

світського чину всі люди у підданстві й волі його королівської величності (правителів Речі Посполитої. – *А. Г.*) бути хочуть»¹³. Водночас церковні ієрархи навіть готові були відхреститися від української адміністрації і сказати Я. Радзивілу, що козаки перебувають у Києві всупереч їхній волі: «а що козаки стоять супроти короля і війну ведуть, і Києвом володіють, то чиниться не з їхньої волі»¹⁴. І дійсно 14 липня 1651 р. до литовського табору «Світлішим, ясновельможним, вельможним, урожоним їх милості панам регіментарям його королівської милості війська Великого Князівства Литовського і всьому рицарському колу» було надіслано велемовного листа в якому «найнижчий посилаючи уклін, (київські церковні ієрархи. – *А. Г.*) слізно просили» помилувати місто і людей. Лист підписали: «Йосип Тризна архимандрит киево-печерський, Сильвестр Косів митрополит київський і галицький, бурмистри, радці міста Києва»¹⁵.

Про успіхи армії ВКЛ трохи із запізненням, але постійно дізнавалися в польських обозах, які, знемагаючи від голоду й негоди, просувалися в розорених околицях Кременця та Любартова: «Литві йде добре. Князь Радзивілл вирубав Чорнобиль, пішов під Остер і Ніжин. Пан Гонсевський, литовський стольник, ставши під Димером, двох полковників розгромив, і Київ прислав до нього з поклоном»¹⁶. На фоні бравурних звітів з литовських обозів коронні війська сприймали своє становище (на початку серпня 1651 р.) як кару Господню і їх вже, навіть не радувала Берестецька звітяга: «З допущення Божого через страшний і неописаний голод, через постійні дощі... ледве в день по чверті милі проходячи кіннотою, нужденні, хворі, голодні. Піхота вже більше половини впала (хворою), решта наче якісь висхлі мумії йдуть... Недавно двоє з товариства ганебно померло в багнуці, і три рейтари, впавши з коней, помирали, а це від сильного голоду і холодної сльоти і постійно ніде зігрітися і укритися від непогоди... Господь Бог нас або швидше за наші гріхи покарав або теж допустив цю ганебність, не нахваляймося Берестецькою перемогою»¹⁷. Загалом же відомості про успішний прорив армії ВКЛ до Києва були серед топових новин у тогочасних реляціях шляхти Речі Посполитої: «З Щебрешина 5 серпня [1651]. Король його мость вирушив зі Львова здоровий з милості Божої і проводить цю подорож на коні. В Люблін хоче прибути в понеділок і там відпочивши один день повертається до Варшави. Пан краківський (краківський каштелян Миколай

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

¹⁵ AGAD.AR. – Dz. II. – № 1254.

¹⁶ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 2. – № 170. – С. 254–256; ЛННБ НАНУ. ВР. – Ф. 5. – Спр. 2286. – Арк. 180.

¹⁷ Там само.

Потоцький – гетьман великий коронний (1646–1651). – *А. Г.*) дає знати, що вже увійшов в Україну. Також і литовське військо вже підійшло до Києва. Про козаків відомості, що вони фортифікуються в Кодаці, а татари у полях пасуть коней»¹⁸.

В умовах непорозуміння з міською верхівкою та церковними ієрархами А. Жданович «полковник з козаками із застави зійшов і став у двох милях вище Києва»¹⁹ й одразу ж повідомив гетьману Богдану Хмельницькому в Корсунь про свій відхід та недружню стосовно козаків позицію церковних ієрархів та міської верхівки. Водночас козацьке командування й сам А. Жданович дізналися про те що київський митрополит одразу ж послав запрошення до Радзивілла увійти в місто та не чіпати церкви й міщан: «відомо йому полковнику (*А. Ждановичу. – А. Г.*) стало, що митрополит посланця до Радзивілла посилав із великим проханням, щоб він Радзивілл для охорони військові підрозділи до Києва направив, та про те, що всі вони у королівській волі бути бажають»²⁰. Очевидно, що митрополит перевищив свої повноваження, розписавшись за усіх киян, адже ті як почули про наближення литовських підрозділів, та не бажаючи залишатися під владою завойовників, одразу ж у паніці й при чималому стовпотворінні почали покидати свій стольний град: «А коли у козаків із поляками (узагальнена назва військ Речі Посполитої, точніше тут було б «литовським військом». – *А. Г.*) бої були, то київські міщани животи [статки] свої із Києва вивозили й самі повтікали за Дніпро, і Київ залишили порожнім. А коли київські міщани із Києва втікали й статки свої вивозили, то в ту пору великого переполоху один одного топтали і поміж ними у Києві на вулицях і на перевозах тіснота була велика»²¹.

Дізнавшись про такий хід подій гетьман України Богдан Хмельницький написав гнівного листа Антону Ждановичу: «І гетьман одразу послав київському полковнику листа, що той Київ залишив без його гетьманського наказу і за це він може бути покараний військовою карою, через те, що він все це вчинив не добре: сам стольний град і церкви Божі і святі мощі, звідки православна віра зачалася й просіяла як сонце, видав у лядські еретичні руки на осквернення»²². Цим самим Б. Хмельницький відновив свою юрисдикцію над містом, нагадавши своїм полковникам про те кому

¹⁸ Grabowski A. Starożytności historyczne polskie. – Kraków, 1840. – Т. 1. – С. 338–339; Джерело з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 2. – № 171. – С. 256.

¹⁹ Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 472–473.

²⁰ Там же. – С. 472.

²¹ Там же. – С. 473.

²² ВУР. – Т. 3. – С. 114; Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 472.

вони повинні бути підпорядковані й перед ким несуть відповідальність у структурі державного управління та, особливо, у військовий час. Тому український гетьман твердо наказав А. Ждановичу, «щоб полковник не-гайно повернувся на покинуті напередодні позиції і до Києва польсько-литовське військо не допускав»²³. Також Б. Хмельницький планував перекинути на допомогу під Київ ще кілька козацьких полків: «І у той же час гетьман повелів для підмоги й оборони Києва йти ще двом козацьким полкам – Уманському й Білоцерківському»²⁴.

Водночас гетьман України шанобливо, але твердо вказав і на перевищення своєї компетенції київським митрополитом: «Також гетьман писав до митрополита, щоб він у Києві жив без великого страху і молив Бога, щоб православна християнська віра від еретичних рук була вільною, а до його козацьких полковників і до козаків про те, щоб ті за Київ не стояли, більше не смів писати»²⁵. Тобто, Б. Хмельницький вимушений був нагадати митрополиту, що козаки віддають своє життя не лише за Український Гетьманат, але й за православні християнські святині, а церковні ієрархи замість сприяння навпаки перешкоджають війську відстоювати Київ та запрошують до міста завойовників і «еретиків». При цьому український гетьман наголосив, що свій стольний град та свою віру від іновірців слід захищати навіть в умовах великої небезпеки для життя самих церковних ієрархів, а не спасатися ганебною покорою на милість завойовникам: «І хоча Господь Бог милість свою, за їхні численні гріхи, від них православних християн відніме й видасть їх в еретичні руки, то йому митрополиту смерті боятися не гоже, хоча й за православну християнську віру доведеться постраждати, але за це він від Господа Бога вінцем буде винагороджений»²⁶.

Отримавши таку відповідь від гетьмана, А. Жданович і Ф. Гаркуша зрозуміли, що, незважаючи на обіцяну Б. Хмельницьким допомогу, захищати місто найближчим часом все ж доведеться своїми, значно ослабленими в оборонних боях, силами. Тим часом Я. Радзивілл з усім військом підступив до Києва і 24 липня з великим загоном в одну тисячу вершників виїхав на розвідку місцевості. У цей день* почалися перші сутички з козаками, які навіть робили вилазки проти литовських загонів. Побачивши,

²³ Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 472.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же.

²⁶ ВУР. – Т. 3. – С. 114–115; Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 472–473.

* Грушевський М. С. чомусь писав, що «наступ на Київ призначався на 4 січня» (Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 329). Це очевидна технічна чи друкарська похибка.

що місто захищається, Я. Радзивілл почав готувати серйозний штурм, плануючи організувати наступ з трьох боків. Частина війська ВКЛ була направлена з найзручнішого боку до собору Святої Софії, підрозділи ротмістра* Шварцкопфа (Шварцкоф) і Полубінського (15 хоругв, в кожній з яких нараховувалося по півтора сотні вершників) – старою вишгородською дорогою, а піхота під командою капітана Пшипковського мала байдаками підпливти по Дніпру під місто й наступати берегом. Горецькому було наказано підготувати литовську артилерію й на світанку наступного дня подати сигнал до штурму²⁷.

Ф. Гаркуша і А. Жданович, які цілий день відбивали атаки військ Я. Радзивілла, не дочекавшись підмоги та запобігаючи можливому оточенню в місті, увечері того ж дня остаточно відступили з Києва. Як оповідав у своєму літописі Самовидець: «з козаками и міщане киевские уступили суднами вниз Дніпра ку Переяславлю, Черкасом и к инним містам»²⁸. Тому драгуни полковника Корфа, вислані на розвідку, вже не застали в Києві його захисників, окрім кількох десятків міщан, які забарилися з від'їздом.

25 липня Януш Радзивілл тріумфально в'їхав через Золоті Ворота до Києва. Як писалося в тогочасній реляції «Зустрічали його митрополит і архимандрит печерський з усім духовним чином... Князь заїхав до Святої Софії і митрополит з усім собором служив молебень»²⁹. Вже на початку серпня 1651 р. високопосадовці Речі Посполитої сповіщали про вказані події, як приміром, в одному з повідомлень (очевидно написаному Анджеем Мясківським) з табору під Махнівкою: «Вже після запечатання моїх листів прийшов лист від київського митрополита, в якому він просить про помилування, і лист від князя Радзівіла, литовського гетьмана, котрий вже знаходиться у Києві»³⁰. Так закінчився перший етап битви за Київ.

Дослідники по різному оцінювали роль козацьких полковників А. Ждановича і Ф. Гаркуші в обороні Києва. Одні, піддавшись впливу тенденційних реляцій з литовського та польського обозів, змальовували

* Ротмістру ВКЛ у полках іноземного строю відповідало звання майора.

²⁷ Kotlubaj E. *Życie Janusza Radziwiłła*. – Wilno, Witebsk, 1859. – S. 170–171.

²⁸ Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 61.

²⁹ Архів Інституту історії України НАНУ. – Оп. 3. – Спр. 9. – Арк. 460–462; Спр. 19. – Арк. 49; Документи об освободительной войне украинского народа. 1648–1654 гг. / Редкол.: П. П. Гудзенко и др. – К., 1965. – № 225. – С. 580–581; Історія Києва. – Т. 1. – С. 336.

³⁰ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 2. – № 173. – С. 257–258; Мицик Ю. «Козацький відділ» фонду «Архів коронний у Варшаві» АГАД // Історія і особистість історика: 36. наук. пр., присвяч. 60-річному ювілею проф. Ганни Кирилівни Швидько. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 71–72; ЦДІАК України. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 111.

пасивність козацьких воєначальників в оборонних боях, твердили, що основною причиною бездіяльності полковників була позиція верхівки духовенства. І все ж, думається, що захисники Києва зробили в тих умовах все від них залежне і скільки могли захищали місто. Про це прямо писав московський посол Г. Богданов: «У ту пору польські люди (війська ВКЛ. — А. Г.) пішли було на Київ і київський полковник Онтон [Жданович] із козаками, не пропускаючи польських людей до Києва, зустрів за п'ятнадцять верст, і польські люди з козаками вступили у бій, і билися впродовж цілого дня, і козаки польських людей побили, і до Києва їх не допустили»³¹. Проте сил для тривалої оборони Києва від великої й добре вишколеної армії ВКЛ у київського полковника було дійсно недостатньо. Саме місто (на відміну, наприклад, від укріпленого Чернігова) теж було мало придатним для оборонних боїв, бо як сповіщав згадуваний Г. Богданов, описуючи ці події, «в Києві ні города ні укріплених фортифікацій ніяких немає, і в осаді захищатися супроти озброєного війська ніде»³². Та й чекати відчутної підмоги від основних сил гетьмана України через бої під Берестечком теж не було підстав. Хоча Б. Хмельницький і розпорядився направити підмогу А. Ждановичу. Але виконати вчасно дане розпорядження не вдалося, бо мобілізація козацького війська лише починалася.

Загалом А. Жданович добре розумів, що відповідати за відступ з Києва йому доведеться перед гетьманом України і «прикритися» при цьому проханнями митрополита не вдасться. Для цього у київського полковника повинні були бути більш вагомими аргументи. І вони були, думається, приблизно такі: краще впустити ворога в опустілий Київ і примусити оборонятися в мало придатному для цього місті, перерізавши всі комунікації, а при нагоді і штурмом оволодіти Києвом, аніж втратити військо в нерівній великій битві і відкрити шлях Я. Радзивілу не лише на Київ, а й вглиб козацької України, де Б. Хмельницький проводив мобілізацію нової армії. Дана аргументація, певно була задовільною для гетьмана і генеральної старшини, оскільки, в подальшому А. Ждановича не лише не покарали, але й не відсторонили від командування об'єднаними козацькими підрозділами в наступних боях за Київ.

Війська Я. Радзивілла після перших днів спокійного перебування в Києві згодом перейшли до грабунків, насильств, плюндрування церков та монастирів³³. Ось як писав про пограбування Києва автор Чернігівського

³¹ ВУР — Т. 3. — С. 115; Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 473.

³² ВУР. — Т. 3. — С. 115; Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 473.

³³ *Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza.* — Warszawa, 1853. — Т. 1. — С. 125; *Starożytności...* — С. 339; ВУР. — Т. 3. — С. 114, 130.

літопису* (1587–1750): «А Радивил з Литвою пришол до Києва и гді могл чути в кого скарбы, то побрал їх. А в Києві на той час был митрополитом Силвестр Косов и много подавал Радивилу скарбу. И в монастыру Печерском брал [Радзивілл], що сам хотіл»³⁴.

За свідченням киян військами ВКЛ в місті було спалено п'ять дерев'яних церков (Миколи Доброго, Миколи Набережного, Святого Василя, Святого Пророка Іллі, Святого Богоявлення) та одну кам'яну (Пресвятої Богородиці). Решту церков та монастирів Києва було спустошено, знято і заванажено на байдаки церковні дзвони, пограбовано цінні речі (ризи, чаші, хрести, ікони)³⁵.

Значних збитків Києву завдали пожежі, які декілька разів (особливо 6–7 серпня 1651 р.) спалахували під час перебування армії ВКЛ у місті³⁶. Загалом тоді «згоріло будинків більше як 2000 і кілька церков... книги гродські і земські всі пропали... дзвони погинули». А магістрат Києва так підсумовував перебування литовських військ у місті: «Під той час вигорів увесь город з невеликими виїмками... всякі справи вікопомні і окраси міські разом з церковними речами погоріли»³⁷. У літературі порізного визначали винуватців цих київських пожеж. Думається доклали до цього руки і війська Я. Радзивілла, які, шукаючи свавільників та багатства, забрані козаками з розгромлених раніше польських обозів, й самі вдавалися до чималих грабежів, а потім замітали сліди останніх вогнем³⁸. Є підстави, щоправда, думати й про те, що козацькі війська теж були ініціаторами підпалів. Це, до речі, не суперечило й загальній тактиці козацької боротьби. Адже, як відомо, на шляху свого відступу до Києва козаки неодноразово залишали спалені села (як чорнобильське село Корогут та міст через Ірпінь поблизу Дніпра). М. Костомаров наводив навіть приклад, коли один киянин сам запалив свій буди-

* Повна автентична назва літопису: «Що ся в руских и полских странах діяло и якого от рождества христова року року от создания мира 7001, от Рождества (Христово) 1493».

³⁴ Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) / Под ред. А. Лазаревского // Киевская старина. – 1890. – № 4. – С. 70–80; № 5. – С. 81–96; № 6. – С. 97–110; окрема відбитка: К., 1890. – 45 с.; Чернігівський літопис / Підг. до друку, передм. і ком. Ю. Мицика // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4 (10). – С. 105–106; *Замлинський В. О., Іваненко А. М.* «Чернігівський літопис» — цінне джерело з історії України кінця XVI – першої половини XVIII ст. // Архіви України. – 1989. – № 5. – С. 56–74; Южнорусские летописи, изданные Н. Белозерским. – К., 1856. – Вып 1; *Апанович О.* Ще одне джерело з історії України XVIII сторіччя // Україна. Наука і культура. – К., 1989. – Вип. 23. – С. 213–231.

³⁵ *Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza.* – S. 125; *Starożytności...* – S. 339; ВУР. – Т. 3. – С. 114, 130.

³⁶ *Starożytności...* – S. 339.

³⁷ Цит. за: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 332–333.

³⁸ Там само.

нок³⁹, пояснюючи це домовленістю козаків з городянами про спільну боротьбу із загарбниками. Проте, чи було це частиною плану боротьби козацьких полковників, чи лише свідченням відчаю киян в умовах насильств та грабунків військ Я. Радзивілла достеменно не відомо. Щоправда, козаки і міщани вповні могли ініціювати пожежі, щоб «викурити» завойовників з Києва*. Тим паче, що останні, налякані розмірами пожеж, неодноразово гасили вогонь на київських згарищах – так 6 серпня «костьол Св. Яцка було піхотою [литовською] оборонено», а 7 серпня: «костьол отців Домініканів цілим зостався, бо племін в куполі загасив один [литовський] вояк»⁴⁰. Тому перебувати військам ВКЛ у значною мірою спаленому й закуреному місті було з кожним днем все важче. Оскільки запасів фуражу та їжі залишалося все менше, а відправлені обози челяді в київських пригородах все частіше потрапляли в руки козацьких загонів. Козацькі літописці досить ємно підсумували похід Я. Радзивілла на Київ та спалення міста: «розбивши Небабу під Лоевом, а потім і Гаркушу, завітав з Антоном у Київ, сплюндрував вогнем опустілий Поділ, бо козаки і міщани, посідавши на байдаки і добро забравши, Дніпром попрямували на Черкаси, а то іще далі»⁴¹.

Загалом захоплення Києва військами ВКЛ, як справедливо відзначали дослідники, «стало найкритичнішим моментом на даному етапі»⁴². Проте, зазначимо, що здача Києва завдала більше втрат морального плану і аж ніяк не означала реального програшу війни. В умовах, коли навколо міста діяли чималі козацькі підрозділи А. Ждановича, Ф. Гаркуші та інших полковників, подальше просування військ Я. Радзивілла вглиб

³⁹ Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. – Кн. 4. – Т. 9. – СПб., 1904. – С. 454.

* Активна позиція київських міщан проявилася також у вересні 1658 р. під час так званої «Щекавицької війни», коли козацькі полки Д. Виговського та П. Яненка вели бойові дії супроти московської залогої (яка мала свій укріплений городок в Києві) воеводи В. Б. Шереметева. Автор Чернігівського літопису у спеціальному розділі «Война в Києві скавищина [щекавицька]» так описав хід бойових дій: «Того ж літа Данило Виговский подступил под город московский киевский от монастыря Печерского з войском козацким, а Яненко, полковник киевский, з другого боку с козаками стоячи на Шкавицы [Щекавиці. – А. Г.] добывали города московского... А потым, гды дня одного Данило Виговский был весел, москва, вышедши з города, обоз Данилков розбили и козаков много згнуло. А Данило Виговский сам ледво утекл. Тогда ж и Киев прежде добывания своего, москалі город Киев спалили ввес. И тая война названа есть скавищина» (Чернігівський літопис / Підготовка до друку, передмова і коментар Ю. Мицика // Сіверянський літопис. – 1996. – №4 (10). – С. 105–122.

⁴⁰ Starożytności... – S. 339–340.

⁴¹ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К., 1992. – С. 81.

⁴² Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – С. 343(354).

козацької України було неможливе. А це в той час було найголовнішим. В тих критичних умовах (наступ чималої польської армії, захоплення Києва, здирства та розбій загарбників) значного піднесення набула й народна боротьба. І саме партизанська війна на шляху польської армії та блокування військ ВКЛ у Києві дали можливість Хмельницькому в короткий час зібрати велику армію. На початку серпня 1651 р. гетьман вже мав близько 15000 козаків з гарматами, не рахуючи полків поблизу Києва, Вінниці, Білої Церкви, Чернігова⁴³. Вже на початку серпня Б. Хмельницький веде активні бойові дії проти коронного гетьмана М. Потоцького поблизу Фастова, що згодом зупинило просування польської армії на з'єднання з київською залогою військ Я. Радзивілла.

Для комплексного наступу для звільнення Києва до міста підтягувалися все нові козацькі сили. На підсилення полків Ждановича і Гаркуші прибули також 3000 козаків корсунського полковника Лук'яна Мозири (Мозирі) та 2000 татар⁴⁴. Проте, не дочекавшись ще «2000 піших, що прийти мали через Дніпро і 5000 кінноти», щоб «всі злучившись, і з переду, і з тилу, і від води, і від лісу» на обоз литовський вдарити, корсунські козаки передчасно вступили в бій із загоном майора німецьких найманців Нольда. Ось як про це сповіщали з литовського обозу 7 серпня 1651 р.: «того ж дня відправлений був на варту пан Нольд, який ставши коло Золотих Воріт київських, побачив на пагорбі козаків із Корсуня від Хмельницького посланих, які з татарами коло млина близько 40 чоловік челяді вбили і вози наші пограбували. Зараз тоді на тривогу вдарено»⁴⁵. Корсунці, яких було 3000 та декілька сот татар вдарили на литовський загін, який змушений був відступити до основного обозу. І тут Л. Мозира припустився тактичної помилки. Замість того, щоб, взявши «язиків» та трофеї, повернутись через р. Либідь до основного козацького табору, він окрилений успіхом почав переслідувати Нольда аж до литовського табору. Тобто, передчасно почав атакувати основні сили Я. Радзивілла, за що дорого поплатився. Проти корсунців Я. Радзивілл зразу вислав драгунів та декілька хоругв кінноти під командою О. Полубінського. Як згодом писав про це до «пана краківського» – великого коронного гетьмана М. Потоцького у листі литовський гетьман, що козаки «з яким поривом так близько були підійшли так і назад відступили поспіхом»⁴⁶. Проте до найближчої переправи через Либідь було дві милі і тому козаки

⁴³ Архів Інституту історії України НАНУ. – Оп. 3. – Спр. 9. – Арк. 464; *Starożytności...* – S. 287.

⁴⁴ *Starożytności...* – S. 340.

⁴⁵ *Starożytności...* – S. 340.

⁴⁶ *Ibid.* – S. 347.

лише підійшли до неї, але переправитися не встигли. Як писали з литовського обозу 7 серпня: «тільки татари за переправу втекли», а «козаки спішившись, на собі наших трохи тримали» й «чималу частину наших постріляли й частину позабивали»⁴⁷. Бій біля мосту через Либідь тривав цілий день і «аж над вечір, коли підійшли драгуни і коли по них (по козаках — *А. Г.*) раз і другий з мушкетів дали залп» та ще «хоругву одну в диму тому переправили через міст», то відступ козацьких загонів перетворився на безладну втечу. Я. Радзивілл згодом писав: «більше як на дві милі їх гнали густо трупи кладучи, тих які на болото пішли драгуни і челядь спішена далі кінчили» і «під тисячу неприятелів убивши, під сто живцем припровадили [в полон]»⁴⁸. Щоправда, не слід забувати, що ті, хто писав подібні реляції, зазвичай помітно перебільшували власні успіхи та втрати супротивної сторони. Оскільки пізніше, 12 серпня 1651 р. у листі до польського короля, вже сповіщалося, що після цієї битви у полон взято лише «30 добрих козаків та 4 татар». А також із деяким вихвалянням відмічено, що «і нога їх (козаків — *А. Г.*) була б не втекла коли б ніч кінця битві не поклала»⁴⁹. Слід відзначити й ту обставину, що такої невдачі українським підрозділам вдалося б уникнути, якби були більш узгоджені дії, а татарська кіннота на повну підтримала відступ козаків на переправі. Але цього не сталося. Як писали з литовського обозу, у битві взяло участь всього 150 татарських вершників. Решта ж коло 2000 стояла «у селі одному в кількох милях і виглядали чим кінчиться бій», а «побачивши, що наші [литовські підрозділи. — *А. Г.*] міст взяли заледве раз і другий стріли свої випустили і зразу втекли, [попередній] полон, однак, забравши з собою»⁵⁰.

Загалом, неузгодженість дій козацьких військ, кмітливість литовських воєначальників та пасивність татарських підрозділів провалили кілька спроб по звільненню Києва на початку серпня 1651 р. Тим часом тривога в київському таборі Я. Радзивілла все зростала. Прислані Б. Хмельницьким під Київ багатотисячні загони козаків ясно свідчили, що сили українського гетьмана реально збільшились вже на першу половину серпня. А значить розповіді взятих у полон під час штурму Києва 7 серпня козаків, що Хмельницький все зробить, аби не допустити, щоб «військо литовське до з'єднання з коронним прийти мало»⁵¹, були реальними. Розтрачені під час останнього козацького штурму боеприпаси та фураж поповнювати ставало все важче. Оскільки, прак-

⁴⁷ Ibid. — S. 340, 347.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Ibid. — S. 340, 343, 347.

⁵⁰ Ibid. — S. 340–342.

⁵¹ Ibid. — S. 348.

точно всі комунікації контролювалися козацькими загонами. Як писав з Києва 24 серпня Л. Білобжовський: «Козаки... нам кожен день челядь під Києвом ловлять»⁵². В той же час до табору Я. Радзивілла надходили тривожні відомості, що на кінець серпня «все сильніший неприятель і вже має близько 60000 козаків, орди 15000, а щогодини з Криму ще чекають 30000»⁵³. Тож з кожним днем у війська литовського гетьмана залишалося все менше шансів взагалі вирватися з оточеного козаками міста.

Тривожила литовського гетьмана й інформація про активізацію козацької боротьби на півночі України. Оскільки, зібрані в Чернігові під команду полковника Степана Пободайла (Подобайла)⁵⁴ значні сили, повели наступ на литовські залоги в Любечі, Кричеві й інших містах та розпочали руйнівні рейди вглиб ВКЛ. Як сповіщав з Мозира у серпні 1651 р. шляхтич Силіч «до сих пір любецьке військо (якого є 4000 з паном Матіашем Францкевичем старостою мозирським) в оточенні застається» від козаків, а «тут в Брагиню козаків повно, в Загалю міст спалили і самих їх повно всюди»⁵⁵. Тому, поки шлях відступу армії Я. Радзивілла не був остаточно перерізаний козацькими полками, литовський гетьман вирішує переправити частину свого війська на північ в межі ВКЛ, везучи байдаками по Дніпру награвовані в Києві трофеї. Як зазначалося в Літописі Граб'янки: «Пограбував Радзивил Київ і всю здобич під охороною семи корогов на чолі з Андзулом послав до себе. Прочули про здобич козаки, напали на охорону, розметали її і відібрали пограбоване»⁵⁶.

Водночас Я. Радзивілл веде інтенсивні переговори з М. Потоцьким, хоругви якого 16 серпня увійшли у Фастів, пропонуючи останньому зайняти Київ замість литовського війська. Реально оцінивши все зростаючі козацькі сили, коронний гетьман відкинув цю пропозицію, як і план Я. Радзивілла наступати на війська Б. Хмельницького в Білій Церкві та полки А. Ждановича й Ф. Гаркуші в Трипіллі. І хоча польська й литовська сторона розуміли «що йому [Я. Радзивілла] Дніпра й байдаків своїх відступати не годиться», але все ж зійшлися на думці, що єдино можливим шляхом продовження війни в даних умовах є об'єднання військових сил⁵⁷.

⁵² Ibid. – S. 349.

⁵³ Ibid. – S. 348.

⁵⁴ Мицик Ю. Степан Подобайло // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – Кн. 2. – К., 2004. – С. 120–136.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – С. 81.

⁵⁷ ЦДІАК України. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 322. – Арк. 3; Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. – Інститут рукопису (далі – НБУВ. ІР). – Ф. ІІ. – Спр. 13699. – Арк. 20; *Starożytności...* – S. 346, 348; *Kotlubaj E. Życie Janusza Radziwilla.* – S. 173–174.

З метою реалізації наміченого плану Я. Радзивілл настійливо прохав М. Потоцького, щоб той на Б. Хмельницького «якнайшвидше наступав і розірвання сил (козацьких. – А. Г.) чинив», а також ар'єргард свого війська «на Обухів, Копачів, Мотовилівку до Василькова виправив та й про нього, як і про себе якнайшвидше дав відомість»⁵⁸.

Узгодивши всі деталі, 23 серпня Я. Радзивілл на чолі 2000 загону вирушив в напрямку Василькова на зустріч із коронною армією, залишивши в Києві основні сили й обоз. Однією з причин походу литовського гетьмана до М. Потоцького була й участь у переговорах з козацькими посланцями, на які армія ВКЛ поклала значні надії. Зокрема, у листі шляхтича Лукаша Білобжеського з Києва від 23 серпня (останній служив у хоругві литовського стольника) сповіщалося «з козаками трактату без малого не дійшли, що дуже на це схоже, пан краківський з військом на них не назирає, прислав до пана гетьмана (Я. Радзивілла. – А. Г.) просячи на трактати з козаками, якож пан гетьман з 2000 йде до коронного війська, а тут все військо в Києві залишає»⁵⁹. А інший литовський шляхтич Збігнев Морстин у листі з Києва (23 серпня 1651 р.) прямо писав: «якщо договору (з козаками. – А. Г.) до якого йде укладено не буде, дамо собі сильно по лобі»⁶⁰.

25 серпня, як писали в діаруші з польського обозу, поблизу Василькова «пан краківський [М. Потоцький] з особною кавалкадою натрапив у полі на князя Я. Радзивілла з великим обозом військовим»⁶¹, якому влаштували блискучий прийом М. Потоцький та М. Калиновський. Щоправда, в той же день над вечір «пан гетьман (Калиновський. – А. Г.) в 4 полках кінноти і 1000 піхоти, виявивши (за 3 милі від Василькова. – А. Г.) табір козаків, що прямували до Дніпра, вранці (26 серпня 1651 р. – А. Г.) штурмувати почав і за 3 години здобув. Лягло їх щонайменше 3000»⁶². Що це був за козацький табір? Дослідники йдучи за Е. Котлубаєм припускають, що це прямував на Київ із 5000 козаків Василь Золотаренко⁶³. Але є й інші відомості. Зокрема, в листі віленського стольника з-під Василькова писалося, що в таборі було не 5000, а «7000 виборних козаків з доброю зброєю і трьома гарматами»⁶⁴. Тому очолювати, думається, цей корпус, що

⁵⁸ ЦДІАК України. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 322. – Арк. 3; Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. – Інститут рукопису (далі – НБУВ. ІР). – Ф. ІІ. – Спр. 13699. – Арк. 20; *Starożytności...* – S. 346, 348; *Kotlubaj E. Życie Janusza Radziwiłła.* – S. 173–174.

⁵⁹ *Starożytności...* – S. 348.

⁶⁰ *Ibid.* – S. 349.

⁶¹ *Ibid.* – S. 293.

⁶² *Ibid.*

⁶³ *Kotlubaj E. Życie...* – S. 175; *Смолий В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – С. 352.

⁶⁴ *Starożytności...* – S. 349.

базувався поблизу Трипілля, як відзначав ще М. С. Грушевський, вповні міг київський полковник А. Жданович⁶⁵.

Вказана поразка не лише провалила другу комбіновану спробу звільнення Києва від військ ВКЛ, але й поставила під удар корпус Гаркуші, який мав одночасно наступати на місто від Дніпра. Оскільки полонені під час бою козаки оповіли полякам, що «намір їх був злучитися з тими, що вже готові човни мали і хотіли на байдаки литовські під Києвом ударити, а потім військо литовське осадити»⁶⁶. Тому жмудський староста, який тоді перебував у війську Калиновського, до київського обозу «на той час дав зразу знати до своїх аби були обережні від тих, що водою мали наступати на Київ»⁶⁷. І дійсно 27 серпня 1651 р., не відаючи про нещодавню поразку козацьких полків, флотилія Гаркуші «яко домовленість мали, із гори Десною рікою спустившись, долом від Микільського монастиря наступила на Київ і на байдаки литовські... потужно стріляючи з ними литовці» бій мали⁶⁸.

Після від'їзду з Києва Я. Радзивілла ще протягом кількох днів залишений в місті литовський воєнначальник Коморовський (вількомирський хорунжий, полковник-лейтенант) з трудом відбивав активізовані козацькі атаки⁶⁹. А вже перед остаточним відступом литовського війська з Києва «козаки почали були з островів дніпровських» нападати і ще «три байдаки литовські урвали [захопили / відбили. — А. Г.]», хоча й самі втратили «дев'ять човнів з людьми». 1 вересня 1651 р., як сповіщали респонденти з польського обозу, «пан Сокол (ротмістр. — А. Г.) повернувся від війська литовського з Києва, яке вирушило вже звідти, бо Б. Хмельницький двох козаків прислав, наказуючи своїм людям припинити бої. Ці ж два козаки до Лоева й Любеча їхали, оголошуючи про перемир'я, аби козаки від облягання тих там полків литовських відступили»⁷⁰. Через це литовські залоги ще деякий час утримували здобуті поселення на півночі України, а, приміром, Любеч перебував у їхніх руках до 1652 р.

Скориставшись об'явленим перемир'ям, війська ВКЛ поспішили з Києва на з'єднання з коронною армією, яке відбулося 3 вересня* 1651 р.

⁶⁵ Грушевський М. Назв. праця. — С. 318.

⁶⁶ Starożytności... — S. 293.

⁶⁷ Ibid. — S. 350.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Ibid. — S. 294.

⁷⁰ Ibid. — S. 295–296.

* Датування вказане за старим стилем, або 13 вересня — за новим, але аж ніяк не «13 серпня 1651 р.», як це пише І. Стороженко (Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. — Кн. 1: Воєнні дії 1648–1652 рр. / Наук. ред.: Ф. П. Шевченко; Передмова М. П. Ковальського. — Дн-к., 1996. — С. 268).

під Германівкою, де: «салютували гарматами тричі від обидвох військ, з великою радістю», — сповіщав сучасник тих подій з польського обозу⁷¹.

Ось так завершився похід армії Я. Радзивілла в Україну та на Київ влітку 1651 р., де, як влучно писав, проводячи історичні паралелі, М. С. Грушевський, «Коронні регіментарі мусили рятувати литовських тріумфаторів, що так необачно загналися слизькою стежкою Болеславів»⁷². У подальшому після затяжних переговорів та перманентних боїв українських військ з польсько-литовською армією, в умовах, коли звільнити українські землі у Б. Хмельницького не було достатніх сил, а поляки не могли суттєво просунути вперед та остаточно розгромити козацьку армію, 18 вересня 1651 р. було підписано Білоцерківський договір. Останній звизив територію Української козацької держави до розмірів Київського воеводства, а чисельність реєстру скоротив до 20000.

Узагальнюючи викладений матеріал відзначимо, що після важкої поразки під Берестечком (червень 1651 р.) оборонні бої проти армії ВКЛ на півночі України, важка Друга Лоевська битва та подальша битва за Київ влітку 1651 р., з одночасним піднесенням масової партизанської війни, фактично врятували від знищення козацьку державу. І хоча українські полки змушені були 25 липня 1651 р. здати Київ, проте завойовники вже не могли швидко просуватися на південь козацької України, оскільки війська захисників були врятовані, а активні військові операції не лише скували литовську армію в місті, але й змусили її згодом рятуватися відступом і з'єднанням із коронним військом. Виграний час дозволив Б. Хмельницькому швидко мобілізувати й протиставити польсько-литовським військам досить чисельні козацькі полки, підняти дух українського війська, а головне добитись збереження й визнання Української держави. Досить прикметно, що попри напруженість та, навіть, певну критичність ситуації в гетьманській ставці не лише не склали руки й повним ходом провадили нову мобілізацію військ, але й будували подальші грандіозні плани боротьби з Річчю Посполитою, а також думали як применшити негативний вплив поразок 1651 р. на вже розпочаті геополітичні проекти Чигирини. Саме про один із них сповіщав московський посол Г. Богданов, який прибув у тодішню ставку Б. Хмельницького — Корсунь. Мова йшла про відправлені саме в цей час українські посольства до Трансільванії з метою схилити Д'єрдя II Ракоці до одночасного з українською стороною воєнного походу на землі Речі Посполитої (насправді зреалізувати вказаний проект Б. Хмельницького вдалося аж через

⁷¹ НБУВ. ІР. – Ф. II. – Спр. 13699. – Арк. 16–17; ЦДІАК України. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 9; *Starożytności...* – S. 297.

⁷² *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 334.

п'ять років – наприкінці 1656 р.). Тому в 1651 р. гетьман України тривожився, щоб трансільванська сторона взагалі не дізналася або якнайпізніше провідала про поразки українських підрозділів під Берестечком та розорення Північної України й Києва армією ВКЛ під командуванням Януша Радзивілла.

REFERENCES

1. Akty, odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannye i izdannye Arkheologicheskoy komissiyey: [V 15-ti t.]. (1861) SPb., 1861–1892. T. III (1638–1657). SPb., 604 s. [in Russian].
2. *Apanovych, O.* (1989) Shhe odne dzherelo z istoriyi Ukrayiny XVIII storichchya. Ukraina. Nauka i kul'tura. Kyiv, Vip. 23, S. 213–231. [in Ukrainian].
3. Arhiv Instytutu istorii Ukrainy NANU. Op. 3, Spr. 9, 19. [in Ukrainian].
4. Vossoedinenie Ukrainy s Rossiyey: dokumenty i materialy v 3-h tomakh. (1954) M., T. 3. [in Russian].
5. *Hrushevs'kyi, M.* (1996) Istoriya Ukrayiny'-Rusy'Istorija Ukrainy-Rusy. K., T. 9, Ch. 1, S. 325. [in Ukrainian].
6. *Hurbyk, A.* (2015) Ukrayins'ky'j Get'manat ta Vely'ke knyazivstvo Ly'tov-s'ke u vijs'kovo-polity'chnomu proty'stoyanni 1651 r.: Druga Loyevs'ka bitva. Ukraina Lithuanica: studiyi z Vely'kogo knyazivstva Lytovs'kogo. K., T. 3, S. 135–159. [in Ukrainian].
7. *Brehunenکو, V. A, Burim, D. V., Mavrin, O. O., Sohan', P. S., Shvid'ko, G. K.* (Eds.) (2013) Dzherela z istoriyi Nacional'no-vy'zvol'noyi vijny' ukrayins'kogo narodu 1648–1658 rr. – T. 2: 1650–1651 pp. NAN Ukrainy. Instytut ukrayins'koyi arheografii ta dzheleloznavstva im. M. S. Grushevs'kogo, Institut istoriyi Ukrainy, Kanads'kij instytut ukrayins'kih studij. K., 680 s. [in Ukrainian].
8. *Gudzenko, P. P. et al.* (1965) Dokumenty ob osvoboditelnoy voyne ukrainskogo naroda. 1648–1654 gg. Kyiv. [in Russian].
9. *Zamlins'kyi, V. O., Ivanenko, A. M.* (1989) «Chernigivs'kyj litopys» – tsinne dzherelo z istoriyi Ukrainy kintsya XVI – pershoji polovini XVIII st. Arhiv Ukrayiny, № 5, S. 56–74. [in Ukrainian].
10. *Kostomarov, N. I.* (1904) Istoricheskie monografii i issledovaniya. Kn. 4, T. 9. Spb. [in Russian].
11. Litopis gadjatskogo polkovnika Grigorija Grabjanki. Per. iz staroukr. (1992) Kyiv.
12. Litopis Samovidcja. (1971) Kyiv.
13. L'vivs'ka natsional'na naukova biblioteka im. V. Stefanika NAN Ukrainy. Viddil rukopisiv (dali – LNNB NANU. VR). F. 5 (Ossolins'ki kolektsiyi), Spr. 2286.

14. *Mytsyk, Ju.* (2004) «Kozats'kij viddil» fondu «Arhiv koronnij u Varshavi» AGAD. Istorija i osobistist' istorika: Zb. nauk. pr., prisvjach. 60-richnomu jubileju prof. Ganni Kirilivni Shvid'ko. Dnipropetrovs'k, S. 71–72. [in Ukrainian].
15. *Mytsyk, Ju.* (2004) Stepan Podobajlo. Polkovodtsi Vijs'ka Zaporoz'kogo. Istorichni portrety. K., Kn. 2, S. 120–136. [in Ukrainian].
16. Natsional'na biblioteka Ukrayini im. V. Vernads'kogo. Institut rukopisu, F. II, Spr. 13699.
17. *Smolii, V. A., Stepankov, V. S.* (1994) Bogdan Hmel'nits'kij. Hronika zhittja ta dijial'nosti. Kyiv. [in Ukrainian].
18. *Storozhenko, I. S.* (1996) Bogdan Hmel'nits'kij i voyenne mystetstvo u vyzvol'nij vijni ukrayins'kogo narodu seredyny XVII stolittja. – Kn. 1: Voyenni diyi 1648–1652 rr. Dnipropetrovs'k: Vid-vo Dnipropetrovs'kogo derzhavnogo universitetu, 326 s. [in Ukrainian].
19. Central'nyj derzhavnyj istorichnyj arhiv Ukrayiny v m. Kyjevi. F. 1230, Op. 1, Spr. 33, 111, 322.
20. *Lazarevskiy, A.* (Ed.) (1890) Chernigovskaja letopis' po novomu spisku (1587–1725). Kievskaja starina, № 4, S. 70–80; № 5, S. 81–96; № 6, S. 97–110; okrema vidbitka (1890). K., 45 s.
21. *Mytsyk, Ju.* (Ed.) (1996) Chernigivs'kij litopis. Siverjans'kij litopis, № 4 (10), S. 105–106.
22. *Mytsyk, Ju.* (Ed.) (1996) Chernigivs'kij litopis. Siverjans'kij litopis, № 4 (10), S. 105–122.
23. Juzhnorusskie letopisi, izdannye N. Belozerskim. (1856) K., Vyp 1.

Andrii Hurbyk

Defensive battles for Kyiv and cancellation of the city from the army of the Grand Duchy of Lithuania 1651

On July 16, 1651, Lithuanian hetman Y. Radziwill left the circle of Chernihiv, as well as Lyubech and Loev, their pledges and moved with the whole army to Kyiv. Part of the carriage, guns and infantry were sent on kayaks on the Dnieper. The main army with a cavalry numbering about 10,000 people moved on the left bank.

The hierarchs of the church – the Metropolitan of Kyiv and the Kyiv-Pechersk Archimandrite did not bless the Cossack detachments in defense of the city, but on the contrary wrote to the Kiev colonel A. Zhdanovich, so that he did not fight with the units of Y. Radzivil. The Army of the Grand Duchy of Lithuania came to Kyiv on July 24, 1651, and the first clashes with the Cossacks began. Y. Radziwill began preparing an assault, planning to organize an offensive on three sides. F. Garkusha and A. Zhdanovich all day repulsed the attacks of the forces of Radzivil did not wait

for help and finally retreated from Kiev. July 25 Y. Radziwill triumphantly entered the Golden Gate to Kiev. Thus ended the first stage of the battle for Kyiv. In general, the surrender of Kyiv caused more moral loss and did not mean a real loss to the war. Many Cossack units blocked the further promotion of Radziwill troops deep inside Cossack Ukraine. For a comprehensive offensive on Kyiv, all new Cossack forces were pulled up into the city. However, the inconsistency of the actions of the Cossacks, the ingenuity of the Lithuanian military powers and the passivity of the Tatars failed several attempts at the liberation of Kiev in early August 1651.

At this time, Y. Radziwill is negotiating a Polish hetman with M. Pototsky, promising the latter to take Kiev instead of the Lithuanian troops. On August 23, 1651, Radziwill, at the head of the 2000 detachment, was forced to leave Kiev and set off in the direction of Vasilkov for a meeting with the Crown Army, leaving the main forces and troops in the city. Subsequently, the main troops turned on, rushed from Kyiv to join the Crown Army, which took place on September 3 under Germanovka. After long negotiations and periodic battles of Ukrainian troops with the Polish-Lithuanian Army on September 18, 1651, the Bila Tserkva Treaty was signed.

In general, after the severe defeat near Berestechko (June 1651), the battle for Kiev in the summer of 1651 and the rise of the people's war, in fact, saved the Cossack state from the destruction. The active hostilities of the Ukrainian regiments smashed the Lithuanian army in the city and forced it later to escape and connect with the Polish army.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, Ukrainian Hetmanate, Kiev, Army, Battle, Cossacks.

Володимир Газін
Кам'янець-Подільський

ЛИТОВСЬКА ВЕРХІВКА ТА «УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ»: ПОЛІТИКА ШЛЯХЕТСЬКО-МАГНАТСЬКИХ КІЛ ВКЛ СТОСОВНО КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ МОСКОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1654–1667 рр.

У статті проаналізована позиція магнатсько-шляхетської верхівки Великого князівства Литовського стосовно вирішення «українського питання» в умовах триваючої московсько-польської війни 1654–1667 рр. Акцентовано увагу на тому, що, по-перше, серед керівних кіл Литви означилося декілька угруповань, які різнилися підходами до цієї проблеми, а по-друге, у своїй більшості литовська шляхта та магнатерія, виношуючи надії, що мирна угода з Москвою створить сприятливі передумови для звільнення окупованих царськими військами литовських територій, саме з такого контексту виходили в оцінці перспектив угод з Чигирином. Відтак, лінія литовців спрямована була на недопущення будь-якого загострення в стосунках з Москвою, яке могло б ще більше ускладнити становище власне Литви. Це позначилося на позиції щодо козацької України та вирішення «українського питання», яка призвела до того, що литовці у цих питаннях підтримали «партію війни» у керівних колах Речі Посполитої.

Ключові слова: «українське питання», Велике князівство Литовське, шляхта, «партія війни».

В умовах московсько-польської війни, яка тривала з 1648 по 1667 рр. литовський фактор (події, які відбувалися на території ВКЛ та в яких безпосередню участь брало литовське військо, участь представників литовської верхівки у різного рівня переговорах, вплив литовців на формування позиції керівництва Речі Посполитої з різних питань зовнішньої політики) був вагомим чинником, який значною мірою визначав її перебіг. Це стосується й формування позиції керівництва Речі Посполитої стосовно козацької України. Без урахування литовського фактору не можливо змалювати повну геополітичну картину тогочасного військово-політичного протистояння в регіоні Східної Європи, зокрема й того, що відбувалося навколо українських земель, а також розвитку відносин Речі Посполитої та Війська Запорозького.

Даної проблеми торкалися дослідники в історичних студіях, які стосувалися власне ходу московсько-польської війни 1654–1667 рр., полько-українських та польсько-московських відносин даного періоду. У свій

час даної проблеми торкався М. Грушевський¹. У сучасній українській історіографії дана проблема (в контексті участі литовців в московсько-польських переговорах у Вільно в 1656 р., де власне «українське питання» постало в якості одного з ключових) знайшла відображення в монографії Я. Федорука². Серед російських істориків даної проблеми торкалися Л. Заборовській, Б. Флоря³, серед польських – Л. Кубала, З. Вуйцік, К. Коссаржецькій, П. Кроль.⁴ Попри це, означена проблема потребує більш детального вивчення, яке дасть змогу створити комплексну картину розвитку міждержавних відносин в регіоні в умовах Української революції XVII ст. та московсько-польської війни 1654 – 1667 рр. Власне цим і визначається актуальність даного дослідження.

Мета роботи дослідити позицію магнатсько-шляхетської верхівки Великого князівства Литовського стосовно вирішення «українського питання» в умовах триваючої московсько-польської війни 1654 – 1667 рр.

Ціль наукової роботи полягає у детальному аналізі власне поглядів представників литовської верхівки на шляхи вирішення «українського питання», їх впливу на формування загальної позиції керівництва Речі Посполитої у даному контексті.

Автором поставлена низка завдань, а саме: розкриття витоків інтересу литовської еліти до вирішення «українського питання» в умовах московсько-польської війни 1654 – 1667 рр., аналіз причин формування

¹ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський; редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. IX-2. – 776 с.; *Його ж.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський; редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1998. – Т. X. – 408 с

² *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття / Ярослав Федорук. – К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2011. – 623 с.

³ *Заборовский Л. В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в.: Из истории междунар. отношений в Вост. и Юго-Вост. Европе / Л. В. Заборовский. – М.: Наука, 1981. – 180 с.; *Флоря Б. Н.* Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.) / Б. Н. Флоря. – М.: «Индрик», 2010. – 656 с.;

⁴ *Kubala L.* Wojna moskiewska r. 1654-1655 / L. Kubala // *Szkiców historycznych.* Serya III. – Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1910. – 443 s.; *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657 – 1660 / L. Kubala // *Szkiców historycznych.* Serya VI. – Lwów: Księgarnia wydawnicza H. Altenberga, 1922. – 651 s.; *Wójcik Z.* Dyplomacja polska w okresie wojen drugiej połowy XVII wieku (1648 – 1699) / Z. Wójcik // *Historia dyplomacji polskiej.* T. II (1572 – 1795) / pod red. Zbigniewa Wójcika. – Warszawa: PWN, 1982.; *Wójcik Z.* Traktat andruszowski i jego geneza / Z. Wójcik. – Warszawa: PWN, 1959. – 281 s.; *Kossarzecki K.* Kampania roku 1660 na Litwie / K. Kossarzecki. – Zabrze: Wyd. «Inforteditions», 2005. – 461 s.; *Коссаржецький К.* Велике князівство Литовське і Гадяцька унія / Коссаржецький Кшиштоф. // *Гадяцька унія 1658 року* / редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.. – К., 2008. – С. 177-227.; *Kroll P.* Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwa w latach 1658 – 1660 / P. Kroll. – Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. – 452 s.

промосковської та прошведської «партій» в середовищі литовської верхівки та визначення їх ставлення до «українського питання» та проблеми визначення шляхів та методів його розв'язання.

«Українське питання» постало в якості одного з ключових в період російсько-польської війни 1654–1667 рр. Якщо зацікавленість у його вирішенні з боку правлячих кіл як Польського королівства, так і Московської держави була очевидною (фактично від вирішення «українського питання» на свою користь залежав результат боротьби за першість в регіоні Східної Європи, а також як у Варшаві, так і в Москві стосовно України виношувалися конкретні політичні, військові та економічні плани), то в позиція литовської верхівки стосовно України сформувалася під впливом військово-політичної ситуації, що склалася в ході війни в перші її роки (1654–1655), а саме московської окупації практично всього ВКЛ. Власне по це говорить і сучасний польський історик Кшиштоф Коссажецький у ґрунтовній статті, присвяченій ставленню до Гадяцької унії керівництва ВКЛ⁵. У даному контексті слід відразу зазначити, що вчений цілком справедливо звернув увагу на те, що, говорячи про литовську верхівку, слід усвідомлювати, що вона не була єдиною. Серед литовців було декілька груп, які, зокрема, різнилися у своєму ставленні до вирішення «українського питання». Так, на думку Коссажецького, окрему позицію сформували литовська магнатерія та шляхта, яка на момент окупації Литви російськими військами перебували в Короні. Відмінна від них позиція була у тих, хто з різних причин залишилися на окупованих московитами територіях (серед останніх були такі, що постраждали від дій українських козацьких полків, що були направлені Б.Хмельницьким у ВКЛ на допомогу московським військам, а також ті, що безпосередньо не зіштовхувалися з козаками)⁶. До цього слід додати, що окреме ставлення до «українського питання» проявилось і в тих, хто в умовах розгортання московсько-польської війни пішли на укладення союзу з шведами. (Януш Радзівіл та його прихильники).

Отже, «українське питання» в політиці литовців з початком московсько-польської війни виникло в доволі несподіваному ракурсі (хоча, якщо задуматися, це було доволі логічно). Так, насамперед, воно постало в ракурсі ідеї повернення Литві втрачених у свій час (1569 р.) українських земель. При чому про це говорили як ті, що зайняли прошведську позицію, так і їх опоненти, що фактично намагалися врятуватися шляхом визнання зверхності московського царя. Про необхідність повернення за допомогою шведів захоплених Москвою земель, серед яких значили-

⁵ Коссажецький К. Велике князівство Литовське і Гадяцька унія. – С. 177-227.

⁶ Там само. – С. 177.

ся і українські території (Руське, Подільське, Волинське, Брацлавське, Київське та Чернігівське воєводства) говорилося у Кейданському трактаті⁷. З іншого боку «українське питання» у стосунках з Москвою підняли й ті, що зробили ставку на московську протекцію. Зокрема, у відповідь на царські грамоти в жовтні 1655 р. до московських воєвод прибув посланець ошмянського старости Адама Саковіча шляхтич Павел Роля, що власне представив пункти, на основі яких литовська шляхта погоджувалася піддатися під владу московського царя. Там йшлося: «...щоб як панство наше Велике князівство Литовське, також краї, що здавна до нього належали, а неправомірно через чини польські від князівства Литовського відлучені, як Україна, Поділля і Волинь та інші, в єдине панство з'єднані нероздільно були. А потім з державою його царської милості вірною унією в єдності перебували, як були перед тим з Короною Польською, так щоб той народ наш с народом московським у всьому зрівняний був»⁸. Таким чином литовська шляхта, користуючись з ситуації, ставила питання про повернення до складу ВКЛ українських земель, втрачених Литвою (переданих до складу Корони Польської) у ході роботи відомого Люблінського сейму 1569 р. Це розглядалося як одна з умов нового союзу (унії) уже з Московською державою.

Надалі ставлення литовців до «українського питання» чітко проявилось у зв'язку з польсько-українськими переговорами, які в кінцевому результаті завершилися укладенням Гадяцької угоди 1658 р. Так, у той час, коли польське керівництво (передусім – королівський двір) взяло курс на мирне урегулювання відносин з Чигирином, литовці зайняли протилежну позицію.

Так, на початку 1658 р. відбулися очевидні зрушення в польсько-українських відносинах, які окреслювали перспективу можливого порозуміння. До вирішення «українського питання» шляхом переговорів і навіть компромісів схилився королівський двір. Там вважали, що це гарантуватиме забезпечення східних кордонів перед агресією з боку Москви, створить можливості без зайвого кровопролиття повернути українські землі, а також дозволить залучити козацькі полки у війнах Корони. Звичайно, як на це вказує П.Кроль, польське керівництво зважало на можливе відновлення через Україну війни з Москвою, проте там вважали її і без того неминучою⁹.

⁷ *Czapliński W.* Rola magnaterii i szlachty w pierwszych latach wojny szwedzkiej / *Władysław Czapliński* // *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655 – 1660.* – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1957. – Т.1. – С. 169.

⁸ *Заборовский Л. В.* Великое княжество Литовское и Россия... – С. 89.

⁹ *Kroll P.* Od ugody Hadiackiej do Cudnowa. – S. 63.

Поява біля керма Війська Запорозького Івана Виговського була вагомим аргументом «поміркованих», які вбачали в цьому гарні перспективи для досягнення порозуміння у діалозі з Чигирином. С.-К. Беневській ще в 1657 р. проводячи переговори з Виговським, обговорювали питання реформування політичного ладу Речі Посполитої та підтримки королівської політики з боку українського козацтва¹⁰. Тоді ж у розмовах з українськими урядовцями королівським послом були сформульовані перші ідеї «руської унії», «Великого князівства Руського», яке було б аналогічним за структурою, правами і привілеями з ВКЛ. Навіть обговорювалося питання стосовно можливості поширення козацького патронату на західноукраїнські землі, що зустрічало прихильність з боку місцевої православної шляхти¹¹.

Слід сказати, що такими жєстами королівський двір прагнув не лише припинити тривале польсько-українське протистояння, а й залучити Військо Запорозьке на свій бік у боротьбі з внутрішньою шляхетською опозицією, яка, тримаючись за свої вольності, категорично не бажала посилення королівської влади.

Відповідно, останні, аналізуючи дану ситуацію та не бажаючи реалізації королівських планів, не були зацікавлені й у мирному вирішенні стосунків з козацькою Україною. Одним з лідерів «партії війни» стосовно України виступив Єжи Любомірській, який доводив необхідність якомога швидшого замирення з Швецією та Пруссією та спрямування зусиль на «оружну реституцію» України. Він стверджував, що «...ми обернули б усі війська сюди (проти козацької України – В.Г.), – і страхом примусили б приступити до Речі Посполитої цю чернь, що тепер твердо тримається Півночі (Москви) і не хоче повертати до нас»¹².

У листі до С.Беневського від 6 (16) травня 1658 р. маршалок коронний виказував міркування, що слід, скориставшись з політичної кризи у Війську Запорозькому, змусити гетьмана Івана Виговського до визнання влади короля: «...укріпити зброєю все те, що до цих пір зроблено в Україні благородними переговорами»¹³. Перемогу над козаками як єдиний метод повернення втрачених територій розглядав і Станіслав Потоцкій¹⁴.

¹⁰ Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657 – 1660. – S. 63.

¹¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 287.

¹² Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 299-302.

¹³ Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актовъ, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-ГубернаторѢ (далі – ПВК). – К.: Университетская типографія, 1852. – Т.3. – С. 254-259; Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. – К., 1898. – Т. 3. – С. 297-300; Rawita-Gawroński F. R. Próba pojednania z Rusią. Poselstwo Bieniewskiego: od śmierci B.Chmielnickiego do umowy hadziackiej / F. R. Rawita-Gawroński. – Kraków: G. Gebethner i Spółka, 1907. – S. 69.

¹⁴ Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa... – S. 65-66.

Любомірській і його партія у своїй агресивній політиці стосовно України отримали підтримку з боку верхівки ВКЛ. Чи не найбільшу активність у цьому сенсі демонстрував литовський гетьман Павел Сапега, закликаючи дати жорстку «відсічі ребелії козацької». Позиція литовців була зумовлена невдоволенням бажанням багатьох представників польської верхівки, уклавши мир зі Швецією, спрямувати всі сили на війну з Москвою, при цьому поклавши весь її тягар на плечі литовських військ та козаків, з якими мало бути досягнуте порозуміння. Литовці ж виступали за продовження мирного процесу з Москвою, реалізацію на практиці Віленських домовленостей 1656 р. та спільну польсько-російську війну проти шведів. Вирішення «українського питання», на їх думку, слід здійснювати таким чином, щоб не спровокувати загострення відносин з Московською державою¹⁵.

І надалі керівництво ВКЛ продовжувало виступати проти порозуміння з козацькою Україною. Зокрема, таку позицію демонстрували литовські гетьмани П.Сапега та В.Госевській, канцлер К.Пац та підканцлер А.Нарушевіч. Основною причиною було занепокоєння литовців, що активна дипломатія в бік Чигирини може викликати чергове загострення в стосунках з Москвою, а відтак – ще більше ускладнити становище власне Литви. Саме через дії підрозділів П.Сапєги, які спровокували зіткнення з козаками в районі р. Горині та Случі й здійснили спроби витіснити українські гарнізони з Пінського повіту¹⁶, на початку 1658 р. виявилось під загрозою зриву польсько-українське перемир'я.

Така позиція литовців була зумовлена кількома чинниками. Насамперед, литовці змушені були таким чином формувати свою українську позицію, щоб жодним чином не спровокувати якусь негативну реакцію з боку Москви (мир з Москвою там розглядали як засіб збереження своїх маєтностей та влади) та її подальшу агресію. Відтак, коли королівський двір та його прихильники в Короні поставили собі за мету добитися примирення (навіть шляхом компромісу) з козацькою Україною, щоб таким чином здобути перевагу для війни проти Москви, литовці виступали категорично проти, навпаки, закликаючи до жорстких заходів стосовно України та примирення з Москвою. Власне за таких умов шляхта та магнатерія ВКЛ склали значний відсоток «партій війни» річпосполитського політикуму в ставленні до України. При цьому частину, чи не найбільш радикальну. Слід відзначити, що Литва також піддавалася масованому тиску з боку Москви. До впливових представників литовської магнатерії та шляхти були направлені царські посланці, які різними шляхами (де погрозами, де обіцянками царських ласок, а де прямим підкупом) на-

¹⁵ Tamze. – S. 62.

¹⁶ ПВК. – Т. 3. – С. 205.

магалися прихилити литовців до підданства царю. Як наслідок це унеможливило кроки з боку Литви, які б суперечили інтересам Москви. Другий чинник був пов'язаний з традиційною опозиційністю литовської верхівки по відношенню до Корони. У Литві були вкрай незадоволені домінуючою позицією Польщі у дуалістичній державі, неспроможністю Варшави надати військову допомогу тоді як саме землі ВКЛ опинилися на передовому рубежі перед як московською, так і шведською загрозою. Насамкінець, на позицію литовців стосовно України мала вплив і внутрішньолитовська політична боротьба. Відтак, коли «партія Ралзівіллів», ще з самого початку Української революції демонструвала схильність до переговорів та порозуміння з українським гетьманським урядом, то їх опоненти (Павел Сапега, Вінцент Госевській, Кшиштоф Пац) в піку своїм супротивникам займали протилежну позицію.

Загалом політика литовської верхівки, її позиція по Україні відіграла суттєву роль в ході російсько-польського протистояння та визначила шляхи вирішення «українського питання». Як наслідок, мир з Московією був куплений ціною поділу України у 1667 р.

REFERENCES

1. *Hrushevskiy M. S.* (1997) *Istoriia Ukrainy-Rusy: V 11 t., 12 kn.; redkol.: P. S. Sokhan (holova) ta in. (T. 9-2).* Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
2. *Hrushevskiy M. S.* (1998) *Istoriia Ukrainy-Rusy: V 11 t., 12 kn.; redkol.: P. S. Sokhan (holova) ta in. (T. 10).* Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
3. *Fedoruk Ya.O.* (2011) *Vilenskyi dohovir 1656 roku: Skhidnoievropeiska kryza i Ukraina u seredyni XVII stolittia.* Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». [in Ukrainian].
4. *Zaborovskii L. V.* (1981) *Rossiia, Rech Pospolitaia i Shvietsiia v sieriedinie XVII v.: Iz istorii miezhdunar. otnoshenii v Vost. y Yuho-Vost. Yevropie.* Moskva : Nauka. [in Russian].
5. *Floria B. N.* (2010) *Ruskoie hosudarstvo i yeho zapadnye sosiedi (1655 – 1661 hh.).* Moskva : «Indrik». [in Russian].
6. *Kubala L.* (1910) *Wojna moskiewska r. 1654-1655 // Szkiców historycznych. Serya III.* Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa . [in Poland].
7. *Kubala L.* (1922) *Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657 – 1660 // Szkiców historycznych. Serya VI.* Lwów: Księgarnia wydawnicza H.Altenberga. [in Poland].
8. *Wójcik Z.* (1982) *Dyplomacja polska w okresie wojen drugiej połowy XVII wieku (1648 – 1699) // Historia dyplomacji polskiej. T. II (1572 – 1795) / pod red. Zbigniewa Wójcika.* Warszawa: PWN. [in Poland].
9. *Wójcik Z.* (1959) *Traktat andruszowski i jego geneza.* Warszawa: PWN. [in Poland].

10. *Kossarzecki K.* (2005) Kampania roku 1660 na Litwie. Zabrze: Wyd. «Inforteditions». [in Poland].
11. *Kossarzhetskyi K.* (2008) Velyke kniazivstvo Lytovske i Hadiatska uniiia // Hadiatska uniiia 1658 roku / redkol. P. Sokhan, V. Brekhunenka ta in. Kyiv, 2008. 177-227. [in Ukrainian].
12. *Kroll P.* (2008) Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwa w latach 1658 – 1660. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. [in Poland].
13. *Czapliński W.* (1957) Rola magnaterii i szlachty w pierwszych latach wojny szwedzkiej // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655 – 1660. (T. 1). Warszawa: PWN. [in Poland].
14. Pamiatniki, izdannye Vriemiennoiu Komissiieiu dlia razbora drievnikh aktov, vysochaishe uchriezhdennoiu pri Kievskom, Podolskom i Volynskom Hienieral-Hubiernatorie (1852). (T. 3). Kiev : Univiersitetskaia tipohrafiia. [in Russian]
15. Pamiatniki, izdannye Kievskoiu komissiiei dlia razbora drievnikh aktov. (1898). (T. 3). Kiev. [in Russian].
16. *Rawita-Gawroński F.R.* (1907) Próba pojednania z Rusią. Poselstwo Bieniewskiego: od śmierci B.Chmielnickiego do umowy chadziackiej. Kraków: G. Gebethner i Spółka. [in Poland].

Volodymyr Hazin

**Lithuanian Peak and «Ukrainian question»:
Politicians of the noble-magnate circles of GDL in relation to cossack Ukraine
in the conditions of the Moscow-Polish war of 1654-1677**

The article analyzed the position of the gentry-aristocratic elite Grand Duchy of Lithuania to solve the «ukrainian question» in a continuing Muscovite-Polish war of 1654–1667 rr. The attention to the fact that, first, among the governing circles of Lithuania was formed several groups that differed approaches to the problem, and secondly, the majority of Lithuanian nobility and mahnateriya, nurturing the hope that the peace agreement with Moscow will create favorable conditions for the liberation of the occupied territories Lithuanian imperial troops, with AME context of this came to assessing the prospects agreements Chyhyryn. Thus, the line Lithuanians was aimed at preventing any deterioration in relations with Moscow, which would further complicate the situation in Lithuania itself. This has affected the position on solving the cossack Ukraine and «ukrainian question», which led to what the Lithuanians in these areas supported the «party of war» in the governing circles of the Commonwealth.

Key words: «ukrainian question», the Grand Duchy of Lithuania, the nobility, the «party of war».

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ

УДК 930

Оксана Валенене
Вильнюс

ПРОБЛЕМА ИССЛЕДОВАНИЙ ПЕРВОГО ХРАМА В ВИЛЬНЮСЕ

Локалізація і датування першого храму, напевно, одна з найпопулярніших, і в той же час, спірних тем в історії досліджень Вільнюса. На сьогоднішній день співіснує кілька гіпотез про його місцезнаходження, зовнішній вигляд, конфесійну приналежність. Мета даної статті – вивчити аргументи різних авторів з тим, щоб скласти найбільш повну картину того, що насправді являло собою перше святилище столиці Литви, і яку інформацію про планування середньовічного Вільнюса воно може надати.

Ключові слова: костел, християнство, конструкція зводів, містобудування.

Проблема локализации и датировки первого храма Вильнюса требует особого пристального внимания. Это здание имеет важное значение не только как отдельный археологический объект, но и как важный компонент городской среды в самом начале ее развития. То, когда, где и при каких обстоятельствах построен храм, обусловлено характером окружающего района, его конфессиональной, а может, и этнической принадлежностью. Поняв логику градостроителей, мы могли бы точнее представить, какие функциональные и социальные связи существовали между первыми центрами полиэтнического города.

В последнее время по вопросу локализации первого храма велась полемика между тремя учеными Литвы: исследователем кафедрального собора архитектором Напалеонасом Киткаускасом, автором моногра-

фии «Основание Вильнюса» археологом Гедиминасом Вайткавичюсом и специалистом нумизматики Эдуардасом Ремецасом. Архитектор Н. Киткаускас полагает, что самым ранним храмом нужно считать остатки «квадратного здания», найденные в подземельях Кафедрального собора (рис. 1). По его мнению, это в середине XIII в. литовским королем Миндаугасом для его крещения построенный кафедральный собор. Позднее он мог использоваться как языческий храм (святилище Перуна), и только в 1387 г. был перестроен в Кафедральный собор [1, с. 202, 205]. Археолог Г. Вайткавичюс «квадратное здание» методом типологии бытовой керамики датирует примерно 1320 г. и связывает его с костелом, упоминаемым в письмах великого князя Гедиминаса [2, с. 61]. А Эдуардас Ремецас, не соглашаясь с оппонентами, утверждает, что им проведенное уточнение датировки большого пожара Вильнюсского замка начала XV в. позволяет «квадратное здание» отнести только ко времени крещения Литвы (1387 г.), а костел времен Гедиминаса (1320-е гг.) должен был стоять во внутреннем ограждении Нижнего замка [3, с. 83–84] (рис. 1).

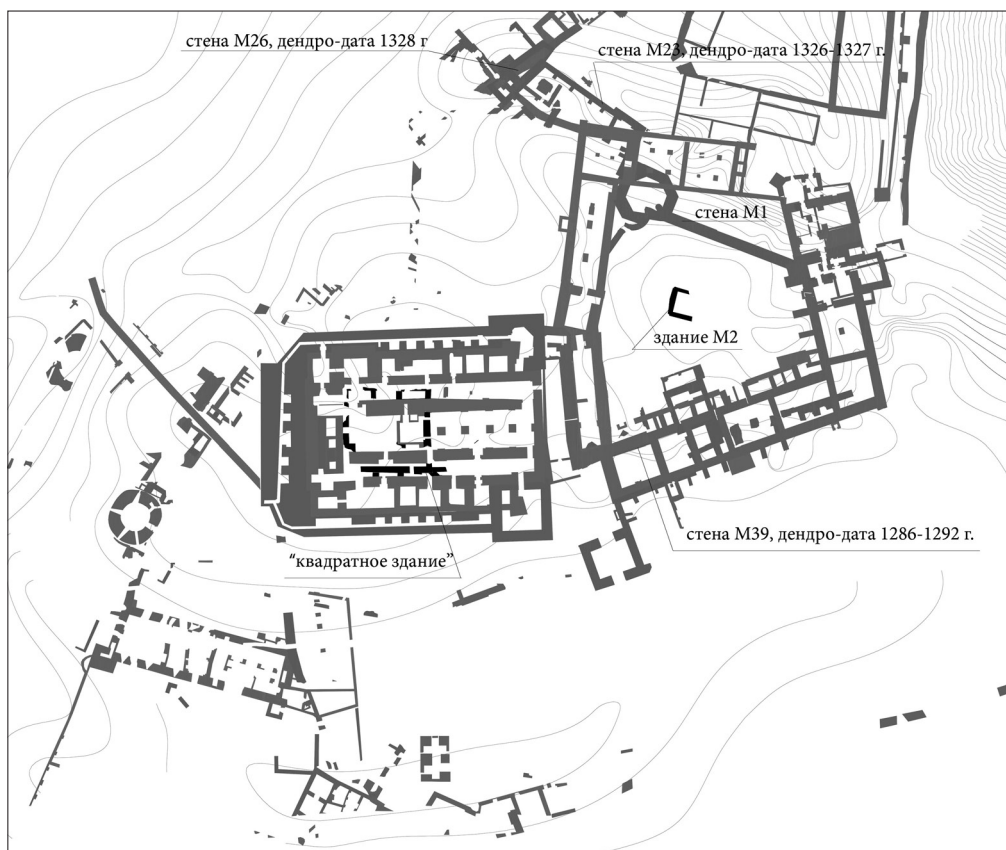

Рис. 1. План – ситуация замка великих князей литовских. Черным цветом выделены «квадратное здание» и здание M2. Серым цветом – все остальные каменные и кирпичные конструкции замка (автор О. Валенене)

Желая составить свое мнение по данному вопросу, следует детально изучить и сопоставить аргументы, предлагаемые оппонентами. Нужно признать, что предложенная Н. Киткаускасом версия «кафедрального собора Миндаугаса» (середина XIII в.) не имеет твердого основания хотя бы потому, что все остальные постройки замка на сегодняшний день датируются периодом не ранее конца XIII в. [4, с. 29]. А кафедральный костел без его окружающего замка и города трудно себе представить.

Н. Киткаускас в истории Кафедрального собора выделяет еще один период – «святилища Перуна» и связывает с этим в северном нефе найденную странную кирпичную лестницу (рис. 2, 3). Его аргументация такова: «<...> о назначении кирпичной кладки и двух лестниц второго этапа строительства в северном нефе сделать выводы нелегко. Лестницы заняли всю ширину северного нефа, значит в типичном католическом храме они мешали бы движению людей. Кроме того, ступени лестниц несильно стертые и невысокие. Судя по тому, что фрагмент западной лестницы прислонен торцом к северной стене, наружу по лестнице невозможно было попасть. Кроме того, основания лестниц крепкие, сложены из камней и опираются на твердый грунт, из чего видно, что построены на долгое время.

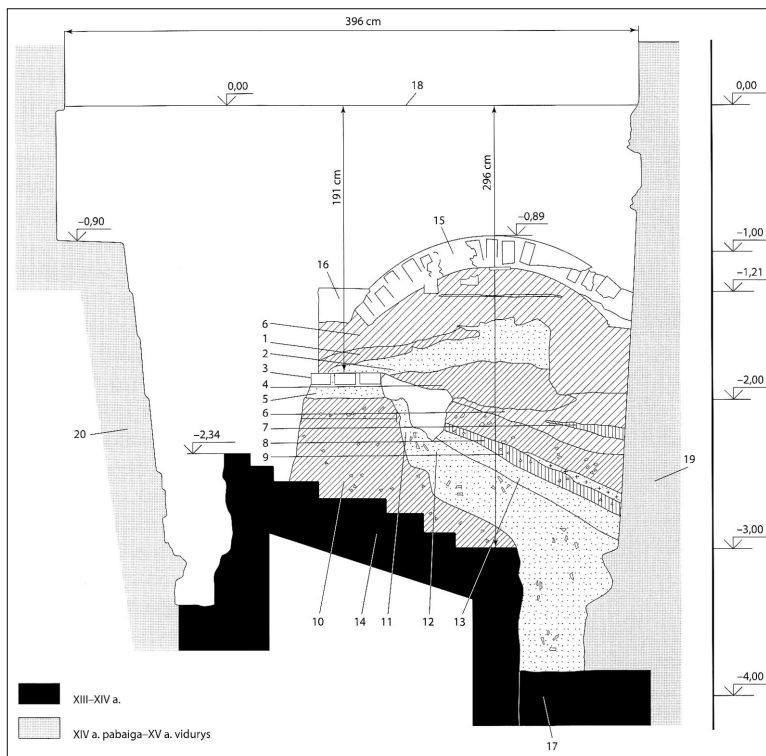

Рис. 2. Поперечный разрез северного нефа кафедрального собора. Черным цветом обозначена «лестница предполагаемого языческого храма» [1, с. 192, 248 рис.]

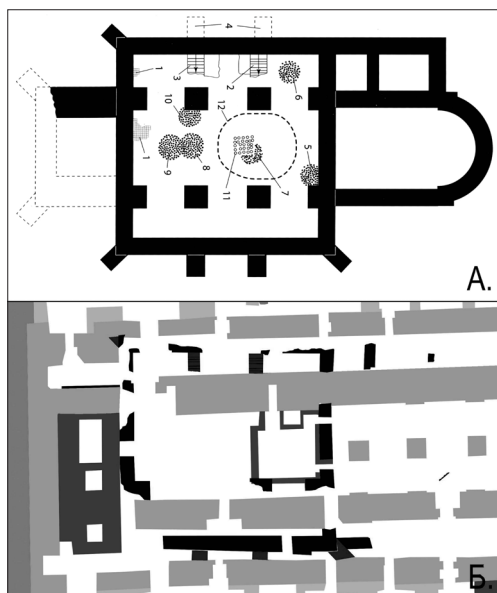

Рис. 3. План «квадратного здания»: А. Реконструкция Н. Киткаускаса [1, с. 223]; Б. Данные археологических исследований (автор О. Валенене) [9, с. 152]

В историографии есть ссылки на то, что на месте кафедрального собора стояло каменное святилище Перуна в виде ограждения без крыши <...> против часовни был построен ступенчатый алтарь <...> Очень ценная находка – в центре квадратного здания обнаруженные остатки четырех, как полагают, обрядных площадок из пережженной глины и нескольких жертвенных кострищ» [1, с. 202].

С точки зрения автора этой статьи, не стоит столь однозначно связывать каменные «лестницы» с языческим культом Перуна. Их назначение можно установить, детально изучив этапы перестройки «квадратного здания». И таких этапов, по мнению Н. Киткаускаса, было три. К первому стоит отнести само «квадратное здание». Ко второму – постройку двух лестниц и засыпку песком первого пола. К третьему – разрушение верхней части стен и сооружение новой кладки, а также строительство дополнительных часовен [1, с. 202]. Реконструкция третьего этапа причисляется к Кафедральному собору времен крещения Литвы (1387 г.) [1, с. 205]. Исследователь отмечает, что в строительстве использованы растворы двух типов: на первом этапе – коричневый, на втором и третьем – белый. Боковые и угловые контрфорсы отнесены к первому этапу, хотя, по словам автора, они могли быть возведены и «несколько позднее» [1, с. 201]. Такой вывод сделан на основании того, что контрфорсы были прислонены к стене, но с ней не соединены [1, с. 174]. Кроме того, обнаружены три уровня пола. Нижний, выложенный глазурованной плиткой, залегал на глубине 2,4–2,5 м. Следующий, простой кирпичной кладки, на глубине 1,93–2 м. И последний, также выложенный кирпичами – на глубине 1,73–1,81 м. Между «лестницами языческого храма» и полом второго уровня насыпана земля с осколками кирпича, черепицы и бытовой керамики XIV в. [1, с. 193–194]. Напалеонас Киткаускас пишет, что это было сделано по прошествии некоторого времени после окончания использования лестниц. Однако, по мнению автора этих строк, такое поведение строителей можно объяснить и другими целями.

Как уже упоминалось, к «квадратному зданию» на каком-то этапе были пристроены боковые и угловые контрфорсы. Контрфорс – конструкция, служащая для нейтрализации силы бокового распора. Ее могут создавать либо разница поверхности грунта (например, в фортификационных ограждениях), либо – своды. В отличие от горизонтальных балок, которые на колонны давят сверху вниз, своды толкают верхнюю часть опоры вбок и наружу. Для того, чтобы конструкция не развалилась, сверху к ней добавляется вес (конструкция крыши и карниза, либо, в классической готике – специальные башенки пинакли). А сбоку, со стороны, в которую действует сила распора, ставится дополнительная опора – контрфорс. Таким образом, общая сила свода и верхней конструкции направлена не наружу, а на контрфорс, тем самым стабилизируя всю систему [5].

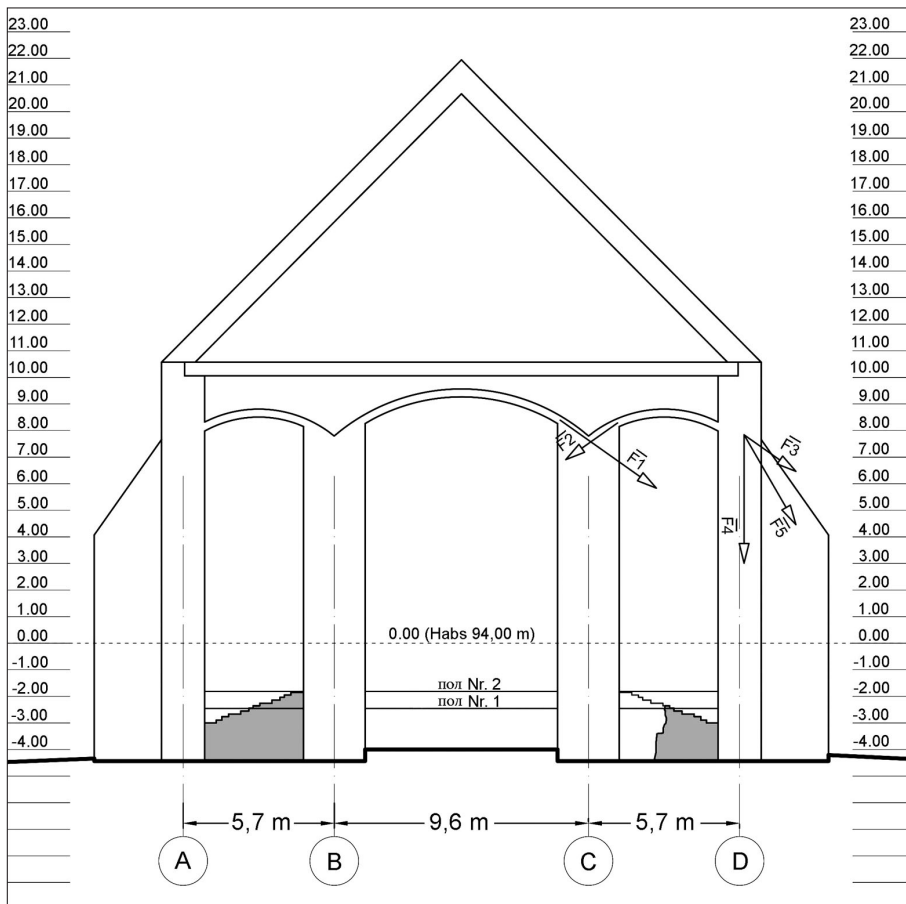

Рис. 4. Реконструкция «квадратного здания». Поперечный разрез. Принцип установки сводов и силы, действующие на конструкцию. Профиль сводов и пропорции издания реконструированы на примере Вильнюсского костела Св. Николая [6] (автор О. Валенене)

На рис. 4 этот принцип показан на примере «квадратного здания». Реконструкция плана выполнена на основе неполных данных, поскольку во время археологических раскопок обнаружены не все фрагменты конструкции. Часть из них безвозвратно утеряна во время строительства готического кафедрального собора. Однако большой удачей было то, что по фрагментам удалось восстановить точный периметр здания. Кроме того, найдена одна из внутренних опор и на одной линии с ней оба боковых пилястра. Положение опоры находится на одной оси с боковым южным контрфорсом. Найден и второй южный контрфорс. Все эти данные позволяют достоверно реконструировать весь каркас здания, отображая недостающие детали симметрично относительно продольной оси главного нефа. Таким образом, нам известны все основные параметры конструкции: расположение, толщина, размеры внутреннего пространства.

Остается решить проблему реконструкции верхней части здания. Тот факт, что контрфорсы были пристроены не в начальном этапе, указывает на то, что в какой-то момент в уже построенном здании было решено возвести своды. Примерный профиль сводов и сверху к ним примыкавшие конструкции можно восстановить на основе ближайшего по времени и месту аналога – Вильнюсского костела Св. Михаила [6]. Как видим, сила распора боковых сводов (F3) компенсируется весом стены (F4) и боковыми контрфорсами (общая сила F5). Однако центральный и боковой своды не могут компенсировать друг друга. В здании типа базилики, в котором свод среднего нефа находится выше боковых, были бы добавлены дополнительные опоры – аркбутаны. В зальных зданиях, где все своды находятся на одном уровне, они сами поддерживают друг друга. А без дополнительных опор это возможно только при одинаковом весе сводов. Однако в «квадратном здании» пролет среднего нефа в два раза больше, чем пролеты боковых нефов. Поэтому логично предположить, что и сила распора, с которой он воздействует на колонну (F1), будет больше, чем у боковых сводов (F2). Поэтому при возведении сводов в «квадратном здании» возможны два решения. Строители могли бы разрушить старые колонны и уравнять ширину нефов. Но это негативно сказалось бы на интерьере, поскольку значительно бы уменьшилось главное пространство. С другой стороны, можно соорудить дополнительную опору снаружи центрального нефа, чем усилить колонну и стабилизировать конструкцию.

«Лестницы», найденные в северном нефе и причисленные ко второму этапу строительства, и есть такая конструкция. Их «ступени» – это уклон конструкции, сформированный кирпичами. Можно на примерах убедиться, что точно так же выкладывают и наружные контрфорсы. Следует обратить внимание на то, что обе лестницы находятся на оси с колоннами и с контрфорсами. Кстати, на то же обратил внимание и

Н. Киткаускас [1, с. 195]. Тот факт, что в южном нефе «квадратного здания» таких конструкций не найдено, объясняется тем, что их уничтожили при строительстве стены готического костела, так же, как и большинство других фрагментов.

С этой точки зрения становится понятной вся ранее приведенная информация о «лестницах»: крепкий, опирающийся на устойчивый материк фундамент, маленькие непропорциональные, «мало стертые» (а может и совсем неиспользованные?) ступени, нефункциональность («лестницы» упираются в стену). Кстати, при их постройке использован белый, а не коричневый раствор, такой, как и в кладке третьего этапа.

Последний спорный вопрос – это соотношение «лестниц» и уровня пола. По мнению Н. Киткаускаса в пользу версии о языческом храме говорит то, что конструкция «лестниц» не могла использоваться в традиционном католическом костеле, потому что выступала над полом и препятствовала движению людей [1, с. 202]. Однако это предположение основано на том, что «лестницы» были видны в интерьере здания (они выступают над самым ранним полом). Но вспомогательную опорную конструкцию колонны строители могли хотеть спрятать под полом. Если мы реконструируем уклон сохранившейся части «лестницы» до места ее соприкосновения с колонной, то увидим, что непосредственно над ней находился пол второго уровня (глубина 1,93–2 м, сравнить рис. 2 и 4). Слой земли между «лестницами» и вторым полом следует считать не признаком запустения здания, как предлагается в версии Н. Киткаускаса, а выравнивающей насыпкой. И «лестницы», и земля, и второй пол должны принадлежать к одному этапу строительства, и связаны с усилением конструкции здания и возведением сводов.

Сопоставив данные, следует задуматься: а не была ли переделка верхней части стен, причисляемая к третьему этапу строительства, связана с той же реконструкцией? Ведь для того, чтобы качественно возвести своды, нужно привести в порядок и усилить кладку стен. То, что для стен использован кирпич другого формата, нежели для «лестниц», не может быть твердым аргументом в пользу более ранней датировки «лестниц». Вспомогательная конструкция, которая не видна в интерьере здания, может быть выложена вторично использованными кирпичами, например, теми, что остались после разборки верхней части стен. Однако этот вопрос можно оставить на будущее, поскольку задачей этой статьи было выяснить функцию конструкции «лестниц» и назначение «квадратного здания» в городе. А оно не имеет ничего общего с языческим святилищем Перуна.

По мнению автора статьи, версии о «Кафедральном соборе Миндаугаса» и «святилище Перуна» можно смело отбросить. Более убедительна гипотеза Г. Вайткявичюса, по которой «квадратное здание» – это

костел, во времена великого князя Гедиминаса (1320-е гг.) принадлежавший миссии францисканцев. Однако и для этой версии нашлись контраргументы. Эдуардас Ремецас видит костел времен Гедиминаса во внутреннем ограждении дворца великих князей литовских, в здании М2 (рис. 1), а «квадратное здание» датирует временем крещения Литвы (1387 г.). Он пишет, что здание М2 «<...> фасадами ориентировано на северо-запад и юго-восток. Именно местоположение и ориентация здания показывают, что это здание было ни что иное, как культовое здание. В замках и крепостях жилые здания всегда строились около оборонных стен. <...> Чаще всего храмы строились, ориентируя в одну сторону: с запада на восток. <...> Только в виде исключения, когда храмы встраивали в уже застроенное пространство, их ориентация могла быть изменена <...>». В этом контексте «квадратное здание» не может храмом времен великого князя Гедиминаса, поскольку «<...> установлено, что самая старая часть Нижнего замка – малое ограждение, чьи стены построены в начале XIV в. (самая ранняя дата – 1327 г.). Стены большого ограждения построены в середине – второй половине XIV в. Поэтому в неогражденном, или слабо огражденном месте костел не мог быть построен. Во-вторых, как заметил Н. Киткаускас, в углах здания М2 нет контрфорсов, это указывает на то, что здание принадлежало к доготического периода. Между тем самое старое здание в подвалах кафедрального собора имеет контрфорсы. Такой же план имеет и фундамент костела Св. Анны, находящийся на территории Нижнего замка. А он, как полагают, построен в конце XIV в. Поэтому и самое старое здание, найденное в Кафедральном соборе, может быть датировано не ранее, чем концом XIV в. В-третьих, технология строительства здания М2, по которой во внутренней стороне стен делаются ниши, так же указывает, что это здание – самое старое из найденных в Литве. <...> Все данные указывают на то, что здание М2 не что иное, как францисканский костел, построенный около 1320 г. по приказанию великого князя Гедиминаса» [3, с. 83–84]. «Квадратное здание» датируется только временем крещения Литвы (1387 г.), потому что в слое пожарища, расположенном над полом первого этапа строительства, найдена бронзовая фигурка с гербом Капитулы (эта институция в Литве была сформирована в 1388 г.). Фигурка показывает, что слой пожарища сформировался уже после крещения Литвы, скорее всего, во время большого пожара 1399 г. [3, с. 86].

Рассмотрим аргументы Э. Ремецаса. Во-первых, местоположение здания. Согласно последним исследованиям, малое ограждение построено не в третьем десятилетии XIV в., а в конце XIII в. (самая ранняя дендро-дата деревянного фундамента – 1286–1292 м.) [4, с. 29]. А в третьем десятилетии, когда великий князь Гедиминас велел построить костел для францисканской миссии, уже была ограждена и «квадратное

здание» окружающая территория [4, с. 29; 7, с. 49]. Поэтому, с точки зрения защищенности, окружение здания М2 равноценно окружению «квадратного здания». Положение здания в центре площади также не делает его храмом. В том же месте могут быть построены донжон, какое-либо важное здание. Кроме того, отождествляя здание М2 с храмом, нужно дополнительно оценить конфессиональную принадлежность и взгляды правителя, имеющего резиденцию в замке. Толеранция христианства, которую декларировал язычник Гедиминас, не означает, что христианский храм должен стоять в самом сердце замка. Поскольку приглашение христианской миссии было политическим шагом, а не выражением воззрений самого правителя, то и храм он построил не для себя, а для прибывших иноземцев, то есть не в центре замка. В этом контексте не могут служить аргументом предложенные Э. Ремецасом аналоги соседних земель: Гродно, Луцк и Новогрудок [3, с. 83]. Там в начале XIV в. христианство было давно устоявшейся религией и храм, стоящий в центре замка и предназначенный для окружения правителя, был общепринятым явлением. А в резиденции Гедиминаса это, скорее всего, было бы пощечиной для местной аристократии и языческого населения.

Сопоставив ориентацию «квадратного здания» и здания М2, надо отдать предпочтение первому из них. Фасады «квадратного здания» направлены почти идеально вдоль оси восток-запад, несмотря на то, что ориентация всех окружающих оборонных стен с ними не совпадает. А здание М2 ориентировано не по сторонам света, а всего лишь параллельно стене малого ограждения М1 (рис. 1). Поэтому, опираясь на слова Э. Ремецаса, именно ориентацию здания М2 нужно считать «исключением, когда храмы встраивали в уже застроенное пространство».

Следующий рассматриваемый аргумент — техника кладки стен и контрфорсы. Вполне возможно, что техника кладки указывает на то, что здание М2 старше, чем «квадратное здание». Но это всего лишь означает, что оно может быть построено в конце XIII — начале XIV в., раньше, чем в Литву по приглашению Гедиминаса прибыли францисканцы. А контрфорсов и в одном, и в другом здании на первом этапе строительства не было. Поэтому и эти аргументы надо отбросить.

Последний аргумент в защиту того, что «квадратное здание» не могло быть костелом времен Гедиминаса — бронзовая фигурка с гербом капитулы, найденная в слое пожарища конца XIV — начала XV в. Э. Ремецас пишет: «В самом старом квадратном храме возле западной стены, в нижних слоях был найден пол из глазурованной плитки. Над этой плиткой был насыпан слой желтоватого песка 20–25 см толщиной, а над ним обнаружен слой пожарища 5 см толщиной, выше которого был положен пол из красного кирпича. По мнению Киткаускаса, слой пожарища сформировался между «кафедральным собором Миндаугаса» и по-

лом костела времен Йогайлы (конец XIV в.). Однако это предположение опровергает одна находка, которая помогла датировать слой. В 1974 г. в слое пожарища была найдена миниатюрная, величиной 23 мм, бронзовая фигурка. Она изображает коленопреклонённого человека со щитом в руках. На щите изображен герб – крест с расчлененной нижней частью и двумя коронами по бокам. То, что это – герб Капитулы, подтверждают известные печати Вильнюсской капитулы позднего времени. Как известно, Капитула была основана в 1388 г. Поэтому фигурка, найденная в слое пожарища, позволяет точно установить, что здание с полом из глазурованной плитки было костелом времен Йогайлы» [3, с. 86].

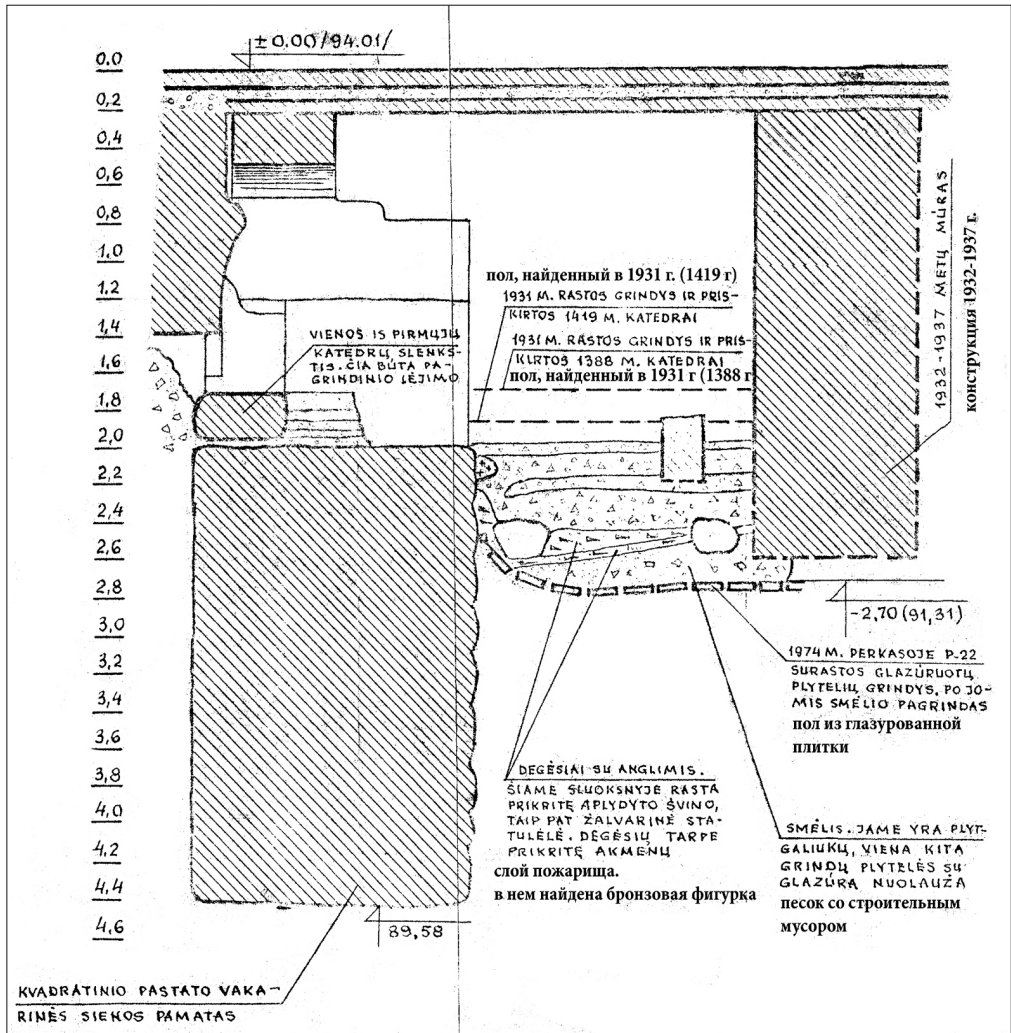

Рис. 5. Археологические раскопки в кафедральном соборе в 1974 г. Разрез раскопа P22, в котором была найдена фигурка с гербом Капитулы [10, л. 32]

Однако, судя по чертежам раскопок (рис. 5) на самом деле фигурка была найдена не над полом из глазурованной плитки, а над насыпным слоем песка, который ранее был причислен не к первому этапу строительства «квадратного здания», а к его реконструкции. Утверждение же Э. Ремецаса о том, что выше слоя пожарища был положен пол конца XIV в., основано не на стратиграфии конкретных культурных слоев, а на примерной высоте пола. Однако в раскопе P22, в котором была найдена фигурка, выше слоя пожарища никакого пола обнаружено не было. Его место на чертеже обозначено пунктиром, на основе документов раскопок 1931 г. В реальности археологи в 1974 г. пола не обнаружили и первичной стратиграфии слоев не знали. Таким образом, можно лишь констатировать, что слой пожарища конца XIV – начала XV в. найден выше пола не построенного, а уже отремонтированного здания. И похоже, что слои, бывшие выше насыпного песка, были деформированы во время реконструкции 1931–1937 гг. На основании этих данных только пол второго уровня и реконструированное «квадратное здание» можно считать кафедральным собором времени крещения Литвы. Кстати, такая датировка совпадает со мнением Н. Киткаускаса [1, с. 202, 205].

Оценив и сопоставив аргументы всех участников полемики, нужно признать, что наиболее убедительной представляется позиция Г. Вайткявичюса. Хронология и пространственные параметры «квадратного здания» позволяют его связать с костелом, упоминаемым в письмах великого князя Гедиминаса в 1323 г. Правда, есть еще одно обстоятельство, которое может подкорректировать время строительства. Под восточной стеной найдено одно захоронение [8], более раннее, чем само здание. С одной стороны, эта находка показывает, что в момент постройки «квадратного здания» это место уже имело сакральное назначение. С другой стороны, заставляет предположить, что «квадратное здание» не было первым здесь построенным храмом. В своей монографии Г. Вайткявичюс предложил гипотезу, что на этом месте мог стоять деревянный храм, чья постройка была связана с визитом литовских посланников в Ригу в 1298 г. [2, с. 62]. По мнению автора этой статьи, не отбрасывая предложенной гипотезы, можно обдумать еще один вариант. Первый, возможно деревянный, храм действительно мог быть построен в 1320–1321 гг., как и писал Гедиминас в своем письме. А «квадратное здание» могло быть построено на том же месте около 1326–1328 г., во время большой реконструкции Нижнего замка [9, с. 145]. Однако это только предположение, которое не меняет главного: постройка христианского храма на укрепленной территории явно указывает на старания правителя организовать полиэтничный двор. Это обстоятельство принуждает усомниться в важном значении этой территории в каждодневной жизни местного языческого населения вплоть до конца XIII в., в противоречие

устоявшемуся мнению. Разве могла новая, только начавшая утверждать-ся власть пренебрежительно играть религиозными верованиями ее под-держивающих людей и строить храм чужого вероисповедования на месте их главного культового центра? Думается, что более лояльным решением было бы как можно меньше на первых порах разрушать структуру по-селения. А полиэтничный двор и первый христианский храм наибо-лее выгодно было бы расположить на территории от главного поселения удаленного форпоста, хорошо защищенного и контролирующего водные и сухопутные пути (рис. 6). Языческий же центр, с которым до сих пор было принято отождествлять место кафедрального собора, к сожалению, до сих пор не найден.

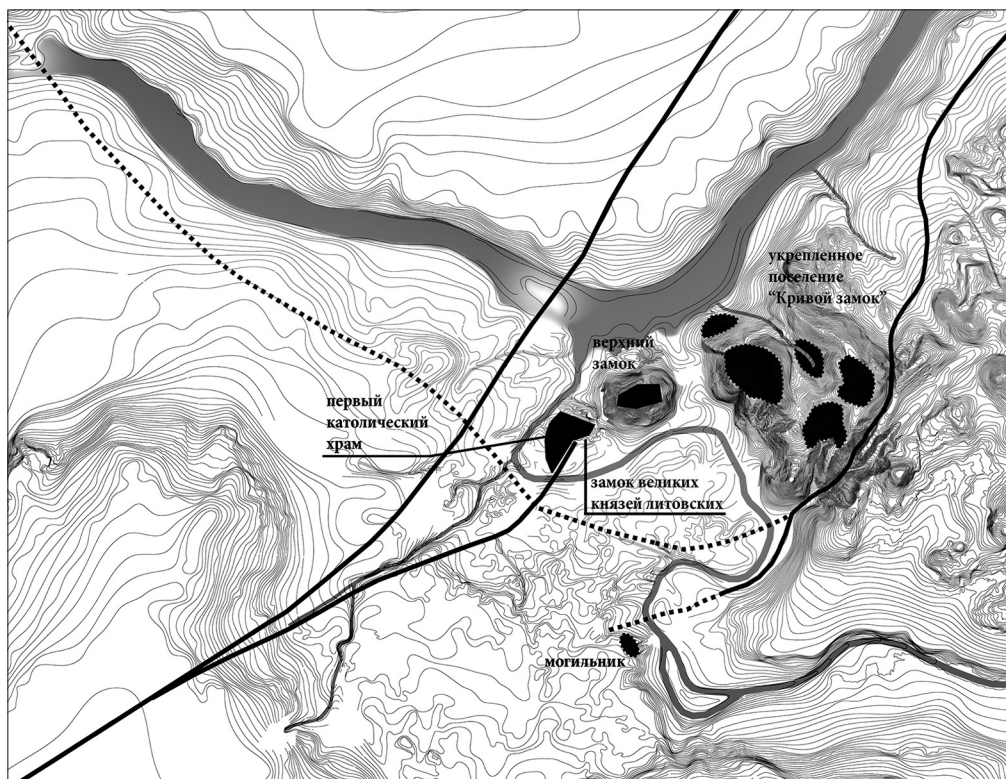

Рис. 6. План Вильнюса конца XIII – первой четверти XIV в.
(автор О. Валенене) [9, с. 180]

REFERENCES

1. Vilniaus pilys. Istorija, statyba, architektūra / N. Kitkauskas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2012. 312 c.
2. Vilniaus įkūrimas / G. Vaitkevičius // Vilniaus sąsiuviniai. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2010. т. 1. 128 с.

3. Vilniaus gaisro datavimo problematika: ar tikrai Vilniaus pilis sunaikino 1419 m. gaisras? / E. Remecas // Lietuvos pilys. Vilnius: Vilniaus pilių valstybinio kultūrinio rezervato direkcija. 2010. No. 6. C. 76–91.
4. Vilniaus Žemutinės pilies teritorija. LDK Valdovų rūmų vakarinio korpuso išorės archeologinių žvalgymų I ploto į šiaurę nuo M-22 archeologinių tyrimų ataskaita. / P. Blaževičius, P. Bugys. Vilnius, 2011, Vilniaus pilių direkcijos archyvas (VPDA), b. 222.
5. URL:<http://gothic-vaults-edinburgh-thesis.weebly.com/about-the-project.html>. [время просмотра 2014.08.07]
6. Šv. Mikalojaus bažnyčia. Apmatavimų brėžiniai / V. Abraitytė, J. Mininas, R. Putrimienė, O. Ribokaitė, I. Tuliševskaitė, Z. Turlaitė, M. Žvirblienė. Vilnius, 1983. Kultūros paveldo centro paveldosaugos biblioteka (KPCPB), f. 6, ap. 1, s. v. 15911–15920.
7. LDK Valdovų rūmų ir Vilniaus pilies teritorijos tyrimai 2002–2009 metais / G. Rackevičius // Lietuvos pilys. Vilnius: Vilniaus pilių valstybinio kultūrinio rezervato direkcija. 2009. No. 5. C. 44–62.
8. 1984–1988 m. Vilniaus Katedroje vykdytų archeologinių tyrimų ataskaita. Šiaurinės navos brėžiniai. II dalis / A. Lisanka. Vilnius, 1989. LIIA, f. 1, b. 1937, br. 1. Šr. 1, kapas No. 7.
9. Vilniaus erdvinė struktūra viduramžiais: докторская диссертация. Гуманитарные науки. История (05Н). / O. Valionienė. Lietuvos istorijos institutas, Klaipėdos universitetas, 2015.
10. Paveikslų galerijos (Vilniaus katedros) pastatas 1974, 1976 m. Žvalgomųjų archeologinių kasinėjimų ataskaita / I. Jučienė. Vilnius, 1982, Lietuvos istorijos instituto archyvas (LIIA), f. 1, b. 1062.

Oksana Valenene

The problem of the research of the first temple in Vilnius

Localisation and dating of the first temple are probably some of the most popular and at the same time most controversial topics in the research of the history of Vilnius. There are several hypotheses concerning its location, image, and confessional belonging. This article aims to examine and compare arguments of various researchers and to provide a more complete opinion on what the first temple of the capital of Lithuania was and what information it can provide about the urban environment of medieval Vilnius.

Key words: church, Christianity, vault construction, cities.

Ритис Йонайтис
Вильнюс

ГОЛОВНЫЕ ВЕНЧИКИ КАК ИНДИКАТОР МИГРАЦИОННОГО ПУТИ В XIII–XIV ВВ. ЧЕРЕЗ КИЕВ В ЛИТВУ

З другої половини XIII ст. у Вільнюсі, найімовірніше на запрошення великого князя, оселилася православна громада. У 2005 р. у виявленому могильнику у центральній частині старого міста Вільнюса жіночі поховання виділялися багатим похоронним інвентарем – головними вінчиками із тиснених бляшок, намистами, різного роду перстнями, браслетами, скроневими кільцями. Вивчення малюнків, форм, поширення бляшок на території Литви та суміжних держав дозволяє відстежити шляхи міграції перших православних жителів Литви.

Ключові слова: головні вінчики, могильник, «Civitas Rutenica», православна община.

Введение

Во время исследования погребальных памятников второй половины XIII–XV вв., находящихся в Литве и сопредельных территориях, в женских погребениях был обнаружен один тип украшений – головные венчики из теснённых металлических бляшек. Первый на них своё внимание обратил А. А. Спицин (Спицин, 1899). Он, опираясь на исследования погребальных памятников Черной Руси, предположил, что венчики не носились отдельно, а были частью головного убора (Спицин, 1899, С. 305). Венчики А. Спицин датировал XIV–XV вв., преимущественно XIV в. По мнению автора, бляшки от головных уборов вместе с перстнями плетённой передней частью и символическими ключами являются типичными и характерными маркерами каменных могильников Вильнюсской губернии (Спицин, 1899, С. 309). Позже, по мере нахождения погребальных памятников интерес к головным венчикам из теснённых металлических бляшек стал расти. Однако, в большинстве своем, в могильниках обнаруживалось одно или несколько погребений с такими находками. Обычно такие бляшки были сделаны из медного сплава, невысокого качества, с нечетко прослеживаемой орнаментацией. В этом периоде появляется несколько работ, посвящённых как публикации обнаруженного материала, так и более широкому его анализу (см. Navickaitė-Kuncienė, 1963; 1964; Urbanavičius, 1970; Kuncienė, 1974; Urbanavičius, Urbanavičienė, 1988).

Новый виток проявления интереса к этому типу украшений связан с открытием до этого неизвестного памятника — грунтового могильника Кривейкишкис в Кярнаве. В данном могильнике, обнаруженном в 1993 г., головные венчики из тесненных металлических бляшек были обнаружены «массово», а не в одиночных погребениях, как в других могильниках. Всего здесь было выявлено 292 погребения, в 33 из них были обнаружены головные венчики (Vėlius, 2005, p. 42). Правда, 4 из них были простые полоски, сотканые из металлизированных ниток. Материал по данному могильнику хорошо опубликован (Vėlius, 1997; Vėlius, 1998; Vėlius, 2001; Vėlius, 2005; Велюс, 2013). Отличительной чертой этого могильника в сравнении с другими могильниками того времени, находящимися на территории Литвы и соседних государств, является то, что большая часть головных венчиков (18 шт.) — серебряные позолоченные. Автор раскопок, опираясь на археологический материал, отвечает на вопрос, где производились металлические бляшки, описывает их хронологию, и, что является самым важным, предполагает, что прототипы головных венчиков из тесненных металлических бляшек могут быть диадемами, которые носились представителями древнерусской элиты (Vėlius 2001, p. 393).

В XXI в. началось обобщение накопленного материала, связанного с головными венчиками. В 2009 г. появилась большая обобщающая двухтомная работа Е. Святикаса (Svetikas, 2009). В ней представлен обширный каталог ювелирных изделий XIII—XV вв. В данном каталоге нет самого нового материала из Вильнюса (дата выпуска монографии совпала со временем раскопок, во время которых был обнаружен новый материал, существенно дополнивший коллекцию головных венчиков из тесненных бляшек).

Во время археологических раскопок в 2005 г., в Вильнюсе, на территории по адресу ул. Бокшто, 6 был обнаружен до этого не известный археологический памятник — средневековый грунтовой могильник¹. Во время раскопок, так же, как и в Кярнаве, были массово обнаружены головные венчики из тесненных металлических бляшек, что способствовало более тщательному анализу этого типа ювелирных изделий. В литовской историографии нет единого мнения по поводу времени появления традиции

¹ Kvižikevičius L., Sarcevičius S. Žvalgomieji tyrinėjimai Bokšto g. 6 // ATL 2005 metais; Jonaitis R., 2006–2007 m. tyrinėjimai Bokšto g. 6 Vilniuje // ATL 2008 metais; Jonaitis R., Kaplūnaitė I. Tyrimai Vilniuje, Sklype Bokšto gatvėje 6 // ATL 2009 metais; Jonaitis R., Kaplūnaitė I. Tyrimai Vilniuje, Bokšto gatvėje 6 // ATL 2010 metais; Jonaitis R., Kaplūnaitė I. Senkapis Vilniuje, Bokšto gatvėje 6 // ATL 2011 metais; Kaplūnaitė I., Jonaitis R. Senkapis Vilniuje, Bokšto gatvėje 6 // ATL 2012 metais; Kaplūnaitė I., Jonaitis R. Senkapis Vilniuje, Bokšto gatvėje 6 // ATL 2014 metais.

ношения головных венчиков и времени ее существования (см. Luchtanas A., Vėlius G., 1996; Vėlius 2005; Svetikas E., 2009; Jonaitis R., 2013; Jonaitis, Kaplūnaitė, Vėlius 2016). Во-вторых, эта традиция (мода) вероятнее всего не местная, а появившиеся на территории Литвы откуда-то извне. Но откуда пришла такая мода на территорию этнической Литвы, и почему массово венчики обнаружены только в двух единственных центрах того времени – Кярнаве и Вильнюсе? И в-третьих, кто были носители этой моды и какое значение традиции ношения головных венчиков; кем были эти женщины носившие головные венчики и погребенные в грунтовых могильниках Вильнюса и Кярнаве?

Основной источник изучения головных венчиков – это средневековые грунтовые могильники. В культурных слоях городов и селищ бляшки от головных венчиков встречаются очень редко. Выделены 45 местонахождений бляшек от головных венчиков². Правда, тут не включены местонахождения на ул. Бокшто, 6 и Вяркяй. Больше всего венчиков обнаружено в двух могильниках – Кярнаве и Вильнюсе. Большинство из них были золотыми, позолоченными. В то время как в периферийных могильниках они сделаны из медных сплавов и в небольшом количестве.

В могильниках венчики обычно обнаружены так, как и носились – на лбу или опавшие, рядом с черепом (рис. 1). Поэтому, можно довольно точно описать модель того или иного венчика – по тому, из каких бляшек он был изготовлен. В то время как в городских культурных слоях, бляшки от головных венчиков обнаруживаются по одной бляшке или ее части.

Рис. 1. Погребение № 15. Головной венчик *in situ*. Фото Р. Йонайтис

² Svetikas E. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės christianizacija XIV a. pab – XV a. – 2009.

На счет появления в Литве традиции ношения головных венчиков из тесненных бляшек, в литовской историографии бытуют два мнения. Сторонником одного из них является Е. Святикас. Он утверждает, что мода на ношение головных венчиков из теснённых бляшек в Литве появилась лишь с конца XIV в., а если точнее — с 1387 г., когда Литва официально приняла католическое крещение (см. Svetikas, 2009). Ношение головных венчиков он предписывает исключительно католической традиции. Другое мнение представляют исследователи археологического комплекса в Кярнаве — А. Лухтан и Г. Велюс. По мнению этих исследователей, мода на ношение головных венчиков в Литве бытовала в XIII—XV вв., а самое большее распространение получило в верховье бассейна реки Неман, в месте проживания ятвяжских племен (Luchtanas, Vėlius, 2005; Vėlius, 2005, p. 52, Велюс, 2013). Исследования на ул. Бокшто в Вильнюсе внесли больше ясности (или путаницы) в эту дискуссию и выдвинули третью гипотезу.

В данной статье, опираясь на археологический материал из могильника на ул. Бокшто в Вильнюсе, попытаемся установить, когда на территории этнической Литвы могла появиться мода на ношение головных венчиков из теснённых металлических бляшек. Также попытаемся ответить и на другие вопросы, связанные с ношением головных венчиков — откуда и кто мог принести эту традицию в Литву, а точнее в главные центры того времени — Кярнаве и Вильнюс.

Два центра

Во второй половине XIII—XIV вв. на территории этнической Литвы существовали два значимых княжеских центра — Кярнаве и Вильнюс. Они появились при стечении разных обстоятельств, но в основном по инициативе Великого князя (Gudavičius, 1999, p. 92). Надо отметить, что мотивация князя при создании таких важных центров была различна. Кярнаве (первая столица Литвы) была его вотчиной, там сосредоточивался экономический потенциал (ремесло и торговля), а появление княжеского двора в Вильнюсе отчасти связано с усилением военной мощи княжеской власти (Йонайтис, 2015, С. 309).

Топография этих двух княжеских центров очень схожа. Тут надо заметить, что расстояние между ними небольшое — 35 км. В обоих центрах есть холмистая местность, на которой располагалась княжеская резиденция и сеть замков на сопредельных холмах. В Кярнаве, кроме княжеского замка, были два замка, функцией которых было оборонять княжескую резиденцию, и укрепленное торгово-ремесленное поселение на четвертом городище. Недавно было выявлено и пятое городище, значение которого описывается как обзорное. Так же это городище могло быть использовано в качестве религиозного места (Vėlius, 2005, psl. 20). В Вильнюсе же княжеская резиденция на горе Гядимина и холмистая местность

Алтария, где располагались Кривой замок и укрепленное поселение на холмах – Кривой город. Также в обоих центрах были неукрепленные поселения в низине реки Нярис, между рекой и княжеской резиденцией. В Кярнаве в середине XIII в. поселение занимало площадь около 13,5 га, в Вильнюсе у северного подножья горы Гядимина – около 0,9–1,2 га (Vaitkevičius, 2010a). В долине Паяутос, в Кярнаве, жили ремесленники и торговцы, о чем свидетельствует найденный обширный материал, связанный с торговлей и ремеслом (Vėlius, 2005, p. 20). Археологические данные, полученные при исследовании северного подножья горы Гядимина в Вильнюсе, свидетельствуют о наличии здесь военной дружины и ремесла связанного с военным делом (Vaitkevičius, 2010b: p. 64).

Как в Вильнюсе, так и в Кярнаве, обнаружены одновременные грунтовые могильники, датируемые второй половиной XIII–XIV вв. Локализация самих могильников тоже схожая – они находятся почти на одинаковом расстоянии от ранних обжитых территорий. Оба могильника находятся на высоких террасах. Как будет показано позже, археологический материал данных могильников тоже почти идентичен. Также надо упомянуть, что один из археологических памятников (пока что) обнаружен только в Кярнаве. Это могильник по обряду трупосожжения, когда кальцинированные кости высыпались в русло реки Кярнавеле (Baltramiejūnaitė, Vengalis, 2010; Vengalis, 2011). Археологический материал, обнаруженный при исследовании этого могильника, идентичен с археологическим материалом из селения в долине Паяутос (Vengalis, 2011, p. 126).

Однако, в топографии этих двух центров, по нашему мнению, есть и отличия. Вильнюс из-за сложного рельефа как бы распределен на отдельные зоны, где жители разных конфессий могли жить поодаль друг от друга (Йонайтис, Вяжявичене, 2009). Рельеф в Кярнаве был не таким сложным. Не выявлено никаких ориентиров, которые говорили бы о каких-то отдельных зонах, как в Вильнюсе. Еще одна, по нашему мнению, существенная разница – это то, что в Вильнюсе до сих пор не обнаружен могильник по обряду трупосожжения, датируемый XIII–XIV вв. Можно предположить, что в Вильнюсе тоже был такой могильник, но из-за плотной застройки территории нынешнего старого города уничтожен или еще не найден. Мест, для предполагаемой локализации могильника, когда сожженные кости высыпались в реку, в Вильнюсе достаточно. Например, речушка Вингре или множество других безымянных больших и малых источников, которые, несомненно, были на территории нынешнего старого города Вильнюса. С точки зрения полиоркеттики, Кярнаве и Вильнюс так же не похожи друг на друга – территория Вильнюса меньше, но она лучше охраняема естественными природными преградами и труднее доступна (Vaitkevičius, 2010b, p. 51).

В обоих центрах прослеживается резкий подъем. В Кярнаве он наблюдается со второй половины XIII в., в Вильнюсе — с десятого десятилетия XIII в. К сожалению, в Кярнаве не сделан дендрохронологический анализ, который внес бы больше ясности в то, были ли Вильнюс и Кярнаве одновременными княжескими центрами или нет. Для выполнения больших масштабных работ, таких как строительство деревянного замка (или нескольких замков), освоение больших территорий нужно было не только понимание великого князя, но и большой приток новых людей. Эти люди могли прийти как с из сопредельных территорий, так и по инициативе князя переселены с более отдаленных мест. Это могли быть как беженцы от агрессии обеих ветвей Ордена, так и переселенцы из других краев. Археологический материал обеих могильников указывает на то, что это могло быть прибывшее население православной веры. Хотя из-за этнической принадлежности погребенных в этих могильниках, в Литве еще продолжается дискуссия (Jonaitis, 2013; Велюс, 2013).

Если подъем Кярнаве и Вильнюса произошел почти в одно и то же время, то причины такого роста были разные. Это становится заметным, если говорить о роде занятий населения, жившего в этих центрах. В Кярнаве поселились православные купцы и ремесленники. Во время археологических раскопок в долине Паяутос обнаружены фрагменты усадеб, принадлежащих ремесленникам, а именно ювелиру и мастеру по обработке кости (Luchtanas, Vėlius, 2005: p. 46). Присутствие купцов показывают находки гирек и их фрагментов, которые были обнаружены не только в Нижнем городе, но и в грунтовом могильнике (Vitkūnas 2005: p. 118). Совсем другая причина, связанная с появлением Вильнюса, как княжеского двора. И этой причиной является военное дело. У северного подножья горы Гядимина в Вильнюсе в ранних культурных слоях обнаруженная керамика качественнее по сравнению с керамикой, обнаруженной в одновременных городищах и поселениях (Vaitkevičius, 2010: p. 53). Здесь, у северного подножья, не обнаружено импортных изделий, лома серебра и другого материала, который может быть связан с торговлей. Ремесла, которые удалось зафиксировать, были связаны не сколько с бытом или хозяйством, сколько с военным делом (Vaitkevičius, 2010: p. 64). Очевидна разная потребность основания княжеских дворов: Кярнаве связана с экономической основой князя — ремеслом и торговлей, а в Вильнюсе концентрировался военный потенциал, связанный с княжеской военной мощью, в усилении которой могла способствовать и прибывшая военная дружина. Как указывает Едвардас Гудавичюс, русские отряды были неотъемлемой составной частью Литовского войска (Gudavičius, 1999: p. 81).

Еще одно существенное отличие между Вильнюсом и Кярнаве то, что в Вильнюсе достоверно известно о существовании территории, на

которой жила община православной веры. В историографии он известен под названием «Civitas Rutenica». Так же используется и другое название — Русский конец. Чтобы лучше понять причины и возможные пути появления моды на ношение головных венчиков, нам надо коротко просмотреть историю Русского конца — от возможного его появления до исчезновения, как отдельной самобытной части города.

«Civitas Rutenica» в Вильнюсе

Первое упоминание «Civitas Rutenica» в Вильнюсе найдено в хронике Виганта Марбургского во время похода Ордена на Тракай и Вильнюс и датировано 1383 г. (Marburgietis, 1999, p. 185). Однако археологический материал показывает, что православные в Вильнюсе жили уже со второй половины XIII в. Тут надо иметь ввиду, что северное подножье горы Гядимина и Русский конец — это отдельные части, это не одно и то же.

Вероятно, что первые православные в Вильнюсе могли поселиться еще при правлении великого князя литовского (ВкЛ) Витяня. Витянис приглашал купцов и ремесленников из Ливонии (Kaplūnaitė, 2015, p. 39). Вероятно, что он также приглашал купцов и ремесленников из славянских земель. В 1323 г. ВкЛ Гядимин в своих письмах приглашал в Вильнюс прибыть купцов и ремесленников из городов Западной Европы, гарантируя им свободу вероисповедания (Gedimino laiškai, 2003). Зная обширную опеку и гарантированные привилегии, а христиане и гарантии вероисповедания, в город прибыло немалое количество купцов и ремесленников из Германии — Саксонии, Силезии, Любека и других Ганзенских городов. Вместе с купцами из Руси и Ливонии они стали самым богатым классом горожан.

Можно выделить несколько причин иммиграции православного населения как в ВкЛ, так и в Вильнюс. Это события 1240 г. в Киевской Руси, когда она попала в сферу влияния татаро-монголов. На территории «Civitas Rutenica» в самом начале должны были поселиться не обычные граждане. Без сомнения, первыми православными иммигрантами должны были быть купцы и ремесленники. Опека великих князей и их жен (имеется в виду обе православные жены ВкЛ Ольгерда), а также гарантии свободного вероисповедания; условия поселения и жизни поодаль от язычников. Для Литвы большое значение имела торговля с Востоком и оттуда прибывающие человеческие ресурсы (Nikžentaitis, 1996, p. 22–23).

На сегодняшний момент археологические данные являются основным источником, предоставляющим информацию о «Civitas Rutenica». Православное поселение обосновалось в восточной части нынешнего старого города Вильнюса, возле брода через реку Вильня и перекрестка трех дорог, ведущих на Полоцк, Смоленск и Мядининкай. Это было отдалённое от городского замка место, рядом с коммуникационным узлом (Jonaitis, 2011, p. 110).

Самый ранний культурный слой на территории Русского конца, датируемый стыком XIII–XIV вв., обнаружен на пересечении нынешних дорог Латако и Бокшто, а также на территории комплекса по адресу ул. Бокшто, 6. Часть бытовой керамики, обнаруженной в этом слое, имела форму и керамическую массу, не свойственную местным изделиям (Vaitkevičius, 1999, p. 23–25). Было бы логично предположить, что «Civitas Rutenica» мог появиться раньше, в конце XIII в. Это подтверждает и археологический материал из могильника Бокшто, 6, и данные по С14, полученные из этого же могильника.

На расположение Русского конца, несомненно, влиял и рельеф местности. А именно, самые ранние улицы этого поселения, которые совпали с нынешними улицами Ишганитоё, Латако и Бокшто, появились на месте естественных оврагов. Этот квартал граничил с тремя самыми ранними церквями: Св. Параскевы, Св. Николая и церковь Пресвятой Богородицы (с 1415 г. – собор).

По свидетельству летописи Никона, церковь Пресвятой Богородицы основал Великий князь Ольгерд. в середине XIV в., её построили в стиле Византической готики мастера, прибывшие из Киева (Jonaitis, 2013, p. 37).

Церковь Св. Параскевы, по мнению большинства авторов, была основана первой женой ВкЛ Ольгерда Марией Витебской в 1345 г. Это была первая каменная церковь в Вильнюсе (Jonaitis, 2013, p. 37). Территория между этими тремя церквями напоминает сформированный природой треугольник, благодаря этой логически осмысленной фигуре можно было без особого труда выполнять коммуникационные и оборонительные функции. Православные храмы обычно строились, принимая во внимание городской периметр и рельеф, для того, чтобы они могли исполнять роль своеобразных форпостов. Прибывающие в город чужеземцы сразу могли распознать принадлежность той или иной части города. Расположение Русского конца показывает, что контроль дорог восточного и южного направлений принадлежал православным.

Более яркое развитие Русского конца наблюдается в 4–5 десятилетия XIV в. В это время было «перенесено» русло реки Вильняле – это для Русского конца имело двойную пользу (Jonaitis, 2013, p. 37). Во-первых, увеличилась территория Русского конца, а во-вторых, восточная граница пригорода стала более безопасной. Заметен всплеск строительства церквей, строительство особенно поддерживали обе православные жены ВкЛ Ольгерда – Мария Витебская и Елена Тверская. Если около 1349 г. на территории «Civitas Rutenica» было 3 церкви, то в конце XIV в. – уже 10.

Влияние православного населения со второй половины XIV в. напрямую можно связать с деятельностью второй жены Ольгерда Елены,

особенно после кончины Великого князя. К конкретным ее действиям, способствующим увеличению роли православных в Литве, без сомнения, надо выделить ею поддерживаемый, а может быть и задуманный, проект православного крещения Литвы в середине девятого десятилетия XIV в (Nikžentaitis, 1996, p. 23).

В конце XIV в. развитие русского конца приобрело внушительную силу. В это время он уже расширился и в западном направлении³. Скорее всего, Русский конец мог охватить территорию к востоку от речки Вильня. По имеющимся данным можно предположить, что в конце XIV в. «Civitas Rutenica» занимал территорию площадью примерно в 10–12 га.

Все это проанализировав, можно сделать вывод, что территория русского конца прослеживается по распространению ранних церквей и по линиям улиц. Также, сопоставив исторические и археологические данные, можно определить время строительства той или иной церкви, с точностью до четверти века (Jonaitis, 2011, p. 126).

В конце XIV в., скорее всего после 1390 г., когда объединённое войско крестоносцев и ВкЛ Витовта сожгли Кривой замок и Кривой город в Алтарии, урбанистическая структура Вильнюса кардинально изменилась – началось заселение северной и западной частей нынешнего старого города Вильнюса (Sargevičius, Valionienė, Pugačiauskas, 2016, p. 100–101). Около седьмого десятилетия XIV в. католики поселились на территорию рядом с источниками Вингре, тем самым начав освоение немецкого или католического пригорода Вильнюса (Каплунайте, 2013, С. 157–158).

В начале XV в. плотность заселения города значительно возросла. Активно расширяясь, к Русскому концу с западной стороны приближался католический пригород, где в середине XV в. территории, заселенные православными и католиками, сошлись на Ратушной площади.

«Civitas Rutenica» имело свое начало, а в Литве, приняв католическое крещение, неизбежно имело и свой, как отдельной части Вильнюса, конец. Началом конца можно считать 1387 г., когда официальной религией в Литве стало католичество, и в связи с тем, Йогайлой издано несколько привилегий. Обобщая конец «Civitas Rutenica» можно констатировать, что с первой половины XV в., Русский конец постепенно «приближался» к начинающему формироваться основному торгу Вильнюса, на месте нынешней Ратушной площади (Jonaitis, Kaplūnaitė. 2007: p. 79). В начале XVI в., построив Вильнюсскую оборонительную стену, территория, населенная православными, соединилась с католической частью

---

³ Русский конец за все время своего развития никогда «не перешагнул» дорогу, ведущую от территории замков на юг, в сторону Мядининкай. Это свидетельствует о том, что развитие Русского конца могло контролироваться великим князем.

Вильнюса (Каплунайте, 2011: р. 238). При слиянии в одно целое отдельных частей города и при ускорении процесса ассимиляции, постепенно исчезала и самобытность Русского конца. Конечно, процесс исчезновения «Civitas Rutenica», как своеобразной части Вильнюса, не произошёл быстро, он растянулся, по меньшей мере на два столетия (Йонайтис, Вяжявичене, 2009: р. 97).

Могильник

В 2005 г. в Вильнюсе на ул. Бокшто, 6 был обнаружен до того не известный памятник – грунтовый могильник. В одном из шурфов на глубине 2 м было обнаружено несколько костяков без какого-либо датирующего материала. Всего в этом году было исследовано 67 м². Авторы раскопок захоронения предварительно датировали не позднее середины XVI в. (Kvizikevičius, Sargevičius, 2006, р. 352). Так как эта территория общей площадью около 8000 м² была выкуплена в частную собственность, перед началом каких-либо земляных работ было запланированы детальные археологические раскопки.

В 2006–2007 гг. раскопки проводились во всех 4 корпусах (Jonaitis, 2009). В этом сезоне (с сентября 2006 г. по июнь 2007 г.) было исследовано 1539 м². В большинстве раскопок (особенно в корпусах 1 и 3) раскопки проводились лишь до культурного слоя, датируемого второй половиной XV – началом XVI в. Так было потому, что, копая глубже, был большой риск «повесить» фундаменты зданий. Однако, в тех местах, где удалось достичь материка, в корпусах 1 и 3 на глубине 2–2,2 м было обнаружено 60 погребений по обряду труположения. Почти все погребения были без погребального инвентаря. А тот погребальный инвентарь, что был обнаружен, имел очень широкую датировку – XV–XVI вв.

В 2009–2010 гг. (с мая 2009 г. по декабрь 2010 г.) были закончены раскопки в корпусах и начаты раскопки в западном дворе комплекса (Jonaitis, Kaplūnaitė, 2010; Jonaitis, Kaplūnaitė, 2011). Во время раскопок на глубине 2–2,5 м был обнаружен горизонт погребений. Часть погребений было с богатым погребальным инвентарём – головными венчиками из серебряных и позолоченных бляшек, серьгами, ожерельями, разными перстнями, символическими ключами и пр.

В 2011 г. раскопки были продолжены в западном дворе и начаты в восточном дворе (Jonaitis, Kaplūnaitė, 2012). В сезоне 2009–2011 гг. была исследована территория общей площадью около 2000 м². Как и в предыдущие сезоны, во время раскопок было обнаружен горизонт погребений. Некоторые захоронения были с погребальным инвентарем. Всего, за три сезона 2009–2011 гг. было исследовано 388 погребений.

В следующем сезоне, в 2012 г., раскопки проводились в обоих дворах комплекса, а также и в небольшом закрытом дворике в северной части комплекса (Kaplūnaitė, 2014). Была исследована территория общей

площадью около 473 м². Как и предполагалось, были обнаружены 44 погребения, часть из них с погребальным инвентарем. Тут надо выделить несколько погребений с свободной ориентацией, обнаруженных в восточном дворе, далеко за пределами могильника и гораздо ниже других погребений. К сожалению, эти 5 отдельных погребений были без погребального инвентаря. Можно только предположить, что эти погребения являются одновременные с могильником.

В последнем сезоне 2014 г. все внимание уделялось исследованию восточного двора (Kaplūnaitė, 2016). Так же несколько небольших раскопок было исследовано и в западном дворе. Всего исследовано 885 м², обнаружено 42 погребения. Кроме тех погребений, которые мы и надеялись найти, было обнаружено 7 погребений в самой восточной части восточного двора. Они были на глубине более 7 м, так как восточный двор имел большой уклон в сторону реки, с XVII в. он постоянно засыпался, так повышая поверхность и делая её более пологой. Эти погребения также были без погребального инвентаря. Более точная датировка этих погребений остается под вопросом.

Итак, проведя анализ погребений, их топографии, пересмотрев весь погребальный инвентарь, и все сопоставив с стратиграфией и топографией самого могильника, можно сделать несколько обобщений.

Во время археологических раскопок, в центральной части Русского конца в Вильнюсе, обнаружен грунтовый могильник, в котором все погребения были совершены по обряду ингумации. За все время раскопок обнаружено 532 погребения, часть из них с богатыми ювелирными украшениями. Соединив воедино все данные (стратиграфию, погребальный инвентарь, данные радиоуглеродного анализа) можно определенно назвать время использования могильника – это вторая половина XIII – начало XV вв., т. е. около 150 лет. Все погребения были в могильных ямах (глубиной до 50 см), ориентированы головами на запад (лицом на восток), часть из них были погребены в гробы напоминающих деревянных конструкциях (почти не было обнаружено гвоздей, лишь деревянный тлен). Из этого всего следует, что могильник христианский, а если точнее, то в нем были погребены люди православной веры (о признаках христианских погребений см. Мусин 2002, С. 33–55). Не обязательно это были прибывшие, тут могли быть погребены и местные горожане, принявшие православную веру. В тот момент в Вильнюсе была лишь небольшая католическая (францисканская) миссия. Лишь в конце XIV в., перед самым крещением Литвы в 1387 г., на западе нынешнего старого города Вильнюса был основан католический пригород (Kaplūnaitė, 2015). В пользу того, что в данном могильнике могли быть погребены православные, говорит и то обстоятельство, что в XIII–XIV вв. в языческой Литве умерших сжигали.

Так как в Вильнюсе и Кярнаве в грунтовых могильниках погребальный инвентарь очень схож и по времени и по содержанию, эти два могильника стоит рассматривать совместно.

Погребальный инвентарь

Погребения, в которых был обнаружен какой-либо погребальный инвентарь, составили не большую часть – всего 44 погребения (8,14%). Это меньший процент, чем в одновременном могильнике в Кярнаве⁴. Самую большую группу погребального инвентаря составили украшения, головные венчики из металлических бляшек, серьги, ожерелья, браслеты и разного рода перстни. Больше всего найдено перстней (29 шт.) и головных венчиков (21 шт.). Далее серьги (6 шт.), браслеты (5 шт.) и символические ключи (4 шт.). Сравнив погребения с погребальным инвентарём, больше всего обнаружено венчиков, потому что перстней было и по 2 (6 погребений) и даже по 3 (2 погребения). Самым богатым является погребение № 114 – где похоронена девушка – тут обнаружено 7 предметов (рис. 2). В двух погребениях найдено по 5 предметов. В других двух погребениях обнаружено по 4 предмета. В остальных погребениях число найденных предметов колеблется от одного до трёх. Обобщив всю статистику по погребальному инвентарю, не удалось выявить какую-нибудь последовательность. Например, в могильнике Кривейкишкис в Кярнаве очень часто в одном погребении находились головной венчик из металлических бляшек и перстень. В Вильнюсском случае, таких погребений, где был и головной венчик, и перстень, было всего 7.

Больше всего погребальный инвентарь обнаружен в женских погребениях – 26 (59%). Детских погребений с погребальным инвентарем было 11 (26%). Лишь в 4 (10%) мужских погребениях

Рис. 2. Погребение № 114 *in situ*.
Фото А. Бальтенас

⁴Vėlius G. Kernavės miesto bendruomenė XIII-XIV amžiuje. Vilnius, 2005, p. 40–42.

был обнаружен погребальный инвентарь. В остальных трех не удалось установить пол погребенных.

Тут мы остановимся на головных венчиках из тисненых металлических бляшек, и посмотрим, что они из себя представляют. Как выглядел и как носился такой головной убор? На полоску из ткани или кожи через отверстия в углах пришиваются металлические бляшки, которые, в свою очередь, еще обшиваются мелким бисером. Бляшки бывают разных форм — пятиугольные, прямоугольные, треугольные, круглые, формы геральдической лилии, формы полумесяца и пр. Также известно довольно много мотивов изображений на этих бляшках — от простых геометрических до сложных растительных. Все бляшки изготовлены методом тиснения (рис. 3).

Рис. 3. Отреставрированный головной венчик из погребения № 21.

Фото А. Блажис

Вильнюсские тисненые бляшки выделяются высоким ювелирным мастерством. Большая часть погребений, в которых были обнаружены венчики, находились в центральной, самой ранней части могильника. Из общего контекста таких погребений выпадает погребение № 315, находящееся в периферии могильника, в юго-восточной его части. Однако, по данным радиоуглеродного анализа, это погребение попадает в «чистый» XIII в., и является одним из самых ранних захоронений могильника. Также, очевидно выделяется группа погребений с венчиками в южной части могильника. Можно предположить, что в топографии могильника все-таки прослеживается социальная дифференциация — богатые погребения концентрируются в одном месте.

Венчики из могильника на ул. Бокшто, 6 носились на кожаных или тканевых полосках. Раньше предполагалось, что венчики носились на

шапочках (Volkaitė-Kulikauskienė, 1997: p. 86). Однако, в Вильнюсском могильнике таких шапочек не обнаружено либо они не сохранились. Среди 21 венчика, найденного на ул. Бокшто, три венчика были простые полоски – сотканые из металлизированных ниток.

До сегодняшнего дня самый обширный анализ, классификацию венчиков, найденных на территории Литвы и сопредельных территорий, сделал Е. Святикас (Svetikas, 2009). Все найденные бляшки от венчиков он распределил на группы и варианты. Однако, большинство бляшек, найденных на ул. Бокшто, не попадают под эту классификацию и сами могут создать отдельные группы и варианты.

Итак, всего в могильнике на ул. Бокшто было обнаружено 22 головных венчика, три из них были полоски, сотканые из металлизированных ниток. Установив, какого возраста женщины погребены с головными венчиками, наблюдается интересная ситуация, отличающаяся от могильника в Кярнаве. Там головные венчики были популярны среди женщин в возрасте 20–29 лет (Vėlius 2005, psl. 50). В Вильнюсском могильнике венчики были популярны среди женщин 40 лет и старше, почти 60% всех погребений с венчиками.

Исследователи Кярнаве, ношение венчиков связывают с культом женщины как роженицы (Vėlius 2005, psl. 50). Тут речь не идет о богатстве – как в Кярнаве, так и в Вильнюсе, погребения с венчиками, как правило, имели богатый погребальный инвентарь. Не можем не согласиться, что головной венчик подчеркивает статус его носившей женщины как продолжательницы рода. Но почему женщины из Кярнаве, носившие венчики, на десятилетие моложе, чем женщины, похороненные в Вильнюсе? Может быть, позже рожали? Вряд ли. Вероятнее всего, венчики в Вильнюсе также подчеркивали статус женщин как матерей, родивших не одного ребенка.

Таким образом, пересмотрев все венчики из Вильнюсского могильника, видно, что бляшки разнообразны как по своей форме, так и по орнаментации. Большинство бляшек серебряные, позолоченные, сделаны при помощи техники тиснения. Очевидная преемственность техники изготовления ювелирных изделий. Этот метод мог появиться в Вильнюсе (и Кярнаве) вместе с прибывшим православным населением. В могильнике на ул. Бокшто, 6 найденные венчики мы датируем второй половиной XIII – концом XIV вв. Аналогии в археологическом материале имеют пятиугольные бляшки из погребения № 15 и квадратные из погребения № 21. Схожие бляшки найдены в Кярнаве и в Маркинятах (Гродненская обл., Белоруссия) (см. Святикас, 2009). Аналогии остальным бляшкам пока что не удалось найти. То, что большинство Вильнюсских бляшек были местного производства, найденные только в могильнике на ул. Бокшто, позволяет говорить о слабых матрицах для производства.

Может быть, такой матрицы хватало на изготовления одного или нескольких головных венчиков.

Обобщая весь погребальный инвентарь из Вильнюсского могильника, можно выделить несколько особенностей. Большинство украшений свойственно не для литовцев, а для славян, однако имеющих местные особенности. Например, нами рассматриваемые головные венчики: славянские украшения обычно бывают из прямоугольных бляшек, а в Литве – из пятиугольных или пятиугольных и прямоугольных. Отличается и орнаментация бляшек, и их расположение (Kuncienė, 1974: p. 70). Другой тип украшений, найденный в могильнике, это многобусинные височные кольца. Они были популярны не только в Водской пятине Новгородской земли. Ареал их распространения гораздо больше: они известны в северной Эстонии, Латвии, Псковских землях, Понеманье, Подмоскowie и некоторых других районах (Лесман, 1990b: p. 100). Большая вероятность, что многобусинные височные кольца указывали на конфессиональную, а не этническую принадлежность их носивших женщин. В целом серьги – украшения славянского происхождения (Vėlius, 2005: p. 59). Однако, полые перстни с стеклянными вставками, без всякого сомнения, это уже производство местных мастеров. Аналогий в русской археологической литературе пока что не удалось найти. Один такой перстень известен из ятвяжских могильников (Kviatkovskaja, 1998: p. 93).

Для того, чтобы показать уникальность археологического материала из могильников Кярнаве и Вильнюса, уместно рассмотреть головные венчики, найденные в периферийных могильниках Литвы и в соседних странах. В монографии Е. Святикаса основные акценты, уделенные головным венчикам – это их форма и орнаментация (Святикас, 2009). Однако, мы, сравнивая головные венчики, хотим выделить еще один, не менее важный акцент – это материал, из которого сделаны венчики.

Пересмотрев археологический материал из могильников в Литве, находящихся вдали от двух главных княжеских центров, можно сделать три вывода. Во-первых, периферийные бляшки ни по форме, ни по орнаментации не отличаются от найденных в Вильнюсе и Кярнаве. Во-вторых, в периферийных могильниках, в погребениях которых были головные венчики из металлических бляшек, было очень мало. Как правило, таких погребений найдено от одного до четырех. Также, исследуя могильники, бляшки были не в погребениях, а в культурном слое – туда они, вероятно, попали из разоренных погребений. В-третьих, это металл, из которого были сделаны бляшки. Все они сделаны из латуни или из медных сплавов, а не из серебра, в княжеских центрах. Что наводит на мысль – периферийные бляшки, это дешевые копии Вильнюсских и Кярнавских бляшек. Может быть, что для рынка изготавливались бляшки двух типов: серебряные и из медных сплавов. Видно, что два княжеских центра того

времени – Кярнаве и Вильнюс – диктовали моду общинам, жившим в периферии. Люди, жившие в этих общинах, не обязательно должны были быть прибывшими православными или местными принявшими православие. Это могли быть обычные местные люди, желавшие просто выглядеть модно, но не имеющие достаточно средств для дорогих украшений.

Во время дискуссий об этнической принадлежности этих двух могильников часто высказывается мнение, что на Руси нет ни одного городского могильника, где так массово были найдены венчики (Велюс, 2013, С. 70). Однако, такие могильники есть, и не один. Поэтому, целесообразно имеющиеся данные из могильников в Кярнаве и Вильнюсе сравнить с данными могильников городов Руси. Особенно, имея ввиду, что и в Вильнюсе, и в Кярнаве похоронены люди православной веры. В городах и могильниках Черной Руси такие головные венчики встречаются, хотя не так массово, как в Кярнаве или Вильнюсе. Как уже упоминалось ранее по Е. Святिकासу, таких местонахождений, где были обнаружены головные венчики, всего выявлено 45 – как в ВКЛ, так и в сопредельных территориях (Svetikas, 2009, p. 34). В эти местонахождения попадают территории нынешних Литвы, Латвии, Белоруссии, территория бывшего Галицко-Волынского княжества, окрестности Санкт-Петербурга. Такие бляшки были обнаружены и в культурных слоях городов северо-запада России.

Не мало «курганно-жальничных» могильников было найдено и отчасти исследовано в Санкт-Петербургской губернии (Соболев, 2007). В культурных слоях Новгорода второй половины XII–XIII вв. обнаружены тисненые бляшки разных форм – круглые, прямоугольные (Седова, 1981, С. 153).

Чтобы понять, откуда в Литве появилась мода на ношение головных венчиков, надо посмотреть, как такая мода могла появиться на Руси. С конца XI в. на ношение одежды на Руси прослеживается влияние Византии. Это, без сомнения, связано с христианизацией Руси. Во второй половине XI – первой четверти XIII вв. в изготовлении украшений применялись разные техники. Это говорит о высоком уровне ювелирного мастерства (Жилина, 2010, С. 188–189). В это же время развивается и распространяется техника тиснения. Пик распространения техники тиснения приходится на стык IX–X вв., а развитые формы тиснения датируются серединой X в. включительно. С этим согласны большинство исследователей (Корзухина, 1946; Рыбаков, 1948; Каргер, 1958; Vėlius, 2005). По мнению Б. Рыбакова, техника тиснения появилась в древнерусских городах при влиянии Византийской культуры (Рыбаков, 1948, С. 305). Именно при помощи техники тиснения, можно было делать более мелкие, но не менее красочные изделия, в нашем случае – бляшки.

Такие бляшки использовались, как и для декора одежды, так и для головных венчиков. Тут мы согласны с Г. Велюсом, что прототипом в Литве обнаруженных головных венчиков являются диадемы, носимые элитой древней Руси (Vėlius, 2001, p. 393). Несомненно, что головные венчики из тисненых бляшек появились на территории этнической Литвы, развиваясь в технике тиснения. Полностью овладев техникой тиснения, мастер-ювелир мог производить больше качественной продукции не только княжескому двору, но и для обычных горожан.

Однако, как традиция ношения и изготовления головных венчиков появилась в Кярнаве и Вильнюсе, а потом распространилась на территории этнической Литвы? Как уже упоминалось, эта традиция появилась в Византии, а уже оттуда распространилась в городах древней Руси. Бляшки от головных венчиков найдены и белорусском Понеманье-Новогрудке, в части ятвяжских могильников (Гуревич, 1981; Kviatkovskaja, 1998).

Чтобы лучше понять, когда мода ношения головных венчиков появилась в Литве, надо выяснить предполагаемое время поселения первых людей православной веры в Литве. Тут мы задаемся вопросом – могли ли поселиться первые православные общины в Литве при правлении ВкЛ Трайдяниса?

Установление политических отношений с Львом Даниловичем показывает, что Трайдянис, несомненно, был сильным и влиятельным. Вряд ли Лев Данилович хотел бы иметь дело с никому не известным и слабым князем (Jonaitis, 2013, p. 19). Имея свою главную и основную резиденцию в Кярнаве, Трайдянис заботился не только охраной границ Литвы, но и централизацией государства (см. Dubonis, 2009).

Для создания княжеских дворов нужна была не только инициатива князя и его понимание о пользе централизации государства, но и своеобразного импульса, толчка извне. Первые широко используемые иностранцы были немцы францисканцы, подготавливавшие крещение Миндовга (Varonas, 2006, p. 16–17). В нашем случае, это могли быть соседние христианские государства и имеющиеся там человеческие ресурсы, особенно древнерусские земли. Надо не забывать, что на раннем этапе отношения между Трайдянисом и Львом Даниловичем основывались не только на обмене подарками, но и на взаимовыручке (Dubonis, 2009, p. 79–80). Понимая все это важно выяснить, какова могла быть эта помощь, а именно чем помощь Льва Даниловича могла быть полезна для Трайдяниса. Можно предположить, что одной из форм помощи Льва Даниловича, могла быть помощь человеческими ресурсами. Люди, которые могли иметь влияние не только на окружение великого князя, но и на другие слои общества. Особенно, если иметь в виду, что в повседневной жизни общества больше всего прослеживается влияние с востока (Nikžentaitis, 1996: p. 23). А то, что такое влияние было, можно судить

хотя бы по тому, что все три брата Трайдяниса Барза, Лиесис, Сирпутис и Свилькянис приняли православную веру (Vėlius, 2005, p. 17).

Результаты археологических исследований так же показывают, что в Кярнаве был какой-то резкий толчок. Именно в середине – второй половине XIII в. археологически отслеживается быстрый рост Кярнаве – в большей части долины Паяутос поселяются ремесленники, замки превращаются в мощную оборонительную систему (Vėlius, 2005: p. 22; Luchtanas, Vėlius, 2005: p. 51; Vitkūnas, 2005: p. 64). Что могло способствовать такому толчку, определившему подъем Кярнаве? По нашему мнению, можно выделить несколько причин. Во-первых, как уже упоминалось, Кярнаве – это вотчина Трайдяниса. Во-вторых, эта агрессия обоих Орденов, из-за которой надо было быстро укреплять военно-защитную мощь Кярнаве. В-третьих, для всего этого должна была быть экономическая основа, которую могли обеспечить квалифицированные купцы и ремесленники. Из-за того, что перемены были очень резкими, и появляется гипотеза, что причиной подъема стали новые люди с новыми идеями и опытом. Потенциала местного населения уже не хватало. Великий князь должен был понимать, какую выгоду могли приносить иностранцы христиане, в нашем случае православные; потому что в нами рассматриваемый период, первые колонии чужестранцев могли основаться только по инициативе великого князя. То, что в Кярнаве могла жить община православной веры, показывает материал и могильника Кривейкишкис (Zabiela, 1998: p. 356, Dubonis, 2009: p. 167; Lietuvos, 2011: p. 79). По мнению Г. Велюса, исследовавшего данный могильник, «Культурная ориентация общины Кярнаве, явно была направлена в сторону соседних славянских городов» (Vėlius, 2005: p. 90).

Другой важный вопрос – кто были эти прибывшие люди и как они попали на территорию этнической Литвы? Альвидас Никжентайтис выделяет четыре основных способа, которыми в XIII–XIV вв. чужестранцы попадали в Литву: 1) военнопленные; 2) беженцы из земель, завоеванных Орденом; 3) духовенство; 4) ремесленники, купцы (Nikžentaitis 1996: p. 19). Захватнические походы между литовцами и русскими не могли изменить этническую ситуацию, а если и могли, то очень незначительно. Беженцев из завоеванных Орденом земель, как и пруссов, князь поселял в межплеменных пустырях, находящихся на окраинах литовских земель (Nikžentaitis, 1996: p. 19). То же самое можно сказать и о ятвягах – письменные источники упоминают их поселение в Литве (Dubonis, 2009: p. 130). Яркий ятвяжский след, некоторые исследователи видят в археологическом материале из могильника Кривейкишкис в Кярнаве (Велюс, 2013). Правда, появляется натуральный вопрос – если иметь ввиду то, что в могильнике Кривейкишкис погребены именно православные (акцентируем конфессиональную, а не этническую принадлежность), может быть

в Кярнаве прибывшие ятвяги уже приняли православную веру? В какой мере ятвяги были под воздействием православной веры? Это важный вопрос для будущих исследований.

Как заметил А. Никжентайтис, православие было относительно популярным среди литовцев (Nikžentaitis 1996: p. 22). Особенно, если сравнивать с агрессивной политикой распространения католичества, которую проводил Орден. Православное духовенство могло беспрепятственно распространять веру среди язычников. Это хорошо иллюстрирует нами уже упомянутый факт — все братья Трайдяниса были православными. Позже, при правлении Великого князя Гядимины, его сестра была православной и жила в монастыре в Вильнюсе. Исторические источники упоминают православного духовника Нестора, в середине XIV в. в Вильнюсе, который мог свободно совершать православные обряды, как в окружении князя, так и в самом городе (Баронас, 2004: p. 162). Возможно предположение, что православного духовенства не было много, и оно не имело большого влияния на этническую ситуацию. Другое дело ситуация конфессиональная. Людей православной веры в Вильнюсе действительно было немало. Этому свидетельствует акция крещения, устроенная ВкЛ Ягелло, когда во время массового крещения горожан было крещено половина жителей Вильнюса. Значит, другая половина могла быть уже принявшая христианство — т. е. православные или католики.

Слой прибывших купцов и ремесленников должен был быть самым многочисленным. Говоря конкретно о Кярнаве, все исследователи согласны с тем, что в долине Паяутос было поселение ремесленников и купцов (Vėlius, 2005; Vitkūnas, 2005; Luchtanas, Vėlius, 2005; Dubonis, 2009; Jonaitis, 2013). Правда, есть разногласия насчет их этнической и конфессиональной принадлежности. Трайдянисом сказанные слова о подчиненных купцах — «деревенщина (простолюдины) и собаки» — некоторых исследователей навело на мысль о низком социальном статусе подчиненных князю купцов; они часто сравниваются с рабами (Dubonis, 2009: p. 167; Lietuvos, 2011, p. 261). Уместно таких от великого князя зависящих купцов и ремесленников называть просто работниками князя. Однако, погребальный инвентарь могильника Кривейкишкис показывает, что они были состоятельными членами общества.

Исторические источники и археологические данные показывают еще одну социальную группу прибывших и поселившихся в княжеских центрах людей — это воины. Православных воинов, взятых в плен вместе с язычниками литовцами, упоминают и немецкие хроники (Баронас, 2004: p. 163). Например, как упоминается в Ливонской Хронике, при осаде Даугавпилса в 1274 г. активное участие принимали русские лучники (ELK: eil. 8208–8280).

Еще одна из возможных причин переселения православных в Литву – эта то, что в то время, в середине XIII в. на Руси был кризис, связанный с нашествием татаро-монгольских полчищ. Это время совпадает с резким подъемом самой Кярнаве.

Итак, обобщив все вышесказанные мысли, можно предположить, что первая православная община на территории этнической Литвы, конкретно в одном из ранних центров Кярнаве, поселилась, точнее – была поселена по инициативе великого князя во второй половине XIII в. Это совпало с правлением Трайдяниса. Однако, нельзя отбросить и предположение, что первые православные могли поселиться в Литве при правлении православных Войшелка и Шварна; а также при усилении влияния Галицко-Волынского княжества, укреплении Литовского государства и происходящим процессам его централизации. В обсуждаемое время русские земли начал опустошать общеевропейский враг – татаро-монголы. Он, главным образом, и был той причиной, заставившей опытных и профессиональных мастеров бежать из опустошаемых земель. Так, из Галицко-Волынских земель через славянские города Черной Руси православные могли попасть и на территорию Литвы. Так, резкий подъем Кярнаве совпал с упадком древнерусских городов.

Первые православные переселенцы с собой принесли не только традицию ношения головных венчиков из тисненых металлических бляшек, но и саму технику изготовления таких бляшек. До наплыва татаро-монголов и опустошения Киева в 1240 г. уровень киевских ювелиров в XIII–XIV вв., несомненно, занимал первое место среди всех древнерусских городов (Каргер, 1958, С. 376). Вероятнее всего, что эта мода ношения головных венчиков в центры этнической Литвы – Кярнаве и Вильнюсе (где такие венчики датируются второй половиной XIII в.) через Киевскую Русь, через Галич – Волынь, через территории, населенные ятвягами, попала из Византии. А распространителями такой моды были первые православные переселенцы, поселившиеся (были поселены) в первых центрах Литвы – Кярнаве и Вильнюсе. А уже отсюда в XIII–XIV вв. распространились и на другие территории Литвы.

REFERENCES

1. *Baltramiejūnaitė, D., Vengalis, R. (2010) Tyrinėjimai Semeniškėse. ATL 2009 metais. Vilnius: LAD, 99–105. [in Lithuanian].*
2. *Baronas, D. (2006) Pranciškonų misionieriai ir kankiniai Lietuvoje XIII–XIV a. In Pirmieji pranciškonų žingsniai Lietuvoje XIII–XVII a. (sud. D. Baronas). Vilnius, 9–31. [in Lithuanian].*
3. *Dubonis, A. (2009) Traidenis. Vilnius: LII leidykla. [in Lithuanian].*

4. Gedimino laišakai (2003) *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans* (sud. S. C. Rowell). Vilnius. [in Lithuanian].
5. *Gudavičius, E.* (1999) Lietuvos istorija. I tomas. Nuo seniausių laikų iki 1569 metų. Vilnius. [in Lithuanian].
6. *Jonaitis, R.* (2011) Orthodox Churches in the territory of «Civitas Rutenica» in Vilnius. Localization problem. *Archeologia Balitica* 16. Klaipėda, 110–128. [in English].
7. *Jonaitis, R.* (2013) Civitas Rutenica Vilniuje XIII–XV a. Daktaro disertacija. Klaipėda. [in English].
8. *Jonaitis, R.* (2009) Vilniaus senojo miesto vietoje (A1610K1), sklype Bokšto g. 6, esamų pastatų vietose, 2006–2007 m. vykdytų archeologijos tyrimų ataskaita (I DALIS. Tekstas, tyrimų nuotraukos, priedai). LIIRC, f. 1, b. 4929. [in Lithuanian].
9. *Jonaitis, R., Kaplūnaitė, I.* (2007) Numizmatiniai ir sfragistiniai radiniai iš Vilniaus Rotušės aikštės. *Numizmatika*, Nr. 6, Metraštis 2005. Vilnius, 79–88. [in Lithuanian].
10. *Jonaitis, R., Kaplūnaitė, I.* (2010) Tyrimai Vilniuje, sklype Bokšto gatvėje 6. ATL 2009 metais, Vilnius, 137–170. [in Lithuanian].
11. *Jonaitis, R., Kaplūnaitė, I.* (2011) Tyrimai Vilniuje, sklype Bokšto gatvėje 6. ATL 2010 metais, Vilnius, 129–134. [in Lithuanian].
12. *Jonaitis, R., Kaplūnaitė, I.* (2012) Senkapis Vilniuje, Bokšto gatvėje 6. ATL 2011 metais, Vilnius, 154–160. [in Lithuanian].
13. *Jonaitis, R., Kaplūnaitė, I., Vėlius, G.* (2016) Early Christian Burials. A hundred years of archaeological discoveries in Lithuania, Vilnius, pp. 430–441. [in English].
14. *Kaplūnaitė, I.* (2014) Vilniaus senojo miesto vietoje su priemiesčiais (25504), sklype Bokšto g. 6, 2012 m. vykdytų detaliųjų archeologijos tyrimų ataskaita (I DALIS. Tekstas, tyrimų ir radinių nuotraukos, priedai). 2014. In LIIRC, f. 1, b. 6684. [in Lithuanian].
15. *Kaplūnaitė, I.* (2015) Vilniaus miesto katalikiškoji dalis XIV–XVI amžiaus pradžioje. Daktaro disertacija. Klaipėda. [in Lithuanian].
16. *Kaplūnaitė, I.* (2016) Vilniaus senojo miesto vietoje su priemiesčiais (25504), Ligoninės statinių komplekso (1033) ir Vilniaus miesto gynybinių įtvirtinimų liekanų (39) teritorijos, Vilniaus m. sav., Vilniaus m. Bokšto g. 6 2014 metų detaliųjų archeologinių tyrimų ataskaita (I TOMAS. Tekstas ir priedai). 2016. In LIIRC, f. 1, b. 7421. [in Lithuanian].
17. *Kuncienė, O.* (1974) XIII–XIV a. Rytų Lietuvos moterų galvos papuošalai. *MAD'A* Nr. 3 (48). Vilnius. 67–75. [in Lithuanian].
18. *Kvizikevičius, L., Sarcevičius, S.* (2006) Žvalgomieji tyrinėjimai Vilniuje, Bokšto g. 6. In *ATL 2005 metais*. Vilnius: LAD, 350–353. [in Lithuanian].
19. Lietuvos istorija (2011) T. 3., Vilnius: Baltos lankos. [in Lithuanian].

20. *Luchtanas, A., Vėlius, G.* (1996) Laidosena Lietuvoje XIII–XIV a. Vidurio Lietuvos archeologija. Etnokultūriniai ryšiai. ed. A. Astrauskas, M. bertašius. Vilnius, 80–88. [in Lithuanian].
21. *Luchtanas, A., Vėlius, G.* (2005) Archeologinių tyrinėjimų Kernavėje istorija. Lietuvos valsčiai. Musninkai. Kernavė. Čiobiškis. Vilnius: Versmė, 43–51. [in Lithuanian].
22. *Marburgietis, V.* (1999) Naujoji Prūsijos kronika. Vilnius: Vaga. [in Lithuanian].
23. *Navickaitė–Kuncienė, O.* (1964) Senosios Rusijos importas X–XIII amžių Lietuvoje. MAD'A 1 (16). [in Lithuanian].
24. *Navickaitė–Kuncienė, O.* (1963) XIII–XIV m. e. amžių plokštinis kapinynas Pušaloto kaime, Molėtų raj. MAD'A, 1 (14), Vilnius: Mokslas, 99–114. [in Lithuanian].
25. *Nikžentaitis, A.* (1996) Nuo Daumanto iki Gedimino. Iki krikščioniškos Lietuvos visuomenės bruožai. Acta Historica Universitatis Klaipedensis, Klaipėda. [in Lithuanian].
26. *Sarcevičius, S., Valionienė, O., Pugačiauskas, V.* (2016) Kreivoji pilis: tarpdisciplininių tyrimų atvejis. Vilnius. [in Lithuanian].
27. *Svetikas, E.* (2009) Lietuvos didžiosios kunigaikštystės christianizacija XIV a. pab. – XV a. Archeologiniai radiniai su krikščioniškais simboliais. I–II tomai. Vilnius. [in Lithuanian].
28. *Urbanavičius, V.* (1970) Rumšiškėnai XIV–XVI amžiais. Acta historica Lituonica VI, Vilnius. [in Lithuanian].
29. *Urbanavičius, V., Urbanavičienė, S.* (1988) Obelių kapinynas. Archeologiniai tyrimai. LA, t. 6, Vilnius. 9–63. [in Lithuanian].
30. *Vaitkevičius, G.* (1999) Vilniaus buitinė keramika (XIV–XVII a.). Daktaro disertacija. Vilnius. [in Lithuanian].
31. *Vaitkevičius, G.* (2010) Vilniaus įkūrimas. In Vilniaus sąsiuviniai, 1. Vilnius. [in Lithuanian].
32. *Vaitkevičius, G.* (2010a) Vilniaus tapsmas. Miestų praeitis 2, Vilnius. URL: <http://senas.istorija.lt/html/mts/mp2/index.htm>.
33. *Vėlius, G.* (1998) Kernavės – Kriveikiškių XIII–XIV a. Kapinynas. Baltų archeologija. Nr. 1–2 (11–12), Vilnius, pp. 38–48. [in Lithuanian].
34. *Vėlius, G.* (2001) XIII–XIV a. Kernavės kapinyno apgalviai. Lietuvos archeologija. Vilnius, t. 21, p. 383–399. [in Lithuanian].
35. *Vėlius, G.* (1997) Kernavės – Kriveikiškių XIII–XIV a. Kapinynas. Baltų archeologija. Nr. 1 (10), Vilnius, p. 26–34. [in Lithuanian].
36. *Vėlius, G.* (2005) Kernavės miesto bendruomenė XIII–XIV a. Vilnius. [in Lithuanian].
37. *Vengalis, R.* (2011) Semeniškių kapinynas. ATL 2010 metais. Vilnius: LAD, 124–127. [in Lithuanian].

38. *Vitkūnas, M.* (2005) Kernavės miestas XIII–XIV amžiuje. Lietuvos valsčiai. Musninkai. Kernavė. Čiobiškis. Vilnius: Versmė, 63–124. [in Lithuanian].
39. *Velyus, G.* (2013) Mogilnik 13–14 vv. Kriveykishkes v Kyarnave. Etnicheskaya prinaldezhnost pogrebennykh. Arkheologiya i istoriya Litvy i Severo-zapada Rossii v rannem i pozdnem srednevekove. T. 2. Vilnyus. 59–79. [in Russian].
40. *Jonaytis, R.* (2015) Ob odnom syuzhete iz istorii mody v Litve (po materialam pogrebeniy gorozhanok XIII–XIV vv. v Litve. Arkheologiya i istoriya Pskova i pskovskoy zemli, 60. Pskov, 309–316. [in Russian].
41. *Jonaytis, R., Vyazhnyavichene, V.* (2009) «Russkiy gorod», istoricheski sformirovavshiysya v Vilnyuse v XIV–XV vv. Arkheologiya i istoriya Litvy i Severo-zapada Rossii v rannem i pozdnem srednevekove. Sankt-Peterburg, 94–103. [in Russian].
42. *Kaplunayte, I.* (2011) Katalicheskiy prigorod v Vilnyuse v 14–15 vv. po dannym arkheologii. In Arkheologiya i istoriya Pskova i pskovskoy zemli, 56. Pskov: Institut Arkheologii RAN, 235–238. [in Russian].
43. *Kaplunayte, I.* (2013) Ot missii frantsiskantsev do katolicheskogo rayona // Arkheologiya i istoriya Litvy i Severo-zapada Rossii v rannem i pozdnem srednevekove. T. 2. Vilnyus, 147–160. [in Russian].
44. *Musin, A. E.* (2002) Khristianizatsiya Novgorodskoy zemli v IX-XIV vekakh. Pogrebalnyy obryad i khristianskie drevnosti. Sankt-Peterburg. [in Russian].
45. *Sobolev, V. Yu.* (2007) Materialy raskopok drevnerusskikh pamyatnikov v sobranii fondov MAE im. Petra Velikogo. AIPPZ. Pskov, 245–269. [in Russian].
46. *Spitsin, A. A.* (1899) Predpologaemyya drevnosti Chernoy Rusi. Zapiski imperatorskago arkheologicheskogo obshchestva. Novaya seriya. (Trudy otdeleniya russkoy i slavyanskoy arkheologii). T. XI. S.-Peterburg. [in Russian].

Rytis Jonaitis

Chaplets as an indicator of the migration route in the 13th and 14th centuries through Kiev to Lithuania

A distinctive feature in development of Vilnius is its multi-confessional surrounding and its competitive communities such as pagan, orthodox and catholic. Orthodox settled in a pagan city from the second half of the 13th century, most likely with the invitation of the Grand Dukes. In the beginning of the 14th century they assimilated the eastern part of the current old town of Vilnius, so called Russian end (Civitas Rutenica), surrounded by Orthodox churches and near the roads of the eastern direction.

In 2005, a cemetery was discovered in this part of the city, the research of which is being carried out until now. During the archaeological excavations inhumation burials, dating back to the second half of the AD 13th and beginning of the AD 15th century, were discovered. The research showed that Vilnius orthodox community was buried here. Graves of 531 individuals were investigated together with a great number of human bones from destroyed graves that could reach up to 250 additional individuals.

Female burials were distinguished by a rich burial inventory – chaplets made of tin plates, earrings, necklaces, bracelets and various types of rings. The chaplets were probably all gilded, made of silver from a thin cast sheet. Jewellery is exclusive for its high craftsmanship. The chaplets are clearly not of local origin – maybe they were made by local craftsmen, but under the obvious influence of the Slavic traditions. The study of decoration, forms, distribution of chaplet-plates from the territory of Lithuania and its neighbouring countries allows to trace the migration routes of the first Orthodox inhabitants of Lithuania.

The hypothesis about evolution of the chaplet-plates and their route to Lithuania is discussed in this article.

Ірина Хромова
Київ

СІВЕРСЬКЕ КАРБУВАННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIV ст.

Дослідження монет сіверського карбування – одне з актуальних питань середньовічної нумізматики. Деякі дослідники відзначають монети-наслідування монет Гійас ад-Діна як найбільш поширені з усієї традиції місцевих наслідувань на території Подніпров'я. Вони були широко розповсюджені на території Західної частини Улуса (Мамаєва Орда) і прикордонних територіях між Ордою, Великим князівством Литовським та удільними князівствами Північно-Східної Русі.

На сьогодні їх відомо кілька десятків екземплярів декількох типів і їх карбування дослідники пов'язують з територією Новгород-Сіверського та Брянського князівства, а хронологічно відносять до 1370–1380 рр.

Наслідування дангам Гійас ад-Діна у пізніших випусках містили особливі князівські знаки і представляли оригінальне Сіверське князівське карбування, що відносять до емісії Дмитра-Корибута Ольгердовича.

Всі знахідки об'єднує техніка виробництва – вирізання з металевих пластин.

Джерельна база сіверських монет князівського карбування, знахідки яких локалізуються на території Подніпров'я, на сьогодні лишається кількісно обмеженою. У статті подана інформація про нові знахідки монет сіверського карбування.

Дослідження монет сіверського карбування – одне з актуальних питань середньовічної нумізматики. Цій проблематиці присвячені праці як українських, так і закордонних дослідників удільного карбування¹. Серед вітчизняних студій варто, передусім, відзначити праці Г. Козубовського² та К. Хромова³.

Група монет, які умовно визначаються дослідниками як «сіверські монети» наслідують джучидські данги, карбовані у третьої чверті XIV ст., а саме – данги хана Гійас ад-Дин Мухаммада, монетний двір Орда (емісії

---

¹ Бектинеев Ш. Денежное обращение Великого княжества Литовского в XIII–XV вв. – Мн.: В. Н. Милютин, 1994. – 80 с; Зайцев В. В. Монеты Дмитрия Ольгердовича Брянского (1372–1379 рр.) // Нумизматика. № 1(24). 2010, февраль. – С. 11–12.

² Козубовський Г. Сіверські монети XIV ст. – К., 1992.

³ Хромов К. Новое в изучении Новгород-северских подражаний джучидским дирхам третей четверти XIV века // Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы, Вильнюс, 26-28 апреля 2006 г. Тезисы докладов. – С. 158–159.

772, 773, 777 рр.х.) – та мають оригінальні відмінності від інших наслідувань.

Наслідування денгам Гійас ад-Дин Мухаммада були широко розповсюджені на території Західної частини Улуса (Мамаєва Орда) і прикордонних територіях між Ордою, Великим князівством Литовським та удільними князівствами Північно-Східної Русі⁴. На сьогодні їх відомо кілька десятків екземплярів декількох типів (враховуючи оприлюднені дані з приватних колекцій) і їх карбування дослідники пов'язують з територією Новгород-Сіверського та Брянського князівства, а хронологічно відносять до 1370–1380 рр.

Типологічно Сіверські наслідування можна розділити на дві самостійні групи:

1. Сіверські наслідування, що мають відношення до початку карбування Дмитра-Корибута Ольгердовича та подальших удільних випусків з князівським знаком у вигляді хреста з відростками вниз.

2. Наслідування с кириличними легендами, деякі типи з яких містять ім'я Дмитра Ольгердовича (старшого) та карбовані на території Брянського князівства, у склад якого входило й Чернігово-Сіверські землі.

Сіверські наслідування першої групи із загальної маси подібних наслідувань виділяються в окремий масив, насамперед, за рахунок своїх технологічних особливостей карбування.

Дослідниками встановлено, що сіверські наслідування мають одну характерну особливість – вони мають більший за прототипи діаметр монетного кола і меншу товщину та вагу. Виготовлялися вони або зі спеціально заготовлених пластин, або з відповідно підготовлених джучидських монет, які додатково розплющували, зрізали «зайвий» метал і карбували зверху.

Це вирізняє їх як від оригінальних джучидських монет, так і від решти типів наслідувань, що на момент початку сіверських випусків стали вже досить поширеним явищем на слов'янських землях, підпорядкованих ординській адміністрації.

Ці наслідування, на наше переконання, сьогодні можна розподілити на три підгрупи: наслідування з кириличною легендою на аверсі, з князівським знаком на одному боці – князівські випуски і наслідування без певних вирізняльних зображень, які за стилістичними чи іншими характеристиками можна віднести до карбування на згаданій території⁵.

Монети перших двох груп найбільш досліджені і віднесені до князівських емісій часів Дмитра Ольгердовича (старшого) та Дмитра (Ко-

⁴ Там же.

⁵ Хромов К. Новое в изучении Новгород-северских подражаний джучидским дирхамом третьей четверти XIV века... – С. 158.

рибута) Ольгердовича. Час карбування цих монет можна визначити між 1371 та 1376 рр., +2–3 рр., що відповідає рокам князювання Дмитра Ольгердовича у Чернігові. Оскільки з території Брянської області (теж уділ Дмитра Ольгердовича), за свідченнями російських дослідників та місцевих колекціонерів, походить значна кількість знахідок наслідувань саме ординським денгам Мухаммада з певними метрологічними і стилістичними особливостями, які дають підставу вважати їх ранніми випусками монет Дмитра Ольгердовича Брянського⁶, то з великою долею вірогідності припускаємо: ці й подібні їм наслідування та кілька відомих на сьогодні іменних монет зі слов'янською легендою, складала основу грошового обігу Брянського і Чернігово-Сіверського князівств у 70-ті рр. XIV ст⁷. Це відповідає і вмісту Борщевського скарбу.

Усі знахідки об'єднує техніка виробництва – вирізання з металевих пластин. Точне місце карбування сіверських випусків Дмитра Ольгердовича досі не встановлено через відсутність достовірної інформації.

Джерельна база сіверських монет князівського карбування, знахідки яких локалізуються на території Подніпров'я, на сьогодні не перевищує кількох десятків екземплярів. Більшість відомих сіверських монет, які дослідники відносять до карбування новгород-сіверського князя Дмитра-Корибути Ольгердовича (5 з 9 екз.) походять зі складу Борщівського скарбу 1948 р. і є наслідуваннями монет ординського хана Гійас ад-Дін Мухаммеда (772 р.х. = 1370 р., 773 р.х. = 1371 р., 777 р.х. = 1375/76 р.). Хронологічні межі емісій визначаються 1370–1380 рр. Незначна кількість пам'яток нумізматики Сіверського князівства XIV ст. робить їх визначення дуже проблематичним. Здебільшого, монети визначаються за двома основними ознаками: наявності характерного знаку та присутності імені князя.

Відмінною рисою монет Дмитра-Корибути є знак у вигляді хреста з заокругленими нижніми відростками. Пояснення походження та призначення цього знаку досі не знайдено. Загальноприйнятим вважається характеристика його як своєрідного знака власності (на кшталт тамги), який згодом був використаний нащадками князя у родовій геральдиці.

За ваговими показниками монети Дмитра-Корибути можна умовно поділити на «легкі» та «важкі». Крім ваги, основною відмінністю є оформ-

⁶ Хромов К. Новое в изучении Новгород-северских подражаний... – С. 158–159.

⁷ Хромов К., Хромова И. Новгород-Северская монета Дмитрия Ольгердовича // Труды международных нумизматических конференций // Труды IV международной нумизматической конференции «Монеты и денежное обращение в Монгольских государствах XIII–XV вв.». Болгар 2005, 6–11 сентября 2005 г. – М.: Нумизматическая литература, 2008. – С. 75.

лення аверсу монет, а саме – варіанти накреслення знаку. Поєднання цих характеристик дає змогу виділити 3 групи монет Дмитра-Корибута. Всі екземпляри підходять під вагу джучидських дирхемів, карбованих в Орді в 60–70 рр. XIV ст.

Останнім часом, до раніше відомих екземплярів (опублікованих та тих, що перебувають у складі музейних колекцій) додалася інформація про нові знахідки монет сіверського карбування. Усі відомі екземпляри знаходяться у складі приватних колекцій на території України. Основне місце серед них займають монети, віднесені до карбування Дмитра-Корибута Ольгердовича⁸. Зустрічаються наслідування з нехарактерним виконанням символічних «князівських знаків»⁹. Є досить цікавий екземпляр наслідування із зображенням вершника¹⁰. Невелика кількість екземплярів третьої групи сіверських монет¹¹.

Серед нещодавно оприлюдненого нумізматичного матеріалу випадкових археологічних знахідок нашу увагу привернули кілька екземплярів. Зокрема, сіверське наслідування денга Гійас ад-Дін Мухаммеда кар-

⁸ Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://archive.violity.com/severskoe-podrazhanie-s-knyazheskim-znakom-7908385>. – Переглянуто 12.05.2015; Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://archive.violity.com/moneta-novgorod-siverskogo-knyazhestva-7782289>. – Переглянуто 12.05.2015; Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://archive.violity.com/severskoe-podrazhanie-s-knyazheskim-znakom-7777897>. – Переглянуто 12.05.2015; Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://archive.violity.com/moneta-dmitriya-koributa-olgerdovicha-5889905>. – Переглянуто 12.05.2015; Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://archive.violity.com/anonimnaya-moneta-s-knyazheskim-znakom-yakorevidnaya-tomga-severskoe-knyazhestvo-5877573>. – Переглянуто 12.05.2015; Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://archive.violity.com/moneta-dmitriya-koributa-olgerdovicha-5725361>. – Переглянуто 12.05.2015; Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://archive.violity.com/moneta-dmitriya-koributa-olgerdovicha-5475847>. – Переглянуто 12.05.2015; Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://archive.violity.com/moneta-novgorod-severskogo-knyazhestva-dmitriya-koributa-olgerdovicha-5366233>. – Переглянуто 12.05.2015.

⁹ Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://archive.violity.com/severskaya-moneta-357984>. – Переглянуто 12.05.2015; Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://archive.violity.com/nachikan-koributa-622228>. – Переглянуто 12.05.2015.

¹⁰ Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://auction.violity.com/6292793-moneta-dmitriya-koributa-podrazhanie-so-vsadnikom>. – Переглянуто 12.05.2015.

¹¹ Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://archive.violity.com/novgorod-siverskoe-podrazhanie-9499485>. – Переглянуто 12.05.2015; Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://archive.violity.com/podrazhanie-ne-atributirovannoe-predpolozhitelno-severskoe-lokalnoe-1370-1380-h-g-g-8409091>. – Переглянуто 12.05.2015; Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://archive.violity.com/severskoe-podrazhanie-7778015>. – Переглянуто 12.05.2015; Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://archive.violity.com/podrazhanie-dangu-9588187>. – Переглянуто 12.05.2015; Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://archive.violity.com/severskie-podrazhanie-620932>. – Переглянуто 12.05.2015.

бування Орди, 772–777 р.х. (1370–1376 pp.)¹² зі знаком Корибута, виконаний, очевидно, однією парою штемпелів, що і 2 відомі екземпляри зі складу Борщівського скарбу¹³. Наразі, монета знаходиться у приватній колекції.

Рис. 1

Рис. 2

Ще один цікавий екземпляр вирізняється оформленням аверсу та виконанням т. зв. князівського знаку¹⁴.

Третій екземпляр¹⁵ цікавий оформленням як для даного типу монет. На аверсі князівський знак уміщено у центрі, довкола нього розміщено наслідування дангу другої половини XIV ст. (можливо, дангу Токтамиша). На реверсі – імітація арабської легенди у фігурному картуші. Можна припустити, що маємо справу з наслідуванням змішаного типу (за зразок взято кілька типів джучидських дангів).

Рис. 3

Завдяки новим знахідкам актуальність даної тематики серед українських дослідників тримається на досить високому рівні. Нові джерела, проте, не претендують поки на перегляд визнаних класифікаційних схем.

¹² Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://auction.violity.com/2185855-moneta-dmitriya-koributa-olgerdovicha>. – Переглянуто 12.05.2015.

¹³ Національний музей історії України. – Нумізматична колекція. Борщівський скарб. Інв. № AR-6537/4; AR-6537/14; Матеріали скарбу в публікації: Зразюк З. А., Хромов К. К. Борщевский клад // Монеты Джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв. // Восточная нумизматика в Украине. – К., 2007. – Ч. II. – С. 99–117.

¹⁴ Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://auction.violity.com/2130792-moneta-novgorod-severskogo-knyazhestva-dmitriya-koributa-olgerdovicha>. – Переглянуто 12.05.2015.

¹⁵ Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://auction.violity.com/2310677-moneta-dmitriya-koributa-olgerdovicha>. – Переглянуто 12.05.2015.

Досі лишається відкритим питання щодо іконографії монет Дмитра-Корибута Ольгердовича.

REFERENCES

1. *Bektineev, Sh.* (1994). Denezhnoe obrashhenie Velikogo knyazhestva Litovskogo v XIII–XV vv. Mn.: V. N. Milyutin. [in Russian].
2. *Khromov, K.* (2006). Novoe v izuchenii Novgorod-severskix podrazhanij dzhuchidskim dirxemam tretej chetverti XIV veka. Abstracts of Papers '12: Mezhdunarodnaya numizmaticheskaya konferenciya. (pp. 158–159). Vil'nyus. [in Russian].
3. *Khromov, K. & Khromova, I.* (2008). Novgorod-Severskaya moneta Dmitriya Ol'gerdovicha. Abstracts of Papers '05: IV mezhdunarodnaya numizmaticheskaya konferenciya «Monety i denezhnoe obrashhenie v Mongol'skix gosudarstvax XPI–XV vv.». (p. 75). Bolgar. [in Russian].
4. *Khromov, K. & Khromova, I.* (2010). Neskol'ko chastnyx voprosov v izuchenii monet Dmitrik Ol'gerdovicha bryanskogo (1372–1379). Abstracts of Papers '10: Gosudarstvennyj istoricheskij muzej. Numizmaticheskie chteniya 2010. Moskva. Retrieved from https://www.academia.edu/9490981/_1372-1379_ [in Russian].
5. *Khromov, K. & Khromova, I.* (2012). Voprosy atribucii naxodok mestnyx monet-podrazhanij vtoroj poloviny 14 v. na territoriyax litovo-ordynskogo prigranich'ya Abstracts of Papers '12: Mezhdunarodnaya numizmaticheskaya konferenciya. (pp. 108–111). Vil'nyus. [in Russian].
6. *Khromov, K. & Khromova, I.* (2015). Mistsevi monety-nasliduvannia druhoi poloviny XIV st. na lytovs'ko-ordyns'kykh prykordonnykh terytoriiakh. Ukraina Lituanica: studii z istorii Velykoho kniazivstva Lytovs'koho. (III). 191–203. [in Ukrainian].
7. *Khromova, I.* (2009). Do pytannia pro vplyv dzhuchyds'koi monetnoi tradytsii na formuvannia mistsevoi monetnoi spravy v ukrains'komu Podniprov'i seredyny – druhoi poloviny XIV st. Ukrains'kyj istorychnyj zbirnyk, (12). 49–59. [in Ukrainian].
8. *Khromova, I.* (2012). Monetne karbuвання на території Середнього Подніпров'я. Від наслідування до офіційних емісій. Питання іконографії. Ukrains'kyj istorychnyj zbirnyk, (15), 229–237. [in Ukrainian].
9. *Khromova, I.* (2013). Do istorii rozvytku karbuвання на українських землях: містцеві наслідування джучидських монет XIV ст. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методик, (22–23), 462–470. [in Ukrainian].
10. *Kozubovskii, G.* (2009). K voprosu o kievskix i severskix monetax XIV v. Abstracts of Papers '09: Pyatnadcataya Vserossijskaya numizmaticheskaya

- konferenciya. (pp. 127–129). M.: Gosudarstvennyj Istoricheskij muzej. [in Russian].
11. Kozubovs'kyi, H. (1992). Sivers'ki monety XIV st. K. [in Ukrainian].
  12. Zrazyuk, Z. A. & Khromov, K. K. (2007). Borshhevskij klad. Monety Dzhuchidov i sopredel'nyx gosudarstv v XIII–XV vv. Vostochnaya numizmatika v Ukraine, (II), 99–117. K. [in Russian].

Iryna Khromova

The Siversk region' coinage of the 2-nd half of xiv century

Studying of coinage of the Siversk region' is one of the topical issues of medieval numismatics in Ukraine. Some researchers notes, that the coin-imitation of Guyas ad-Din silver dangs is the most common of all the tradition of local imitation in the territory of the Dnipro region. They were widely distributed on the territory of the western part of the Ulus (Mamay's Ulus) and the border areas between the Golden Horde, the Grand Duchy of Lithuania and the autonomous principalities of North-Eastern Rus.

Now, there are known for several tens of specimens of several types and their coinage researchers attribute to the territory of Novhorod-Siversk and Bryansk principalities, and chronologically referred to the 1370-1380.

The imitation of Guyas ad-Din' dangs in later emissions contained special princely signs. So they are represented the original Siversk principality' coinage, that belongs to the emission of Dmytro-Koribut Olgerdovich.

Typically Siversk' imitation can be divided into two distinct groups: a) Siversk' imitations, related to the beginning of the Dmytro-Koribut Olgerdovich's coinage and the further autonomic emissions with the prince's sign in the form of a branching cross; b) an mitations with cyrillic legends. Some of these types contain the name of Dmytro Olgerdovich (senior) and coined on the territory of the Bryansk Principality, which were included the Chernihiv-Siversk' lands.

All the findings combine the technology of production – cutting out from metal plates.

The source base of the Siversk princely coinage, which findings are localized in the territory of the Dnipro region, today is still not wide. The article provides information on new discoveries of coin mintage.

Ирма Каплунайте
Вильнюс

РОЛЬ НЕМЕЦКОГО ГОРОДА В ВИЛЬНЮСЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIV в.

Поява у Вильнюсі католицької громади пов'язано з веденням у XIV ст. великими литовськими князями політики модернізації краю. Сприятливі умови для поселення католиків виникали разом процесом формування міста як багатокультурного і багато-конфесійного явища. Об'єднання історичних джерел з археологічними даними дозволяє по-новому оцінити роль католицької громади в язичницькому Вильнюсі, простежити її вплив у міському соціальному, конфесійному, політичному та економічному просторі й урбаністичній структурі – міському плані.

Ключові слова: Німецький город, урбаністическая система, старый город, костёл Св. Николая

Введение

Німецький город¹ – это один из Вильнюсских пригородов, заселенный католиками купцами и ремесленниками. Во второй половине XIV в. он располагался в западной части нынешнего старого города Вильнюса. Нехватка письменных источников предопределило то, что в литовской историографии Німецький город мало изучен. Письменные источники известны лишь с 1387 г., когда в привилегии Вильнюсскому епископу по поводу крещения Литвы католическая часть города была упомянута великим князем Ягелой (*Lietuvos TSR...*, 1955, p. 58). Большого внимания эта часть города удостоилась лишь в последнее время, когда в научный оборот были введены археологические данные из этой части города (см. *Kaplūnaitė, 2011; Kaplūnaitė, 2013; Kaplūnaitė, 2015*). Соединив воедино археологический, исторический, архитектурный и геологический материал, теперь, более достоверно, можно говорить о появлении немецкого города в Вильнюсе и о его значении.

Официальное католическое крещение Литвы произошло только в 1387 г. Однако, первые христиане – православные и католики – поселились еще в языческом Вильнюсе, когда языческая Литва еще была перед

---

¹ Кроме этого названия, обозначающего католическую часть Вильнюса, так же используются и «Латинский город», «Арена», «Смелине» (*Kaplūnaitė, 2015, p. 4*).

выбором Восточной и Западной религий. Так, христианские общины существовали (и конкурировали?) не только с местными язычниками, но и между собой.

Хотя православные поселились в Вильнюсе в то же время, как и католики², их численность была намного больше. Кроме того, к православию было более толерантное отношение, нежели к агрессивно распространяемому католичество (Nikžentaitis, 1996, p. 22–23). Однако, католики связаны не только с крестовыми войнами, но и с мирной христианизацией, распространением немецкого права, поднятием уровня ремесла, строительством костёлов. В данной статье рассматривается именно этот аспект – мирное поселение общины католической веры и ее роль в переменившем Вильнюсе XIV в. Внимание уделяется не только в письменных источниках освещаемому значению Немецкого города, но и тому, какие другие данные помогают это отследить – во-первых, археологические, а также архитектурные и геоморфологические.

Письменные источники большего всего внимания уделяют политической истории Немецкого города в Вильнюсе. Однако, роль католиков имела и больше оттенков. Поэтому, чтобы лучше отследить эту роль, надо сосредоточиться на малоиспользуемых в научной литературе археологических данных. В этой статье мы попытаемся показать, какая была роль католической общины и как она отражается не только в политической истории, но и в городском плане, в его пространстве, материальной культуре. Очень часто исторические источники являются субъективными, имеющими политический оттенок. Поэтому, использование археологических данных для изучения роли католической общины в Вильнюсе XIV в. даёт больше объективности.

Источники и литература

Основной источник, на который опираются, говоря о поселении католиков в Вильнюсе, это письма Великого князя Литовского (ВкЛ) Гядимина (1316–1341 гг.), написанные им в 1322–1323 гг. В них князь приглашает католиков прибыть в Вильнюс, обещает им разные привилегии, упоминает находящиеся в Вильнюсе францисканский и доминиканский костёлы (см. Gedimino laiškai, 2003). Князь гарантирует прибывшим не только Рижское право, но и обещает воинов и оруженосцев снабдить вещами и имуществом, всем остальным – дать землю (Gedimino laiškai, 2003, p. 47).

---

² По данным Р. Йонайтиса, первые православные могли поселиться в Вильнюсе при правлении князя Тройдяня в последней трети XIII в. (Jonaitis, 2013, p. 22–23). В то время как о католиках в Вильнюсе можно говорить лишь с правления князя Витяня, конец XIII – начало XIV вв. (Kaplūnaitė, 2015, p. 39–41).

Более конкретные данные, уже о Немецком городе в Вильнюсе, мы находим в привилегии ВкЛ Ягело Вильнюсскому епископу от 17 февраля 1387 г. (см. *Lietuvos TSR...*, 1955, p. 58). Тут описывается даруемая епископу часть города, упомянут дом францисканцев и костёл Св. Николая (это первое его упоминание): передаваемую часть города отделяет с одной стороны тропа, ведущая от Вильнюсского замка прямо в гору, справа от дома вильнюсского обывателя Чешкуса, почти вплотную к дому младших братьев, и тропа, которая проходит с другой стороны того же дома Чешкуса, с левой стороны, напротив земляного вала и церкви Св. Николая, и далее ведет к дороге на Тракайский замок, отделяя от прочих частей города упомянутые дома Чешкуса с относящимися к ним земельными участками и садом, которые входят в эту (епископскую) часть города... (*Lietuvos TSR...*, 1955, p. 58).

Название «Смелине» (лат. *Arena*) впервые обнаруживается в «Хронике Быховца», написанной в первой половине XVI в. (см. *Lietuvos metraštis*, 1971, p. 77). Тут описывается одно из мученичеств францисканцев, после которого, согласно летописи, староста Каменца Пётр Гоштовт возле источников Вингряй в Смелине поселил францисканцев и основал для них монастырь (*Lietuvos metraštis*, 1971, p. 77, 80).

Из этого текста исходит путаница в историографии, потому что некоторые авторы относят к более раннему времени основание францисканцев на месте нынешнего монастыря и костела Св. Девы Марии. На данный момент в историографии доказано, что Петр Гоштовт был всего лишь мифической личностью, в то время как передачи во владения рода Гоштовтов францисканским монахам можно датировать временем не ранее, чем XV в.³ Однако, как будет показано дальше, во второй половине XIV в. францисканцы действительно были поселены на новом месте, как это и записано в хронике, но чуть при других обстоятельствах.

Также известны источники, отчасти связанные с католической общиной Вильнюса. Самые ранние такого рода источники – акты основания костелов, построенных после крещения и церковные документы, и тексты дотаций францисканцам XV в. (более подробно см. Rowell, 1999; Rowell, 2006).

В историографии Немецкому городу уделяется мало внимания. Кроме уже упомянутых работ автора данной статьи, исключительно эта тема не рассматривалась. Информацию об этой части города можно найти в научной литературе, исследующей другие вопросы и проблемы, связанные с историей Вильнюса. Например, в работах, посвященных

³ Д. Баронас самые ранние достоверные упоминания связи рода Гоштовтов с францисканцами датирует 1447 и 1449 гг. (Baronas, 2010, p. 31).

политической истории католичества (например, *Metraščiai ir...*, 1996; *Gudavičius*, 1999; *Rowell*, 2001; *Baronas, Dubonis, Petrauskas*, 2011); поискам первого католического костела Вильнюса (например, *Balinskis*, 1836/1837 (2007); *Виноградовъ*, 1908), истории монахов францисканцев в Вильнюсе (например, *Baronas*, 2010), распространению Магдебургского права в стране (*Kiaurienė, Petrauskas*, 2009). Итак, в литературе больше внимания уделяется политической истории Литвы, попыткам католического крещения в XIV в., военным столкновениям с крестоносцами, однако, мало данных о поселении католиков в Вильнюсе, их значении в городской жизни. Такой ситуации отчасти способствовала нехватка письменных источников.

Имеющиеся письменные источники о жизни католиков в Вильнюсе очень скудны. Поэтому, для полного выявления роли католического города, приходится использовать и другие данные. Во-первых, это археологический материал. Тем более, что западная часть нынешнего старого города Вильнюса хорошо исследована (использованы данные более 300 отчетов). Археологические исследования Вильнюса берут свое начало в середине XX в. До нынешнего времени разного рода и объёма раскопки проводились во всех частях старого города Вильнюса, особенно хорошо исследована территория Вильнюсских замков. Хотя старый город исследован и неодинаково, соединив все объекты, получаем довольно плотную сеть исследуемых мест, всего лишь с несколькими «белыми пятнами».

В этой работе используются данные, полученные при исследовании в 2010–2015 гг., когда был пересмотрен, уточнён и по-новому датирован археологический материал из западной части старого города Вильнюса⁴. Проводя исследование, пересмотрены 289 отчётов об археологических исследованиях, хранящихся в архиве института истории Литвы, Вильнюсском окружном архиве, национальном музее Литвы и архиве департамента по культурному наследию Литвы. В фондах национального музея пересмотрена коллекция бытовой керамики XIV–XVI вв. из 121 объекта, попадающего в изучаемую территорию. Применённое 3D сканирование бытовой керамики позволило получить очень точные и достоверные данные⁵. Как основа для датирования, отсканировано 1800 фрагментов керамики из западной части нынешнего старого города Вильнюса. Основываясь на полученных данных, удалось в узких хронологических рамках (с точностью до четверти века) проследить развитие

---

⁴ Исследование проводилось как составная часть докторской диссертации автора данной статьи (см. *Kaplūnaitė*, 2015).

⁵ Отсканированные образцы датированы по данным Г. Вайткявичюса и информации из отчетов (см. *Kaplūnaitė*, 2015).

западной части Вильнюса, выделить этапы освоения и роста Немецкого города (см. Kaplūnaitė, 2015). Собранные данные позволили по-новому взглянуть на историю Вильнюса и дать археологическим источникам достойное место.

Появление в Вильнюсе «Немецкого города»

В историографии долгое время бытовало мнение, что первые католики в Вильнюс прибыли при правлении Великого князя Литовского Гядимина (например, Jurginis, Merkys, Tautavičius, 1968). Такое мнение предопределили скудные письменные источники. Однако, на данный момент, опираясь на систематизированный материал из раскопок на территории Вильнюсских замков, самое раннее поселение католиков все чаще локализуется у юго-западного подножья горы Гядимина (см. Vaitkevičius, 2010; Lietuvos istorija, t. 3, 2011, p. 288, 290). А появление Немецкого города связывается с изменениями в третьей четверти ХІV в. (Каплунайте, 2011, 2013, 2013а).

Первые признаки заселения Вильнюса в средневековые относятся ко второй половине ХІІІ в. Следы жизнедеятельности данного периода были обнаружены на территории горы Гядимина с подножьями, в Кривом городе и в восточной части нынешнего старого города. В восточной части города поселились представители православной веры (Jonaitis, 2013, p. 36).

Итак, первое католическое поселение и костёл, датируемый стыком ХІІІ–ХІV вв., надо искать на территории Вильнюсских замков. То, что францисканский костёл и миссия были возле княжеского замка, косвенно указывают и данные письменных источников – отчет папских послов (см. Gedimino laiškai, 2003, p. 183–190). Однако больше достоверности вносят данные археологии и архитектуры.

Системные археологические и исторические данные позволяют локализовать первую католическую миссию и католическое поселение первой половины ХІV в. возле юго-западного склона горы Гядимина, на месте нынешнего Кафедрального собора. По археологическим данным здесь в 1–2 десятилетиях ХІV в. сформировалась жилое пространство, в котором прослеживается Ливонский след (Vaitkevičius, 2010, p. 61). Во-первых, это отразилось на технике строительства – обнаружены фрагменты деревянных построек рамной конструкции, характерных для архитектуры Риги того времени (Vaitkevičius, 2010, p. 61). Кроме того, в одно и то же время появились кирпичи, половые плитки, глазурованные черепицы (Vaitkevičius, 2010, p. 61). Такое мгновенное появление до этого не используемого материала говорит о влиянии представителей другой культуры.

Территория у юго-западного подножья горы Гядимины очень удобна для поселения представителей другой веры. Это отдельная, компактная площадка величиной в 1,7 га (по Vaitkevičius, 2010 a), находящаяся рядом с водными источниками, дорогами главных направлений и главного гаранта безопасности — княжеского замка. В географическом и экономическом смысле эта данная территория соответствует подолу. Католики в языческом городе обосновались как часть общины, жившей на подоле, в первую очередь, для удовлетворения княжеских интересов. Они (католики) прибыли по приглашению князя как его подданные. На раннем этапе можно говорить только о небольшой католической общине.

Как указывается в письменных источниках, при правлении ВкЛ Гядимины политические обстоятельства для миграции из немецких городов не были благоприятными, потому что этому противились оба Ордена (Kiaura, Kiaurienė, Kuncėvičius 1998, p. 78). Сам Вильнюс в то время еще только развивался, и католики здесь поселились как группа великому князю нужных людей, владеющих некоторыми знаниями и могущими быть полезными для укрепления власти и города. Изучая состав первой католической общины в Вильнюсе, видно, что, в первую очередь, в её состав вошло духовенство, монахи францисканцы. Для них это была возможность исполнять духовные служения для поселившихся здесь католиков. Кроме этого, монахи служили в канцелярии Великого князя.

На раннем этапе в Вильнюсе более активными были францисканцы немецкого происхождения, в основном из Ливонии (Nikžentaitis, 1999; Vaaronas, 2010, p. 89). После 1341 г. более активными стали францисканцы из Чешской провинции (Vaaronas, 2010). Другой частью общины были ремесленники, внедрявшие и развивавшие стратегически важные ремесла, особенно производство кирпича и каменное строительство. И, конечно же, купцы — как показывает при раскопках обнаруживаемый импортный материал, а также сохранившиеся мирные и торговые договора (например, договор 1338 г. между ВкЛ Гядимином и Магистром немецкого Ордена).

Однако, во второй половине XIV в. ситуация меняется — католическая община эволюционирует. Археология показывает ускорение процесса, когда прослеживается количественный и качественный прыжок в производстве керамики (Vaitkevičius, 2016). Это уже профессиональное производство для более широкого рынка. Тут можно говорить об интеграции католиков, о создании своего рынка (клиентуры). Так, часть общины подола становится частью городского населения.

По нашему мнению, можно выделить несколько причин, определивших потребность поселения не возле княжеского замка, но на новом месте, на территории нынешнего старого города. Первая причина — это рост числа населения (натуральный и искусственный, когда переселя-

лась часть населения). В середине ХІV в. территория у юго-западного подножья должна была стать слишком тесной для католического поселения, тем более, что рост этой территории представляется очень сложным из-за природной ситуации (низина реки Вильня). Вторая причина – выросшая оборонительная потребность и усиление обороноспособности территории замка (строительство большой каменной ограды) в середине ХІV в. Третья причина, повлиявшая на освоение района Смелине, это примерно в 1369 г. изменившееся политическая и конфессиональная ситуация. Изменения хорошо иллюстрирует история мученичества 1369 г. На это раз убийцы были жестоко наказаны ВкЛ Ольгердом, а само событие могло содействовать переселению католической общины с юго-западного подножья горы Гядимина на территорию нынешнего старого города. Четвертый стимул для освоения пригорода – это после 1377 г. начавшиеся политические изменения, когда Великим князем Литовским стал Ягелло. Как отмечается, ВкЛ Ягелло не намеревался продолжать политику князей старого поколения и с самого начала своего правления искал возможности сближения с христианской Европой (*Krikščionybės Lietuvoje...*, 2006, р. 49). Имеются данные, что в конце ХІV в. большие территории в западной части нынешнего старого города принадлежали близкому Ягелло человеку – католику Ганулу⁶. Он был прибывшим из Ливонии (Риги), немецкого происхождения, активным помощником и советником ВкЛ Ягелло (подробнее см. *Semkowicz*, 1930, р. 1–20). Большие владения в городе, Ганул мог получить за помощь Великому Князю в его борьбе со своим дядей ВкЛ Кейстутом. Так как этот человек был старейшиной немецкой общины в Вильнюсе (*Semkowicz*, 1930, р. 1–20), развивающийся Немецкий город связывается с Ливонскими немцами. Тут уже надо говорить о поселении католической общины нового типа.

Немецкий пригород Вильнюса и его значение

Как видно, предпосылки переселения людей в западную часть нынешнего старого города Вильнюса появились в середине ХІV в. Более детальную информацию о времени этого процесса и появлении католического города в Смелине представляют археологические данные. Самые ранние находки бытовой керамики, датируемые третьей четвертью ХІV в., обнаружены в нескольких десятках мест из раскопок в западной части старого города Вильнюса (*Kaplūnaitė*, 2015, р. 53–60). Местонахождения, отличающиеся изобилием керамики, концентриру-

⁶ Известно, что в конце ХІV в., Ганул эти земли подарил францисканцам (*Semkowicz*, 1930, р. 16).

ются в нескольких ареалах: это территория вокруг костёла Св. Иоанна; территория, охватывающая Рудининкайский тракт и Рудининкайские ворота; район ул. Жемайтиёс (Kaplūnaitė, 2015, приложение Nr. 8, p. 139).

Однако, анализ археологического материала показал, что во времена правления ВкЛ Ольгерда Вильнюс еще не был развитым и сильным, чтобы в одно и то же время были бы освоены большие территории. Поэтому осваивалась территория вдоль важного тракта северного – южного (Рудининкай) направлений (отдельные усадьбы). Ранее, датированное серединой – третьей четвертью XIV в., освоение западной части Вильнюса, могло быть связано с торгово-экономическими причинами, т. е. возле значимой для передвижения торговли дороги появлялась одна или несколько усадеб, корчмы, которые обслуживали городских гостей. Однако, на данном этапе развития, в западной части города литовцы язычники еще только поселялись.

Характерная особенность культурного слоя этого времени – это его фрагментарность и плохая сохранность. В большинстве своем это небольшие хозяйственные ямы, малочисленные находки. Это отражает неинтенсивную жизнедеятельность во времена правления ВкЛ Ольгерда. Это все позволяет говорить о нескольких усадьбах, с несколькими концентрациями человеческой жизнедеятельности. Распространение культурного слоя и находок по тому, где они концентрируются, указывает на то, что отдельные усадьбы располагались возле дорог, перекрёстков (Kaplūnaitė, 2015, приложение Nr. 8, p. 139). Археологический материал отражает самопроизвольное развитие, определенное, главным образом, природной средой (водные ресурсы, ровный рельеф) и экономическими причинами (возле дорог).

Систематизировав археологический материал третьей четверти XIV в., видно, что, хотя на данном этапе освоение не интенсивное и, вероятно всего, связано с язычниками, однако удобство западной части города было обнаружено еще до появления пригорода вокруг костёла Св. Николая. Позже, при правлении ВкЛ Ягелло за несколько десятилетий уже появилась возможность сразу освоить большие территории – основать пригород в Смелине (Немецкий город). На данном этапе уже можно говорить об именно католиками заселённый район. ВкЛ Ягелло внес существенные изменения в политическую и социальную историю ВкЛ, перемены очень сильно подействовали на масштаб освоения города. Как основной объект на этом этапе развития, на первом плане появляется так называемый «Немецкий город» с первым в городе католическим костёлом Св. Николая. Основание Немецкого города отражает скачок финансовых возможностей во времена правления ВкЛ Ягелло – появилась возможность поселиться сразу по периметру всего большого квартала вокруг костела Св. Николая, сформировать пригород, то есть

сразу освоить большую территорию площадью около 6 га. Тут наблюдается резкое освоение большой территории. Не самопроизвольное, а организованное, с разрешения великого князя тут поселились ремесленники и купцы немецкого происхождения.

Развивающийся Немецкий город должен был стать новым центром урбанистического притяжения. В отличие от топографически изолированной и явно выделяющегося поселения у подножья горы Гядимина, район вокруг костёла Св. Николая отражает поселение общины другого характера. Юго-западное подножье было безопасным местом, но не имеющим перспектив для роста, развития. В то время как при освоении района в Смелине, главными акцентами стали не безопасность и изолированность территории, а удобства каждодневной жизни и возможности развития. Поселение у юго-западного подножья горы Гядимина – это подол. Он предназначен для воплощения политики великого князя, его стоит рассматривать в качестве появления новой урбанистической системы. В то время как в Смелине – пригороде – заметен количественный и качественный переход к более высокому уровню городского развития.

Значение Немецкого города для Вильнюсской плановой структуры

Основание католического пригорода неизбежно повлияло на план Вильнюса, его пространственную структуру, развитие урбанистики. Воздействия именно такого характера лучше всего отражаются в археологическом материале. Одновременное распространение керамики определенного типа и интенсивный культурный слой показывает, что освоение Смелине произошло стремительно быстро, и за одно-два десятилетия данная территория была плотно заселена (Kaplūnaitė, 2015, p. 60–66). Соединив данные археологических исследований и распространение керамики видно, что в 8-9 десятилетиях ХІV в. территория формирующегося «Немецкого города» располагалась в радиусе примерно 50–80 м вокруг костёла Св. Николая (Kaplūnaitė, 2015, приложение Nr. 9, p. 140). В то время, как сам пригород мог занимать площадь чуть более 6 га.

Немецкий город находится на западной части нынешнего старого города, которая отличается спокойным, ровным рельефом. Место для освоения пригорода выбрано не случайно. Территория расположена в амфитеатре, окружённом мореными высотами (Morkūnaitė, 2010). С точки зрения обороны – это не такая безопасная и самой природой изолированная площадка, как юго-западное подножье горы Гядимина. Однако, ровный рельеф гораздо удобнее для проживания и возможности расширяться.

«Немецкий город» основывался возле крупного коммуникационного узла, где пересекались большинство главных дорог (Valionienė, 2008,

р. 58). Мы предполагаем, что место для пригорода выбрано в соответствии с уже существующей сетью дорог⁷. В то время, как внутренняя сеть дорог и ее развитие и направление обусловлены окружающей средой Немецкого города, направлениями дорог местного и не местного направлений; развитием и направлением роста всего города и самого католического района; взаимосвязи разных частей города и пр. Расположенный в западной части развивающегося города, Немецкий город был последним пунктом, путешествуя в западном направлении. В северном и восточном направлениях была территория замков и язычниками заселенные части города, в северном – православный район «Civitas Rutenica». Все это в купе с особенностями рельефа и способствовало формированию той или иной улицы и изменению их сети.

По территории Немецкого города проходили две дороги: одна по нынешней ул. Траку, другая – южнее первой, на западе переходящая в нынешнюю улицу Наугардуко. Еще одна дорога пролегла рядом с Немецким городом, в соответствии с нынешней улицей Рудининку. Хронология первых двух дорог еще не выяснена, и мы не можем сказать существовали ли они на раннем этапе развития Немецкого города в четвертой четверти XIV в. А третья дорога, направления на Рудининкай, уже в третьей четверти XIV в. была центром притяжения вдали от княжеского замка поселившихся людей. Дороги разных направлений переросли в городские улицы, формировали их сеть.

Одним из главных акцентов католической части города, можно выделить костёл Св. Николая. Он воздвигнут на перекрестке нескольких главных дорог – нынешние Св. Микалояус, Пранцишкону и Лидос. Эти улицы являются продолжением в городе дорог основных направлений, поэтому можно предположить, что место для строительства костёла выбрано не случайно. Очевидно, что католики в средневековье в чужом языческом городе не могли обойтись без своего костёла. То, что францисканский костёл Св. Николая был построен еще до крещения 1387 г., несомненно, подтверждает текст привилегии ВкЛ Ягелло Вильнюсскому епископу (Lietuvos TSR..., 1955, р. 58). Известно, что Ганзейские купцы уже с XIII в. на Руси строили каменные костёлы, которые служили им складом и убежищем (Рыбина, 2009, р. 132). Схожая ситуация должна была быть и в Вильнюсе, где католики селились в языческом городе, и каменный костёл должен был им символизировать безопасность. Этот костёл служил для целей прибывших купцов и ремесленников – как ду-

---

⁷ В отличие от «Civitas Rutenica», который и формировал сеть дорог в восточной части Вильнюса (Jonaitis, 2013ž, р. 29).

ховное и как физическое пристанище. Не случайно костёл носит имя Св. Николая – покровителя купцов и ремесленников⁸.

Строительство костёла стимулировало переселение новых людей в Немецкий город. Для объёмного строительства (костёла, замка, большого каменного дома) в средневековье всегда нужны были не только свое дело знающие мастера, но дополнительная рабочая сила (Swanson, 1983, p. 5). Вместе с каменщиками, ремесленниками и подсобными рабочим поселялись и их семьи. По аналогиям западноевропейских городов можно предположить, что они поселялись недалеко от своего рабочего места. В данном случае – недалеко от строящегося костёла. Строители сами другими ремеслами не занимались, поэтому разные товары должны были покупать, что, в свою очередь, к этому месту притягивало торговцев. Так, закономерно расширялась жилая территория вокруг костёла. Рядом с костёлом было и первое на территории старого города католическое кладбище – в привилегии 1387 г. ВкЛ Ягелло упоминается погост костёла Св. Николая.

Другой объект Немецкого города, сведения о котором представляют письменные источники, является дом францисканцев, упомянутый в привилегии ВкЛ Ягелло в 1387 г. Здесь должны были жить францисканцы, обслуживающие растущую католическую общину. По в привилегии данному описанию места, «дом» должен был быть где-то рядом с костёлом Св. Николая, к северу от него (Lietuvos TSR..., 1955, p. 58). Судя по такой локализации, дом францисканцев мог быть где-то на месте нынешнего францисканского монастыря. Проводя раскопки по адресу ул. Траку 7–8, в поздних культурных напластованиях обнаружено несколько черепков бытовой керамики, датируемые восьмым десятилетием ХІV в. (Daminaitis, 1995aš). Также на месте нынешнего (построенного после крещения 1387 г.) францисканского монастыря фиксирован фрагментарный культурный слой, в котором обнаружены фрагменты белоглиняной глазурованной керамики, датируемые второй половиной ХІV в. (Vaitkevičius, 1987š). Значит, можно говорить о непрерывности освоения и предположить, что владения, на территории которых был построен каменный монастырь и костёл, с самого раннего этапа Немецкого города принадлежали францисканцам. Так, дом меньших братьев можно считать началом будущего каменного францисканского монастыря. Это показывает и будущее направление развития данного пригорода.

Еще один ориентир, упомянутый в привилегии, это дом Чешкуса. Он локализуется рядом с валом и погостом костёла Св. Николая

⁸Св. Николай также считается покровителем мореплавателей (особенно в Италии), а его культ является одним из самых распространенных во всей Европе (Oldfield, 2014, p. 202–205).

(Lietuvos TSR..., 1955, p. 58). Предположительное место дома Чешкуса – это 31 исторический квартал Вильнюса (к северу от костёла Св. Николая и рядом с валом). Это предположение могут подтвердить археологические раскопки 2015 г., проводимые именно в 31 квартале, по адресу ул. Пранцишкону, 4 (Veževičienė, 2016). Во время раскопок обнаружена хозяйственная яма с очень богатыми находками, первыми литовскими монетами (Veževičienė, 2016). Обнаруженная бытовая керамика датируется третьей четвертью XIV в. (устная информация Г. Вайткавичуса). Итак, освоение территории одновременно с существованием дома Чешкуса.

По мнению некоторых исследователей, рядом с костёлом Св. Николая находился самый старый Вильнюсский рынок⁹ (статья Реклаитиса, см. Petkus, 2004, p. 344). Схожий пример можно видеть в Гданске, где возле костёла Св. Николая находился один из рынков (Koter, Kulesza, 1999, p. 75). Немецкий город тесно связан с торговлей, поэтому мы думаем, что на этой территории может быть напротив костёла Св. Николая, на нынешней ул. Жямайтиёс, рынок уже мог существовать еще до крещения Литвы. Правда, тут обнаружены останки деревянного строительства, в то время как следов общественного пространств не замечено. Поэтому, возможно лишь предположение о местонахождении здесь рыночной площади (тут мог быть и не большой, временный рынок или его следы были уничтожены более поздней застройкой).

Говоря о роли Немецкого города в урбанистическом развитии Вильнюса, надо выделить несколько аспектов. Католический пригород влиял на городской план, формирование улиц/дорог, расположение общественных мест (рынков, погостов). Так же Немецкий город влиял на застройку западной части нынешнего старого города Вильнюса. Тут, неизбежно, должны были появиться и объекты, связанные с католической верой – костёлы, монастыри.

Значение Немецкого города для католической христианизации

В языческом Вильнюсе поселяющиеся католики были распространителями мирной христианизации. Под понятием «христианизация» имеется в виду не моментное событие, а как процесс проникновения христианства в языческое общество, сопровождаемый изменениями, происходящими в данном обществе (подробнее см. Verend, 2007, p. 2). По Ф. Биркели (Birkeli, 1973) можно выделить три фазы христианизации: инфильтрация, создание миссий и основание институций.

---

⁹ Опираясь на другую гипотезу, самый ранний рынок на территории нынешнего старого города был на территории «Civitas Rutenica», рядом с церковью Св. Параскевы (Пятницкой) (Jonaitis, 2013š, p. 30).

Инфильтрация – это процесс, когда общество пассивно ознакамливается с христианством. Это происходит через разного рода культурные или экономические контакты; миссионерский этап – когда христианство активно предстает перед обществом через миссионеров и появляются местные христиане; институционный этап происходит во время основания церковной инфраструктуры (по Carver, 2003, p. 11; Hoggett, 2010, p. 15). В нашем случае надо разделить католическую христианизацию до официального крещения в 1387 г. и после него. До этого года католики были иноверцами в языческом городе.

В юго-западном подножье горы Гядимины – подоле – стоявший францисканский костёл был предназначен не для местного населения, а для прибывших христиан. Монахи францисканцы были приглашены в Вильнюс не для крещения местного населения, а для прибывших христиан, как духовные пастыри. Так, на этом этапе еще не можно говорить об активном распространении христианства среди язычников. Официальный взгляд отражает мученичество христиан в Вильнюсе в 1341 г. Предположительно, что в том году два францисканца вышли за пределы своего места проживания и начали проповедать среди язычников (Baronas, 2010, p. 80). За непослушание великий князь (Гядимин) приказал их жестоко казнить. И так, в то время распространение католичества не приветствовалось. Конечно, живя рядом с католиками, язычники сталкивались с католической религией, и на данном этапе уже могли быть одиночные случаи перехода в католичество. Все-таки, в первой половине ХІV в. еще нельзя говорить о каком-то большем влиянии католиков на религиозную жизнь города.

Однако, в 1369 г. появляются значимые перемены, связанные с взглядом на католичество. Эти перемены хорошо иллюстрирует история мученичества францисканцев в 1369 г. Первое мученичество во времена правления ВкЛ Гядимины произошло по инициативе самого Великого князя, а второе – уже получило неодобрение со стороны князя. В данном случае убийцы были казнены по приказу ВкЛ Ольгерда. По хронике «Быховца», ВкЛ Ольгерд жестоко отомстил горожанам за убийство, чтобы впредь никто не осмелился поднять руку против христиан (см. Baronas, 2000, p. 49–50). Как уже упоминалось, этот случай мог быть одной из причин, способствовавшей переселению католиков в район Смелины. После 1369 г., когда начал основываться Немецкий город, других сведений о конфликтах между язычниками и католиками не имеется (все-таки в тот раз великий князь сам заступился за католиков). Вероятнее всего сосуществование было мирным. Об этом свидетельствуют и археологические данные. Распространенность заселения в третьей четверти ХІV в. не показывает какого-то большого расстояния между языческой и католической общиной. Кроме того, нет никаких данных о том, что Немецкий

город как отдельный район или пригород был укреплен, тем самым акцентируя о якобы бывшей внутренней угрозе со стороны других (язычников и православных) горожан.

Развиваясь, католический пригород Вильнюса увеличивал католическую общину, без всякого сомнения, усиливалось и распространение католичества в городе. Процесс был ознаменован в 1387 г., когда, долго лавируя между православным и католическим крещением, Литва выбрала западную религию. Долгое время католики были иноверцами в языческом городе, теперь они стали представителями официальной религии. В том же самом году, 22 февраля, ВкЛ Ягелло издал указ о принудительной поддержке католичества в стране (LTSR..., 1955, р. 59). Вместе с крещением были основаны два новых костела и монастырь в западной части старого города Вильнюса: францисканский костёл Пресвятой Девы Марии и монастырь, а также костёл Св. Иоанна. Это отражает не только распространение христианства, но и политику Великого князя, внутренние дела города. Появление монастыря в Вильнюсе символизирует стабильность и устойчивость и отмечает третий этап католической христианизации. Начало этапа очень яркое потому, что крещение было Великим князем «спущено» сверху и после этого следовало создание до этого не существовавших институций. Выражение этого процесса прослеживается не только в политической, культурной и социальной жизни, но и в городском пейзаже. При постройке новых костёлов, монастырей, коренным образом меняется лицо города. Создается новая сеть дорог, меняется интенсивность и характер застройки, распространяется готика, появляются новые светские и религиозные пространства.

В конце XIV в. в западной части Вильнюса выделяются три связанные с католиками ядра (центра) заселения вокруг костёлов. Первое ядро – это Немецкий город вокруг костёла Св. Николая; второе – территория вокруг монастыря и костёла Пресвятой девы Марии, а третье – территория вокруг костёла Св. Иоанна. Первые два центра тесно связаны, потому что оба были под контролем францисканского Ордена. Кроме того, они связаны с неместным этносом – окрестность костёла Св. Николая с ливонскими немцами, окрестность францисканского костёла – с польскими монахами (на раннем этапе, сразу после крещения). Кроме того, с 1392 г., костёл Св. Николая со всеми владениями переходит в зависимость францисканского костёла и монастыря. В то время, как третье ядро вокруг приходского костёла Св. Иоанна, по нашему мнению, тесно связано с общиной литовцев неофитов. Эта часть города с 1387 г. принадлежала епископу (приходские костёлы чаще всего подпадали именно под юрисдикцию епископа).

Костёл Св. Иоанна официально считается первым приходским костёлом Вильнюса (Drema, 1997, psl. 4–6), т. е. он не принадлежал ни одному

из монашеских Орденов, а был воздвигнут для нужд горожан. Нет никаких сомнений, что костёл основан ВкЛ Ягелло (Vilniaus architektūra, 1985, p. 344; Varonas, 2010, p. 100). Однако, то, что костёл приходской, означает, что он построен на средства горожан. Например, в западной Европе горожане объединялись в группы на основе торговли, ремесла или соседства (чаще всего) и организовывали строительство костёла (Pounds, 2000, p. 117)¹⁰. Можно предположить, что Вильнюсская городская община сама собирала средства на строительство костёла Св. Иоанна. Для достижения этой цели, могло быть создано некое общество. Известно, что в XV в. в Вильнюсе было основано братство Св. Иоанна (Lietuvos istorija, t. 4, 2009, p. 201). Как отмечает Р. Пятраускас, такие братства создавались по корпоративному принципу и исполняли не только религиозные, но и социальные функции (Lietuvos istorija, t. 4, 2009, p. 201).

Костёл Св. Иоанна появляется как противовес костёлам, принадлежащим тому или иному конвенту. Таковую деятельность великого князя надо оценивать, как желание развивать эту часть города – вокруг нее формируется городской рынок. Для костёла Св. Иоанна выбрано удобное место на перекрестке дорог, которое начало заселяться еще при правлении великого князя Ольгерда. Кроме того, это более безопасное место, не возле самой черты города, так как францисканский костёл и костёл Св. Николая. Ситуация костёла Св. Иоанна гораздо лучше, если иметь ввиду, что францисканский монастырь и костёл уже после официального крещения не раз пострадал от набегов крестоносцев и пожаров (1390 г., 1399 г.). Также католическая часть города в этом месте действует как противовес в восточной части Вильнюса основанном «Civitas Rutenica» (о границах «Русского конца» см. Jonaitis, 2011, p. 108–126).

Роль Немецкого города в экономической жизни города и распространении городского самоуправления

Основание Немецкого города в Вильнюсе имело влияние не только на городскую урбанизацию и распространение христианства, но и на политическую и экономическую жизнь города. Надо заметить, что значение немецкой общины данного характера мало отражается на городском плане, его трудно проследить, опираясь на археологические или архитектурные данные. Говорить о влиянии католической общины на экономическую и политическую жизнь города позволяет анализ письменных источников, исторический контекст.

¹⁰ Такие костелы обычно подпадали под юрисдикцию епископа (по Pounds, 2000, p. 130).

Надо не забывать, что католики в Вильнюсе до 1387 г. были иноверцами. Для того, чтобы призвать как можно больше католиков в языческий, то есть опасный край, литовские князья должны были гарантировать немецкое право, в то время, распространенное на большей части западной Европы. Распространение Немецкого права оказало влияние на административную и правовую систему и способствовало появлению городского самоуправления. Немецкое право в Вильнюсе официально было утверждено в 1387 г., когда по случаю крещения ВкЛ Ягелло дал городу привилегию Магдебургского права. Конечно, не можно утверждать, что получение этой привилегии способствовала исключительно католическая община. Как отмечает Р. Пятраускас, немецкое право достигло Вильнюса через рецепцию права (*Lietuvos istorija*, t. 4, 2009, p. 300). Однако нельзя исключить и того, что появление католиков также оказало влияние на этот процесс, ускорило освоение немецкого права в городе. Уже великий князь Гядимин в своих письмах в третьем десятилетии XIV в., обещал католикам некоторые привилегии – не только освобождение от налогов и свою опеку, но и возможность пользоваться Рижским правом (*Gedimino laiškai*, 2003, p. 47). Со временем немецкое право начало распространяться не только на прибывших католиков, но и на местное население. Также появление немецкой общины ускорило процесс появления городского самоуправления (см. *Gudavičius*, 1999, p. 92).

Итак, католики неотделимы от формирования горожан как отдельного класса. На начальном этапе они действовали как подчиненные великого князя, от него зависящие и жившие на подоле. Однако следующий этап развития подола показывает и определенную стадию развития города – появление общины городского типа (по *Gudavičius*, 1991, p. 16). Как отмечает Е. Гудавичюс, если есть подол, процесс развития города уже достиг определенного прогресса (*Gudavičius*, 1991, p. 14).

Так, появление католической общины в Вильнюсе отражает цели великого князя и сознательное поощрение развития города уже в первой половине XIV в. Появление во второй половине XIV в. католического поселения вдали от княжеского замка уже показывает развитие класса горожан, производство для рынка и большую независимость общины. Это хорошо иллюстрирует пример, когда в восьмом десятилетии XIV в. во время конфликта великих князей Ягеллы и Кейстута 1382 г. эти горожане, поддержавшие Ягелло, открыли городские ворота. В то время немецкая община уже была достаточно сильна, чтобы исполнить столь важную политическую роль (см. *Gudavičius*, 1999, p. 92).

Еще одно из наиболее заметных последствий появления немецкого города – это улучшение экономической ситуации города, способствовавшее подъему уровня ремесла. Поселение католиков в городе не было случайностью. Приглашение ВкЛ Гядимина было обдуманно, князь точ-

но знал, какие люди ему нужны. Приглашались представители конкретных специальностей: монахи, воины, оруженосцы, купцы, крестьяне, кузнецы, колесные мастера, мастера по изготовлению обуви, кожевники, мельники, арбалетчики, трактирщики и представители других специальностей (Gedimino laiškai, 2003, p. 47, 59). И так, католики были нужны, как могущие внести свой вклад в поднятие уровня ремесла в стране, его специализацию, внедрения каменного строительства, развития торговли. Видно, что и во второй половине XIV в., основывая католический пригород, принималось во внимание и местоположение, чтобы место было удобно для занятия торговлей и ремеслом. Католики связаны не только с укреплением класса ремесленников, специализацией ремесла. Они связаны с тем толчком, который в XV в. привел к скачку производственной организации, созданий цехов и братств¹¹.

Обобщение

Появление в Вильнюсе католической общины связано с проводимой великими Литовскими князьями политикой модернизации края в XIV в. Благоприятные условия для поселения католиков происходили вместе процессом формирования города, как многокультурного и многоконфессионального явления. Отличительной особенностью Вильнюса является то, что причины появления здесь католической общины были чисто политическими и экономическими, а не военными или религиозными, как в соседних краях, куда католики приглашались именно для христианизации страны. В отличие, например, Латвии, в Вильнюсе не прослеживается социальная изоляция между язычниками литовцами и прибывшими католиками. Католическая община в Вильнюсе стала неотъемлемой частью города (браки, торговые связи и пр.), стала частью формирующегося класса горожан.

Мирное поселение католиков в еще языческом городе позволило им сыграть определенную роль. И, как показало наше исследование, эта роль была разнообразна.

Католики в языческом городе представляли свою веру. Не насильственно, а через разного рода контакты и наглядный пример, эту веру неизбежно приняла и часть язычников. Хотя мы и не имеем данных, которые позволили бы проследить число конвертитов и так установить масштабы католической христианизации в Вильнюсе до 1387 г., можно предположить, что неконфликтное поселение католиков рядом с язычниками могло облегчить состоявшееся позже прием католического крещения.

¹¹ Первый цех (ювелиров) основан в 1495 г. (Lietuvos istorija, t. 4, 2009, p. 309).

Кроме роли католиков в распространении христианства, прослеживается очень яркое их влияние на изменения городской пространственной структуры. Основывающийся немецкий город формировал западную часть нынешнего старого города, влиял на ее инфраструктуру. Строительство костелов и рост застройки в католическом пригороде корректировал сеть улиц и создавал новые городские пространства.

Материально труднее ощутима, но все-таки ярко чувствуется роль католиков в политической жизни Вильнюса. Будучи иноверцами в языческом городе, они стремились получить определенные права, которые со временем применялись ко всем горожанам. Так, католики, отчасти, внесли свой вклад в распространение Магдебургского права в стране. Кроме того, прибывшие из городов, где уже существовал отдельный класс горожан, католики неотъемлемы и от формирования Вильнюсского городского класса.

Надо не забывать и о влиянии католиков на экономическую жизнь страны. Уже в письмах ВкЛ Гядимина отразилось обдуманное желание князя привлечь в город ремесленников и торговцев, которые способствовали развитию уровня ремесла в городе. Принесенные новые ремесленные традиции, соединив их с уже существовавшими в городе, могли положительно повлиять на экономическую жизнь города. Так, в Вильнюсе было введено каменное строительство, распространились новые формы бытовой керамики, торговые контакты стали более интенсивными.

Объединение исторических источников с археологическими данными, позволило по-новому оценить роль католической общины в языческом Вильнюсе, проследить ее влияние в городском социально – профессионально – политически – экономическом пространстве и урбанистической структуре – городском плане.

REFERENCES

1. *Balinskis, M.* (2007) *Vilniaus miesto istorija. 1836/1837.* Vilnius. [in Lithuanian].
2. *Baronas, D.* (2010) *Vilniaus pranciškonų kankiniai ir jų kultas XIV–XX a.* Vilnius. [in Lithuanian].
3. *Berend, N.* (2007) *Christianization and the Rise of Christian Monarchy: Scandinavia, Central Europe and Rus'.* Cambridge, pp. 900–1200. [in English].
4. *Carver, M.* (2003) *Introduction: Northern Europeans negotiate their future.* In *The cross goes north. Processes of conversion in Northern Europe, AD 300–1300* (sud. M. Carver). York, pp. 3–13. [in English].

5. *Daminaitis, V.* (1995) 1994–1995 m. Vilniuje, Trakų gt. Nr. 7 vykdytų žemės kasimo darbų archeologinės priežiūros ataskaita. ARMA. [in Lithuanian].
6. *Drėma, V.* (1997) Vilniaus Šv. Jono bažnyčia. Vilnius. [in Lithuanian].
7. Gedimino laiškai. (2003) Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans (sud. S. C. Rowell). Vilnius.
8. *Gudavičius, E.* (1991) Miestų atsiradimas Lietuvoje. Vilnius. [in Lithuanian].
9. *Gudavičius, E.* (1999) Lietuvos istorija. I tomas. Nuo seniausių laikų iki 1569 metų. Vilnius. [in Lithuanian].
10. *Hoggett, R.* (2010) The archaeology of the East Anglian conversion. Woolbridge. [in English].
11. *Jonaitis, R.* (2011) Orthodox Churches in the territory of «Civitas Rutenica» in Vilnius. Localization problem. In *Archaeologia Baltica*. T. 16. Klaipėda, pp. 110–128. [in English].
12. *Jonaitis, R.* (2013) Civitas Rutenica Vilniuje XIII–XV a. Daktaro disertacija. Klaipėda. [in Lithuanian].
13. *Jurginis, J., Merkys, V., Tautavičius, A.* (1968) Vilniaus miesto istorija nuo seniausių laikų iki spalio revoliucijos. Vilnius. [in Lithuanian].
14. *Kaplūnaitė, I.* (2015) Vilniaus miesto katalikiškoji dalis XIV–XVI amžiaus pradžioje. Daktaro disertacija. Klaipėda. [in Lithuanian].
15. *Kiaupa, Z., Kiaupienė, J., Kuncevičius, A.* (1998) Lietuvos istorija iki 1795 metų. Vilnius. [in Lithuanian].
16. *Koter, M., Kulesza, M.* (1999) The plans of medieval Polish towns. In *Urban Morphology*. T. 3(2), pp. 63–78. [in English].
17. Krikščionybės Lietuvoje istorija. (2006) (sud. V. Ališauskas). Vilnius. [in Lithuanian].
18. Lietuvos istorija. (2009) (sud. J. Kiaupienė, R. Petrauskas). T. 4, Vilnius. [in Lithuanian].
19. Lietuvos istorija. (2011) (sud. D. Baronas, A. Dubonis, R. Petrauskas). T. 3, Vilnius [in Lithuanian].
20. Lietuvos metraštis: Bychovco kronika. (1971) Vilnius. [in Lithuanian].
21. Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. (1955) (sud. K. Jablonskis, J. Jurginis, J. Žiugžda). T. 1., Vilnius. [in Lithuanian].
22. Metraščiai ir kunigaikščių laiškai. (1996) Senoji Lietuvos literatūra. Knyga 4. Vilnius. [in Lithuanian].
23. *Morkūnaitė, R.* (2010) Įvadinės mintys apie Vilniaus miesto istorinį žemėvaizdį. In *Miestų praeitis 2* (sud. G. Vaitkevičius). Vilnius. [in Lithuanian].
24. *Nikžentaitis, A.* (1999) Iki krikščioniška Lietuvos visuomenė XIII–XIV a. Habilitacinis darbas. Vilnius. [in Lithuanian].
25. *Nikžentaitis, A.* (1996) Nuo Daumanto iki Gedimino. Iki krikščioniškos Lietuvos visuomenės bruožai. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*. Vilnius. [in Lithuanian].

26. *Oldfield, P.* (2014) Sanctity and Pilgrimage in Medieval Southern Italy, 1000–1200. Cambridge. [in English].
27. *Petkus, V.* (2004) Vilniaus Šv. Mikalojaus bažnyčia. Vilnius. [in Lithuanian].
28. *Pounds, N. J. G.* (2000) A history of the English parish: the culture of religion from Augustine to Victoria. Cambridge. [in English].
29. *Rowell, S.* (1999) Winning the living by remembering the dead? In Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui (sud. A. Bumblauskas ir R. Petrauskas). Vilnius, pp. 87–121. [in Lithuanian].
30. *Rowell, S. C.* (2001) Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva. Vilnius. [in Lithuanian].
31. *Rowell, S. C.* (2006) Pranciškonų (konventualų) ordino išitvirtinimas Lietuvoje XV a.: Vilniaus pavyzdys. In Pirmieji pranciškonų žingsniai Lietuvoje XIII–XVIII a. (sud. D. Baronas). Vilnius, pp. 32–53. [in Lithuanian].
32. *Semkowicz, W.* (1930) Hanul, namiestnik wileński (1382–1387), i jego ród. In Ateneum Wileńskie. R. VII, Z. 1–2 (sud. T. E. Modelski). Wilno, pp. 1–20. [in Polish]
33. *Swanson, H.* (1983) Building Craftsmen in Late Medieval York. York. [in English].
34. *Vaitkevičius, G.* (1987) Buv. pranciškonų vienuolyno Vilniuje, Kretingos 3/6, Trakų 9/1, Kėdainių 8/4 teritorijos archeologiniai tyrimai. Ataskaita. LIIR, f. 1, b. 1420. [in Lithuanian].
35. *Vaitkevičius, G.* (2010) Vilniaus įkūrimas. In Vilniaus sąsiuviniai I. Vilnius. [in Lithuanian].
36. *Vaitkevičius, G.* (2016) Vilniaus buitinės keramikos morfologija. Vilnius (spaudoje). [in Lithuanian].
37. *Valionienė, O.* (2008) Viduramžių Vilnius: planinės struktūros raida XIV–XV a. In Lietuvos pilys 4. Vilnius, pp. 54–61. [in Lithuanian].
38. *Vėževičienė, V.* (2016) Vilniaus senamiesčio (16073) teritorijos, Pranciškonų g. 4a 2015 m. detaliųjų archeologinių tyrimų ataskaita. I tomas. Tekstinė dalis ir brėžiniai. Vilnius. [in Lithuanian].
39. Vilniaus architektūra. (1985) (sud. A. Jankevičienė). Vilnius. [in Lithuanian].
40. *Vinogradov, A. A.* (1908) *Putevoditel po gorodu Vilne i ego okrestnostyam. Vilna.* [in Russian]
41. *Kaplunayte, I.* (2011) Katolicheskij prigorod v Vilnyuse v XIV–XV vv. po dannym arkheologii. In Arkheologiya i istoriya Pskova i Pskovskoy zemli 57. Pskov, pp. 235–238. [in Russian].
42. *Kaplunayte, I.* (2013) Ot missii frantsiskantsev do katolicheskogo rayona. In Arkheologiya i Istoriya Litvy i severo – zapada Rossii v rannem i pozdnem srednevekovye. Vilnius, pp. 147–160. [in Russian].
43. *Rybina, E. A.* (2009) Novgorod i Ganza. Moskva. [in Russian].

Irma Kaplunayte

**The role of the «German town» in Vilnius in the second half
of the XIVth century**

The official Catholic christening of Lithuania occurred only in 1387. However, the first Christians – Orthodox and Catholics – settled in pagan Vilnius, when Grand Dukes of Lithuania were still hesitating between choosing eastern or western baptism. The importance and influence of Christians were hugely determined by the politics of Grand Dukes of Lithuania and their plans for each of the communities.

Emergence of the Catholic Community in Vilnius in XIVth century is related to the town development and Christianization processes. First Catholics in Vilnius had settled at the south-western foot of Gediminas Hill as part of the lower ward community. Social and political changes in the 2nd half of the XIVth century caused population resettlement to the western part of the present Old Town of Vilnius and allowed forming a separate suburb – so called «German town» – further away from the ruler's-manor.

Combining together archaeological, historical, architectural and geological material, now we can more reliably talk about the significance of the «German town» in Vilnius. Catholics in pagan Lithuania are usually associated with «fire and sword». However, as a deeper look shows, they can be associated not only with the crusades, but also with peaceful Christianization, the spread of German law, raising the level of craft, building churches. This article examines this aspect – the peaceful settlement of the community of the Catholic faith and its role in the volatile Vilnius of the second half of the XIVth century.

Станіслав Келембет
Кременчук

ФЕДІР ОЛЬГЕРДОВИЧ, КНЯЗЬ КОБРИНСЬКИЙ, РАТЕНСЬКИЙ ТА ЖИДАЧЕВСЬКИЙ

У статті зібрано та проаналізовано нечисленні дані джерел, а також історіографію, щодо біографії литовсько-руського князя Федора Ольгердовича. Основну увагу приділено питанню про володіння Федора: їхній склад, час отримання та статус. Також наведено короткі дані про дітей Федора Ольгердовича.

Ключові слова: Велике князівство Литовське (ВКЛ), Корона Польська, король Людовік Анжуйський, Кобрин, Ратно, Любомль, Жидачів.

Згідно з найбільш достовірним переліком синів Ольгерда Литовського, що вміщений у складі багатьох північно-руських літописних зведень під 6885 (1377) р., Федір був п'ятим, наймолодшим його сином від першого шлюбу¹. Щоправда, у 1377 р. король Людовік Анжуйський називав Федора старшим сином і спадкоємцем Ольгерда; однак ця інформація, очевидно, походила від самого князя, якому в тодішніх обставинах було вигідно представити своє походження саме таким чином, а угорський король мало орієнтувався у родинних стосунках литовської династії (див. нижче). Саме так міркував уже О. Халецький, який вперше (у Польщі) й опублікував лист Людовіка². Тим не менш, Г. Пашкевич та Я. Теньговський довіряли вказаному джерелу, вважаючи Федора найстаршим сином Ольгерда³, з чим ми також погодитися не можемо. Якби це було дійсно так, то чому автор літописного переліку Ольгердовичів вказав його аж на п'ятому місці? Крім того, Андрій, Дмитро та Володимир Ольгердовичі були посаджені батьком у таких значних руських центрах, як Полоцьк, Брянськ та Київ, а Федір — лише у провінційному Кобрині; це ніяк не узгоджується з його, нібито, статусом

¹ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — М., 2000 [Пг., 1922]. — Т. XV. — Вып. 1. — Стб. 117, і т. д.

² Halecki O. Przyczynki genealogiczne do dziejów układu krewskiego // Miesięcznik Heraldyczny. — 1935. — № 7–8. — S. 106.

³ Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. — Poznań; Wrocław, 1999. — S. 50–51, 57.

старшого сина та спадкоємця Ольгерда. Ми цілком погоджуємося з думкою М. С. Грушевського, що «ліпше триматися порядку великоросійських компіляцій, раз вони так добре витримують інші проби і против їх порядку нема ніяких важніших аргументів»⁴.

Перший дослідник династії Гедиміновичів, К. Стадніцький, взагалі заперечував існування Федора Ольгердовича, ототожнивши його з Вігандом-Олександром Ольгердовичем, князем Керновським, який нібито звався Федором у православ'ї, до прийняття католицизму⁵! На цю грубу помилку вказав Ю. Вольф, переконливо обґрунтувавши існування Федора Ольгердовича⁶. А А. В. Лонгінов запропонував версію, нібито Федір Ольгердович носив ще друге, литовське ім'я Любарта. Її метою було пояснити родову традицію князів Сангушків, зафіксовану з XVII ст., про їхнє походження від Любарта Гедиміновича, тоді як у реальності, згідно документальних даних, вони походили від Федора Ольгердовича. На користь своєї версії Лонгінов наводив такі аргументи. 1) Оригінальна присяжна грамота від 22 травня 1386 р., яку видав «Feodor Lubhard», кн. Луцький⁷. Однак навряд чи варто доводити загально визнаний факт, що цим князем був Федір Любартович, а не Ольгердович. 2) Свідчення уніатського єпископа Холмського Якоба Суші про те, що в давньому Холмському пом'янику були записані «великі князі *Любарти* та *Любартовичі*, яких предок *Любарт* був сином великого князя Литовського Гедиміна, й *другий Любарт з Ольгердовичів...* з роду їхнього... вписався великий князь *Любарт-Федір* з предками й потомством своїми (...)». Але трохи нижче буде показано, що звістка Суші має вторинне походження. 3) Грамота великого князя Федота, видана спільно з братами Лазарем і Семеном та матір'ю Ольгою⁸. Цю Ольгу Лонгінов ототожнив з Ольгою, княгинею Федора Ольгердовича, відомою з найдавнішого пом'яника Києво-Печерської лаври; звідси робиться висновок, що Федот був сином Федора Ольгердовича, а його брат Семен визнається родоначальником князів Сенькушків-Сангушків⁹. У реальності ж Федот (саме з такою

⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993 [К.; Львів, 1907]. – Т. IV. – С. 515.

⁵ Stadnicki K. Bracia Władysława-Jagiełły Olgierdowicza króla Polski, wielkiego xięcia Litwy. – Lwów, 1867. – S. 241–242.

⁶ Wolff J. Ród Gedimina. – Kraków, 1886. – S. 116–120.

⁷ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1887. – Т. I. – S. 2, № III.

⁸ Там само, s. 8, № VIII.

⁹ Лонгинов А. В. Князь Федор Любарт Ольгердович и его потомки князя Сангушки // Труды Виленского отделения Московского предварительного комитета по устройству в Вильне IX археологического съезда. – Вильна, 1893 (також і окремою книжкою). – С. 276–281.

формою імені), Лазар та Семен були синами Дмитра-Любарта Гедиміновича: вони прямо згадані як такі в оригінальному луцькому рукописі 1384 р.¹⁰

Проти версії про існування Федора-Любарта Ольгердовича відразу ж виступив З. Л. Радзімінський, однак згодом цей дослідник і сам приєднався до гіпотези Лонгінова. В якості головного аргументу на її користь Радзімінський залучив Хроніку Длугоша, а саме вміщений у ній перелік синів Ольгерда. Як відомо, цей перелік дуже суттєво розходиться з літописними, однак Радзімінський визнав його цілком достовірним, вважаючи, що у Длугоша вказані литовські імена тих князів, які з інших джерел відомі лише за іменами хрестильними. Дослідник вважав, що літописному Федору, п'ятому сину Ольгерда, в переліку Длугоша відповідає Любарт, Дмитру – Бутав, а Костянтину – Наримунт (хоча у Длугоша Любарт вказаний аж на 10-му місці¹¹). Вдруге ж Любарт серед синів Ольгерда згадується у 1392 р.¹² Крім Длугоша, Радзімінський посилався ще на гербовник Б. Папроцького; однак його повідомлення про Любарта Ольгердовича, вочевидь, є вторинним стосовно Длугоша, через «посередництво» хронік Меховського чи, скоріше, Кромера¹³.

Те ж саме стосується і повідомлення Я. Суші. З. Л. Радзімінський наводить з його книги 1646 р. цитату (не зовсім точну) про те, що у Холмському пом'янику були записані «Wielcy Xiążęta Lubartowie y Lubartowiczowie, ktorych przodek Lubart, był Syn Gedymina Wielkiego Xiążęcia Litewskiego: a drugi Lubart z Olgirda, także syna Giedyminowego. Brat Naiasn: Wladislawa Krola Iagieła, *iako o tym świadczy Bielski*; z których Familiey, óprocz inszych w tey Zaduszney Książecce wpisanych, sam ręką swą wpisał się W. Xiąże Lubart Theodorus z potomstwem y z przodkami swymi. A między nimi Kapłan ieden naszego nabożeństwa Theodatus, Zakonnik Reguły naszej Ionasz Lubartowicz, Zakonniczka zaś Imieniem Anna są wpisani»¹⁴. Як бачимо, Суша прямо вказує джерело, звідки він запозичив свідчення про Любарта Ольгердовича – Хроніку Бельського¹⁵, де воно, без жодного сумніву, походить з тієї таки Хроніки Длугоша (скоріш за все, через

¹⁰ *Столярова Л. В.* Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV веков. – М., 2000. – С. 349.

¹¹ *Długosz J.* Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. – Warszawa, 2009. – Ks. 10. – S. 125.

¹² Там само, s. 257.

¹³ *Radziminski Z. L.* Monografia XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta-Fedora Olgierdowicza X. Ratneńskiego. – Lwów, 1906. – Т. I. – S. 4–9.

¹⁴ Наводимо цитату за оригінальним виданням: *Susza I.* Phoenix redivivus... – Zamość, M. DC. XL VI. – S. 27 (помилково 72).

¹⁵ *Bielski M.* Kronika. – Sanok, 1856. – Т. I. – S. 44.

посередництво Кромера¹⁶). Гадаємо, в оригіналі Холмського пом'яника мав читатися заголовок на зразок «А се упис великого князя Феодора Любартовича», у трактуванні Суші – «sam ręką swą wpiisał się W. Xiążę Lubart Theodorus z potomstwem y z przodkami swymi». Далі ж було внесено ім'я самого князя, з властивою лише для Любартовича формою Федот, «Theodatus» (див. вище) та його найближчих родичів. Принаймі, саме таку «конструкцію» зустрічаємо в одному з галицьких пом'яників XV–XVI ст.¹⁷.

Отже, в підсумку, про існування Любарта Ольгердовича повідомляє лише один Длугош. Схильність же цього автора до різноманітних комбінацій, «доповнень» та «виправлень» своїх джерел є загальновідомою. Ще Ю. Вольф зазначив, що Длугош, не знаючи імен всіх синів Ольгерда, «доповнив» їх список іменами двох синів Гедиміна та одного – Кейстута. Показово, що «сини Ольгерда від першої дружини носять лише імена християнські, а сини другої лише язичницькі»¹⁸. І дійсно, практично не-реально, щоб жоден із п'яти старших Ольгердовичів, включаючи Федора, у жодному сучасному їм джерелі не фігурував би зі своїм литовсько-язичницьким іменем, коли б реально таке мав.

За даними приписки наприкінці т. зв. Хроніки Биховця, достовірність яких є сумнівною, першою дружиною Ольгерда, тобто матір'ю Федора, була західно-руська князівна Марія Ярославна Вітебська, на якій литовський князь одружився у 1318 р.¹⁹. За свідченням же самої Хроніки Биховця, також сумнівним, перша дружина Ольгерда звалася Анною²⁰. Так чи інакше, навряд чи ми сильно помилимося, припустивши, що п'ятий син згаданого подружжя народився десь близько 1330 р., плюс-мінус п'ять років. Принаймі, точно відомо, що у 1377 р. Федір Ольгердович уже мав двох повнолітніх синів (див. нижче).

Переходимо до питання про володіння Федора Ольгердовича, а саме, їхній склад, час отримання та статус.

Очевидно, ще за життя батька Федір отримав від нього в уділ м. Кобрин, у північно-західній Волині (нині – Брестська область Білорусі). Як володіння великого князя, тобто Ольгерда, Кобрин згаду-

¹⁶ *Cromeri M.* De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX. – Basileae, 1555. – P. 349.

¹⁷ *Мицько І.* Монастирські пом'яники про походження ктитора Унівського монастиря князя Федора Любартовича // *Мицько І.* Статті, написані після вигнання з Інституту українознавства НАН України. – Львів, 2000. – С. 3–4.

¹⁸ *Wolff J.* Ród Gedimina. – S. 81, 83–84; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 513–514, прим. 1.

¹⁹ ПСРЛ. – М., 1975. – Т. XXXII. – С. 173, прим. 6.

²⁰ Там само, с. 141.

ється в литовсько-польській угоді 1366 р.²¹. А вже у 1380-х рр. Кобрин був удільною столицею старшого сина Федора Ольгердовича, Романа. А саме, і документах від 12 жовтня 1387 р. та 10 жовтня 1388 р., виданих у Луцьку, кн. Роман Федорович разом з кількома іншими князями й боярами поручився королю Владиславу-Ягайлу за Олехна Дмитровича²². Його печатка, привішена до цих документів, містить зображення литовської Погоні — родового гербу Гедиміновичів, навколо якого можна прочитати латинський напис: «+ s. romani...domini...de cobrin...»²³. Звідси випливає, що сам Федір Ольгердович, який на той час володів Ратенським уділом у складі Польської корони, отримавши його, скоріш за все, у 1377 р. (див. нижче), незабаром після цього відступив свою литовську «отчину», Кобрин, старшому синові. Можливо, Федір зробив це спеціально заради того, щоб зберегти Кобрин у складі ВКЛ, оскільки сам він навряд чи міг визнаватися васалом одночасно і польсько-угорського, і литовського монархів. З іншого боку, відомо, що у 1377 р. Федір Ольгердович присягнув королю Людовіку разом з двома синами, серед яких, напевне, знаходився і Роман. Як би там не було, Кобринське князівство під час правління Романа Федоровича, як і всіх його нащадків, продовжувалося залишатися у складі ВКЛ, на відміну від польського Ратна.

Вперше у джерелах Федір Ольгердович згадується невдовзі після смерті батька, тобто у віці вже близько 50 років. 29 вересня 1377 р. Людовік Анжуйський, король Угорський та Польський, писав з Буди Франціску Каррарі, правителю італійської Падуї, про свої успіхи під час недавнього (липень—вересень) походу проти литовсько-волинських князів. Між іншим, Людовік повідомляв, що «Codor», старший син («primogenitus») вел. князя Литовського «Olgordi», який повинен був стати спадкоємцем батька, нещодавно померлого, разом з двома синами підкорився його владі. Молодшого з цих синів литовський князь дав королю в заручники, і зараз він знаходиться при його дворі. Сам же отримав у Польщі («in

²¹ Czuczynski A. Traktat książąt litewskich z Kazimierzem Wielkim z roku 1366 // *Quartalnik Historyczny*. — Lwów, 1890. — Rocznik IV. — S. 515; Radzimiński Z. L. *Monografia XX. Sanguszków*. — Т. I. — S. 56, przyp. (копія польською транскрипцією з тек. Нарушевича).

²² *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*. — Т. I. — P. 1 / *Monumenta mediae aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*. — Kraków, 1876. — Т. II. — S. 12, № XI (копія Нарушевича; у 1387 р. 12 жовтня дійсно припадало на суботу); *Розов В. Українські грамоти*. — К., 1928. — Т. I. XIV в. і перша половина XV в. — С. 42, № 22 (оригінал; рік не вказаний, але 10 жовтня припадало на суботу у 1388 р.).

²³ Gumowski M. *Pieczczę Książąt Litewskich* // *Ateneum Wileńskie*. — Wilno, 1930. — R. 7. — Zeszyt 3—4. — S. 710/27, tabl. VIII, рис. 53. Тут говориться, що описана печатка була привішена до оригінальної грамоти 1388 р., що зберігалася у Краківському музеї кн. Чорторийських. Хоча за даними 1917 р., всі печатки при даному документі були втрачені, збереглися лише шнурки для них (*Розов В. Українські грамоти*. — С. 41).

Polonia») якісь міста і села («civitates et villas»), де й осів із дружиною та іншими, малолітніми дітьми («contorales et pueros»). Не підлягає сумніву, що «Codar» – це трохи неточна транслітерація імені Федора Ольгердовича (інші варіанти просто нереальні). Хоча він і не був *найстаршим* сином Ольгерда, але все ж таки належав до числа його дітей від першого шлюбу, які були практично на покоління старшими за вел. князя Ягайла. А перед угорським королем, який навряд чи орієнтувався у старшинстві Ольгердовичів, причому за відсутності братів, Федір цілком міг, «задля поважності», представитися «primogienitus» Ольгерда – законним спадкоємцем литовського престолу²⁴.

Що ж то були за «міста і села», які Людовік надав Федору Ольгердовичу, своєму новому васалу, «у Польщі»? Ми схилиємося до версії С. Панишка, що мова йде про Ратен з кількома сусідніми волостями²⁵, а також, ймовірно, галицький Жидачів, що згадується як володіння Федора на початку польського правління Владислава-Ягайла (див. ниж-

²⁴ Копія листа Людовіка збереглася у складі однієї з редакцій т. зв. «Chronicon Patavinum», або «Cronaca Carragrese». О. Халецький навіть вважає, що лист є переказом мирної угоди Людовіка з литовськими князями. Латинський текст та коментар до нього див.: *Halecki O. Przyczynki genealogiczne do dziejów układu krewskiego // Miesięcznik Heraldyczny. – 1935. – № 7–8. – S. 102–103, przyp. 28, s. 106–107.*

У Хроніці Германа Вартберзького син («filius») Ольгерда, який присягнув Людовіку під час облоги Белза, названий «Koddere» (Scriptores rerum Prussicarum. – Leipzig, 1863. – Bd. 2. – S. 115). У німецькому та російському перекладах тут слово «син» замінене на «брат» через хибне переконання перекладача, що «Koddere» був тотожним Кориату Гедиміновичу (Ливонская хроника Германа Вартберга // Сборник статей и материалов по истории Прибалтийского края. – Рига, 1879. – Т. II. – С. 132, прим. 92).

Звернемо також увагу на повідомлення Торунських анналів під 1382 р.: «У цьому ж році, перед святом Трійці, Кейстут, бажаючи помститися за образу, завдану йому Ягайлом, сином його брата Ольгерда, котрий затримав його послів, пограбував відправлене до нього руське посольство й зі згоди Кодара (Codar), дядька (patru) Ягайла, змовився про те, щоб цей Ягайло міг повернути собі замок Вільну та країну, раптово пішов з Вільно, залишивши місто і всю землю під захистом свого сина Вітовта» (Scriptores rerum Prussicarum. – Leipzig, 1866. – Bd. 3. – S. 121–122; російський переклад: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Ann_Thorun/frametext.htm). Ніякого дядька «Codar»-а в Ягайла у 1382 р., звичайно, бути не могло. Латинська транслітерація «Codar» найбільш близька до імені Федора Ольгердовича, який міг бути прийнятим за дядька Ягайла через велику різницю у віці: як відомо, сини Ольгерда від першого шлюбу були практично на покоління старше за синів від другого. Однак про союз Ягайла з Федором нам нічого не відомо, та й загалом роль останнього у литовській політиці була дуже скромною. Судячи з того, що ми знаємо про тодішню ситуацію, на роль «Codar»-а найбільше підходив би Корибут Ольгердович: саме проти нього, на Новгородок-Сіверський, виступив Кейстут з Вільни у 1382 р. Однак, чому Корибут, єдинокровний брат і майже ровесник Ягайла, був названий його дядьком? І чому латинська транслітерація його імені настільки спотворена, що правильно зберегла лише перші дві літери?

²⁵ *Панишко С. Ратенське князівство // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 142.*

че). Лівонський хроніст Генріх Вартберзький пише про «Koddere, filius Algarden» та Любарта Гедиміновича, що Людовік «повернув їм декілька замків у Русі»²⁶. Ратенсько-Любомльський «клин», приєднаний до Польщі лише десятиліття тому (а можливо, і в тому ж 1377 р. — див. нижче), межував з Кобринським уділом Федора; саме через це, скоріш за все, він і змушений був визнати зверхність польсько-угорського короля.

З титулом князя Ратенського Федір Ольгердович згадується лише у двох документах. 11 серпня 1387 р. кн. Федір Ратенський («Fedario de Rathin») разом із Вітовтом та кількома іншими литовсько-руськими князями, його «братами (fratribus)», від імені короля Владислава-Ягайла поручились перед галицьким воєводою Бенедиктом у тому, що король буде держати його в милості, та обіцяли захищати його від всіляких нападок²⁷. Ці князі були вислані Владиславом-Ягайлом на прохання дружини, королеви Ядвіги, яка з польським військом так і не змогла здобути Галич, що належав тоді Угорській короні. Отримавши ж від Вітовта гарантії безпеки, Бенедикт здав Галич²⁸. А 18 лютого 1394 р. у Долятичах (на р. Німані, біля Новгородка-Литовського) кн. Федір Ратненський («Fedorius Rathnensis») разом із Вітовтом, Скиригайлом та Володимиром Київським поручилися перед Владиславом-Ягайлом за свого брата Андрія, який знаходився тоді у в'язниці, що той буде вірним королем, та зобов'язалися видати його, як тільки король цього зажадає²⁹.

До складу Ратенського князівства, окрім самого Ратна, входили також кілька волостей, що пізніше належали його синам та нащадкам, а саме. 1) Любомль, названий уділом Федора «Сангушка» Ольгердовича

²⁶ *Scriptores rerum Prussicarum*. — Leipzig, 1863. — Bd. 2. — S. 115.

²⁷ *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae / Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*. — Cracoviae, 1882. — Т. VI. — Р. 13, № XXXV (за оригіналом).

²⁸ *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*. — Т. II / *Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*. — Kraków, 1891. — Т. XII. — Р. 12–13, № 11 (оригінальний акт Владислава-Ягайла Бенедикту від 14 жовтня 1387 р.).

²⁹ *Akta unji Polski z Litwą. 1385–1791*. — Kraków, 1932. — S. 32, № 35 (за оригіналом). У старій польській історіографії кн. Федор Ратненський деякий час ідентифікувався помилково. К. Стадніцький вважав його не литовським, а руським князем невідомого походження (*Stadnicki K. Bracia Władysława-Jagiełły...* — S. 33). А. Соколовський запропонував не менш фантастичну версію, ототожнивши Федора Ратненського 1394 р. з Федором Корибутовичем (*Listy księcia Jerzego Zbaraskiego kastelana Krakowskiego z lat 1621–1631*. — Kraków, 1878. — S. 3). Нарешті, З. Л. Радзімінський, критикуючи Ю. Вольфа, припустив, що у волинського князя Любарта Гедиміновича було два сини: старший Федір, кн. Ратненський, та молодший Федір же, кн. Володимирський (*Wolff J. O kniazach Kobryńskich; Radziwiński Z. L. Dodatkowe uwagi do rozprawy powyższej // Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności*. — Kraków, 1884. — Т. XVII. — S. 3–7, 35–36).

в Хроніці Биховця, а також Євреїновському літописі³⁰. У 1546 р. при описі литовсько-польського кордону представники литовської сторони наголошували: «(...) князь Сендюшко, который держаль Ковель и Ратень и Любомль и Вижву и вси тые села», «(...) Ратень и Любомль было Великого князства (на початку правління Казимира Ягеллона – С. К.) а отчизна князей Сендюшковичовъ (...)»³¹ (Сангушко був наймолодшим сином Федора Ольгердовича – див. нижче). 2) Кошер, де кн. Роман (Федорович) у 1404 р. отримав підтвердження на кілька сіл від Вітовта³². А у 1441 р. «*districtum Cosseriensem* зі всіма містечками та селами» належав молодшому брату Романа, Сангушку³³. 3) Ветли, які у 1443 р. згадуються як «отчина» кн. Сангушка³⁴. 4) Камянь, який у 1502 р. поділили між собою сини кн. Олександра Сангушковича³⁵.

Всі ці володіння не були спадковою «отчиною» Федора Ольгердовича, який отримав їх уже після смерті батька, причому в якості васала Польської корони. У середині XIV ст. вони належали до Володимирської землі Любарта-Дмитра Гедиміновича. Однак за угодою 1366 р. Любомль, Ратен та Кошер разом із Володимиром-Волинським відходили до складу Польщі; кілька ж інших, більш східних володимирських волостей, серед них Ветли та Камянь, король Казимір погодився відступити до литовського Луцька³⁶. Не можна виключати, що першу групу цих волостей Любарт

³⁰ ПСРЛ. – Т. XXXII. – С. 141; М., 1980. – Т. XXXV. – С. 223.

³¹ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северозападной Руси. – Вильна, 1867. – Т. I. – С. 75, 81, 84.

³² Повний текст грамоти Вітовта, хоча і в латинській транслітерації, зберігся у теках Нарушевича, Rkps № 10, s. 257; переписаний з пергаменного оригіналу в Коронному архіві (*Radziminski Z. L. Monografia XX. Sanguszków.* – Т. I. – S. 58).

³³ *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie.* – Lwów, 1887. – Т. I. – S. 36–37. В Інвентарі Коронного архіву Варшавського згадується акт 1386 р., яким король Владислав надає своєму брату Вігунту Kiernow, Pincziski i Koszersk (*Daniłowicz I. Skarbiec diplomatów...* – Wilno, 1860. – Т. I. – S. 262, № 528). Однак тут допущено помилку, як це видно з найдавнішого Інвентаря Кромера 1551 р., де замість «Koszersk» стоїть правильне «Czeczersk» (Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского. – М., 1843. – С. 255).

³⁴ *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie.* – Т. I. – S. 38–39.

³⁵ Там само, s. 147.

³⁶ «А и еще к Луцку отступился король володимерских волости: Веллы (Ветли), Збязь (Любязь), Чернегородок, Камянь, Мельница. А Володимер королеви достался с теми волостми: Городел, Любомль, Туринск, Ратев (повинно бути Ратен), Кошер, Влучим» (цитуємо у зворотній руській транслітерації з польської латиниці) (*Czuczynski A. Traktat książąt litewskich...* – S. 514; *Radziminski Z. L. Monografia XX. Sanguszków.* – Т. I. – S. 56, ргзур.: тут правильно Wietly, Lbiaz, Raten). Історико-географічний аналіз цих волостей див.: *Довнар-Запольский М.* Из истории литовско-польской борьбы за Воынь (Договоры 1366 года) // Университетские известия. Год 36. – К., 1896. – № 8. – С. 1–13 і карта.

повернув собі у 1370 р., коли йому вдалося здобути Володимирський замок. Однак, навіть у такому випадку, під час тріумфального походу Людовіка Анжуйського 1377 р., скоріш за все, Ратенсько-Любомльська округа знову відійшла до складу Польщі. Як відомо, ця кампанія була спрямована проти Юрія Наримунтовича Белзького та Любарта – провідників набігу на Сandomirську землю 1376 р. Здобувши Холм³⁷, польські війська навряд чи могли залишити в спокої сусідні Любомль, Ратно і т. д. (визнані польськими володіннями у 1366 р.), якби вони на той час належали Любарту. Лівонський хроніст Герман Вартберзький прямо пише, що «король Угорський був з численним військом у землях схизматиків, а саме *de Lademar* (тобто володимирських); частину їх спустошивши, той же король обложив замок Белзе»³⁸. І загалом похід Людовіка досяг усіх своїх цілей, зокрема, Любарт визнав себе васалом короля. Відомо, що, принаймі, одна з володимирських волостей, анексованих Польщею в 1366 р., причому найближча до Володимира – Городел («Grodlo»), залишалася за нею аж до 1382 р., коли разом із п'ятьма іншими південно-волинськими замками була захоплена Любартом³⁹.

Відомо, що після смерті Федора Ольгердовича Ратно та Ветли входили до складу Польського королівства, а не ВКЛ. Причому Федір не зміг передати ці володіння своїм синам: так, у 1431 р. Ратно прямо зветься королівським замком, старостою якого був Грицько Кердейович⁴⁰. Лише після того, як у 1433 р. Ратно, Ветли та Лопатин були офіційно визнані володіннями короля і Корони Польської⁴¹, Владислав-Ягайло віддав Ратно з округою «у держання (*in tenutam*)», тобто на правах звичайного старости, князю Сангушку⁴², молодшому сину Федора Ольгердовича. Аналогічно й Любомль у 1409 р. згадується як володіння Владислава-Ягайла (він збудував там католицький костел), який кілька разів відві-

³⁷ Monumenta Poloniae historica. – Lwów, 1872. – Т. II. – С. 678.

³⁸ Scriptores rerum Prussicarum. – Leipzig, 1863. – Bd. 2. – С. 114.

³⁹ Monumenta Poloniae historica. – Lwów, 1872. – Т. II. – С. 722.

⁴⁰ Długosz J. Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. – Warszawa, 2009. – Кс. 11–12. – С. 42 (у той час, коли сам Грицько брав участь у поході Владислава-Ягайла на Луцьк, його люди спалили Ратенський замок та здали його ворогу, тобто прихильникам вел. кн. Швитригайла). Про претензії Швитригайла на Ветли та Ратно восени того ж року див.: Codex epistolaris saeculi decimi quinti. – Т. II. – Р. 269, 270, № 197, 198.

⁴¹ Akta unji Polski z Litwą. 1385–1791. – С. 80, № 55; див. також с. 88, 93, 98, 104 – акти 1433 і 1434 рр.

⁴² Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Т. I. – С. 32. Тому не можна погодитися з думкою С. Панишка, що Ратенське князівство продовжувало існувати і після смерті Федора Ольгердовича, діставшись його сину Сангушку (*Панишко С. Ратенське князівство. – С. 145–146*). Втім, перейшовши на службу до ВКЛ, кн. Сангушко дійсно якийсь час володів Ратном, але аж у 1440-х рр.

дував це місто, що відносилось до Холмської землі⁴³. Задля порівняння, беззаперечна «отчина» Федора Ольгердовича — Кобрин, — завжди залишався у складі ВКЛ, і грамоту на нього князю Роману Федоровичу у 1404 р. видав вел. кн. Вітовт⁴⁴.

Звідси, вважаємо, слід зробити висновок, що Федір Ольгердович отримав Ратенський уділ у якості безпосереднього васала короля і Корони Польської, причому на праві лише пожиттєвого володіння (подібно до галицького Жидачева — див. нижче). Теоретично це могло відбутися як у 1377 р., так і вже після коронації Владислава-Ягайла, тобто у 1386–1387 рр., не пізніше серпня (коли Федір вперше згадується як кн. Ратенський). Але другий варіант є дуже маловірогідним. Адже при ньому довелося б припустити, що Любарту в 1370 р. вдалося повернути, разом із Володимиром-Волинським, також Ратно й Любомль, втрачені у 1366 р., та втримати їх до самої смерті у 1383 р. Потім же ця частина Волині перейшла до Федора Любартовича, у якого була відібрана Ягайлом приблизно тоді ж, коли й Луцька земля (надана Вітовту)⁴⁵. Але в такому разі ті особливі права, які Польща у низці офіційних актів заявляла *конкретно* на Ратно й Ветли, мало чим відрізнялися б від загальних претензій на інші волинські землі — скажімо, той же Володимир, відбитий Любартом у 1370 р. Окрім того, ускладнювалося б питання, які саме «міста і села» у Польщі отримав Федір Ольгердович відразу після того, як у серпні/вересні 1377 р. присягнув королю Людовіку Анжуйському.

Наприкінці XIV ст., в додачу до Ратенського князівства, а цілком імовірно, і взамін за нього, Федір Ольгердович отримав Жидачівський повіт у Галицькій землі Руського воеводства Польської корони. На час своєї останньої згадки з титулом князя Ратенського, 18 лютого 1394 р., Жидачевом він ще не володів, оскільки це містечко з його повітом належало безпосередньо королю. 13 жовтня 1387 р. Владислав-Ягайло, пере-

⁴³ *Długosz J. Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego.* — Warszawa, 2009. — Ks. 10–11. — S. 53, 207 (1411 р.); Ks. 11. — S. 71, 226, 270 (1417, 1426, 1429 рр.). Про приналежність Любомля безпосередньо Короні Польській у 1433 та 1434 рр. свідчать також виписки з Тек Нарушевича (*Radziminski Z. L. Monografia XX. Sanguszków.* — Т. I. — S. 14, прим. 3).

⁴⁴ *Radziminski Z. L. Monografia XX. Sanguszków.* — Т. I. — S. 58.

⁴⁵ Такої думки — що Федір Ольгердович отримав Ратно й Ветли від вел. князя Ягайла після того, як той у 1386 р. відібрав Волинь від Федора Любартовича, — дотримувався М. К. Любавський (*Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого литовского статута.* — М., 1892. — С. 21). Але Ратенське князівство, як ми спробували довести, було «феодом» Польської корони, й було отримане Федором від польського короля. Якщо ж таким визнати Владислава-Ягайла, то надання їм коронних земель своєму брату, ледве чи не відразу після власного обрання на польський престол (до серпня 1387 р.), виглядало б майже нереальним «нахабством».

буваючи в Жидачеві, надав с. Сваричов «in districtu Nostro Zidaczoviensi» братам Івоні та Бочкові Валахам⁴⁶. 20 жовтня того ж року король надав костюлу пресв. Діви Марії «in Oppido nostro (у містечку нашому) Zydaczow» с. Рогузно «in districtu nostro Zydaczoviensi»⁴⁷. 24 лютого 1393 р. Владислав-Ягайло перевів Жидачів з польського права на магдебурзьке⁴⁸, а 31 серпня надав Михайлу Валаху з братами «село під Жидачевом на річці Свічі або на поріччі іменем Хоссов»⁴⁹. Нарешті, 29 червня 1394 р. король видав своєму слугі, Данилу Дажбоговичу Задеревецькому, грамоту на ряд володінь, у т. ч. «подъ Зудечовомъ Джюровъ» і т. д.⁵⁰.

Отже, Федір Ольгердович міг отримати Жидачівський повіт не раніше 2-ї половини 1394 р. Відомі два його акти, видані в Жидачеві, у яких князь затверджував своїм вироком межі володінь Івана Довгого Сваричовського, Бочкового брата – мова йде про тих самих Валахів, які отримали Сваричов від короля у 1387 р. Звичайно, королівський брат не міг бути простим старостою Жидачівським. Зокрема, точно відомо, що він мав право надання земель у Жидачівському повіті (на користь Галицької кафедри – див. нижче). Руськомовні оригінали двох «жидачівських» актів Федора Ольгердовича, на жаль, не збереглися. Нам вони відомі лише за підтвердженням 1549 р., а також за ще пізнішими облятами в актових книгах, зробленими польською транслітерацією та з численними помилками; втім, сам цей факт свідчить, що тодішні спеціалісти-документознавці визнали акти оригінальними.

Перша грамота опублікована за текстом у підтвердженні короля Жигимонта Августа 1549 р., облятованого до Львівського гродського суду 1696 р.⁵¹.

⁴⁶ Регести підтвердження 1511 р. цього акту в книзі 24 Коронної метрики див.: *Matricularum Regni Poloniae summaria* / Ed. T. Wierzbowski. – Varsoviae, 1912. – Pars IV. – Vol. 2. – P. 83, № 9891; Varsoviae, 1915. – Pars IV. – Vol. 3. – P. 363, № 328. Повний текст доступний он-лайн: http://pther.eu/МК/024/PL_1_4_1-024_0830.html.

⁴⁷ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej*. – Lwów, 1870. – Т. II. – S. 27-29, № XVI (з обляти у Львівських гродських книгах 1738 р.).

⁴⁸ Регести підтвердження 1546 р. цього акту в книзі 70 Коронної метрики див.: *Matricularum Regni Poloniae summaria* / Ed. T. Wierzbowski. – Varsoviae, 1910. – Pars IV. – Vol. 1. – P. 442, № 7695; Pars IV. – Vol. 3. – P. 365, № 362.

⁴⁹ Регести підтвердження 1524 р. цього акту в книзі 38 Коронної метрики див.: *Matricularum Regni Poloniae summaria*. – Pars IV. – Vol. 1. – P. 267, № 4578; Pars IV. – Vol. 3. – P. 365, № 365.

⁵⁰ *Розов В.* Українські грамоти. – С. 53–54, № 29 (за кириличним оригіналом).

⁵¹ *Radziminski Z. L.* Monografia XX. Sanguszków. – Т. I. – S. 15–16, przyp. 2 (посилання: *Acta Castra Leopold. A-i 1696*. Т. 470. P. 154); *Пана І.* «Жидачівські грамоти» князя Федора Любартовича: проблема автентичності // *Княжа доба: історія і культура*. – Львів, 2012. – Вип. 6. – С. 309–310, № 9.1 (тут наведено сучасну сигнатуру акту: Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 5 (Галицький (? – С. К.) гродський суд). – Оп. 1. – Спр. 470. – С. 154).

Зберігся й оригінал підтвердження 1549 р.⁵², а також його список у Коронній метриці⁵³. Документ розпочинається так (цитуємо за списком Коронної метрики, де значно менше помилок порівняно з опублікованим текстом): «W umye oucza y syna y ducha swyethego amen. Ja kniaz Fedor Olkyrdyowicz Kroliow brat». Зміст судової справи полягає в тому, що власники с. Тужилів скаржилися «na Iwana na Woczkowa bratha na Dolhocho (Сваричовського – див. наступний акт), uze dzierzi nam Manastherz Topolsko (суч. с. Топільське Івано-Франківської обл., близько 70 км південніше Жидачева) y Czarny Lisz za Lomniczą y z Barlożisczy bez prawa, a służało k nam ku Thużilowu. A Iwan Dolhy odmowieł przeczywo um, uze dal mi Krol Swarziczow na wieky wyeczne ze wszythkimi granyczamy (...)». Сторони погодилися виставити кожна своїх свідків, і князь доручив розглянути справу воеводі Філісту (Жидачівському). В підсумку суд з'ясував, що спірні землі мають належати до Сваричова, і виніс рішення на користь Івана Довгого. «Na tho dalismy swoy listh na wieczną pamiecz, że iego wiecznye. A sudily s namy thud sud boyare, pan Woiewoda Philisthy, Iwan Szolowicz Korszak, a zemlianye pan Wasko Wolkowicz, Micuko Prochopicz, Klisko Barthossowicz. A k temu bylo dosycz dobrich ludzy. A ten listh pissan w Żydaczowie liatha szostego thysyacza. piecz seth y osmnascie, miesyacza decawra we dwudzieshu (?) siodmy dzien na pamiecz pirwshego meczennika Stephana».

Денна дата видачі у акті вказана цілком правильно – 27 грудня на пам'ять св. першо-мученика Стефана. Але рік, без сумніву, з руського оригіналу перекладено невірно: напевне, писар не зміг правильно прочитати кириличні літери-цифри під титлами. У списку 1696 р. помилково читалося: «lata Ruskiego Tysiąca pięćset y osmnascie». На цій підставі З. Л. Радзімінський, слідом за А. Петрушевичем, припускав помилку лише в числі сотень, приймаючи замість 1518-го 1418 р. Однак у списку з Коронної метрики, безсумнівно, мова йде про давньоруське літочислення «від сотворіння світу». В такому випадку 6518-й рік можна було б виправити на 6918 (1410)-й. Однак на той час Федора Ольгердовича вже

⁵² Dokumenty pergaminowe Oddziału I Archiwum Państwowego w Krakowie do 1600 r. – TSchn II 202 (регеста, http://eazpp.bn.org.pl/eazpp/files/pergaminy/ap_w_krakowie.pdf). Очевидно, саме у підтвердженні 1549 р. грамота була представлена правлінням Сваричевського монастиря Різдва Богородиці у 1563/64 р.: «Ukazali list od dzisiejszego (теперішнього) krolia iego mczi, w ktori inserowan iest list stari nieiakiego kniazia Fedura a nieiakiego Olkiedeiowicza (!), ktorim okazali bicz staradawne wiecznoscz y dziedzicztwo Topolska monastira, Czarnego Liassu y Barlożiscza (...)» (Архив Юго-Западной России. – К., 1904. – Ч. 1. – Т. X. – С. 489–490).

⁵³ Регесту з книги 77 Коронної метрики див.: *Matricularum Regni Poloniae summaria* / Ed. T. Wierzbowski. – Varsoviae, 1919. – Pars V. – Vol. 1. – P. 38, № 562. Повний текст доступний он-лайн: http://pther.eu/MK/077/PL_1_4_1-077_0367.html.

точно не було серед живих (див. нижче), а у списку Коронної метрики, як мінімум, неправильно перекладено число сотень; через це довіряти останній цифрі «18» ми також не можемо.

Друга грамота Федора Ольгердовича відома лише за облятою, внесеною до Галицьких гродських книг у 1730 р.⁵⁴ Розпочинається вона так само, як і перший документ: «W imia Otca y Syna y Duchu Swiatoho Amin. Ja kniaz Fedor Olkirdyiewicz Korolow Brat», і стосується тієї ж суперечки «Тужиловців» з Іваном Сваричовським Логіновичем. Різниця полягає в тому, що Іван Довгий Логінович вказує детальні кордони своїх володінь, у яких визнається правим. «A sudyw toy sud Fyłyst, woiewoda Żydaczowski, Pan Danyło Zaderewecki, pan Wasko Stołnyk Weramanysz Fraktowycz, Iwan Sołowycz, Iwan Sołowycz (!) Korsak, pan Wasko Prokopowicz, Iwaszko Dyduszycki, a ktomu było dosyt dobrych ludy. Na szczosmo dały Lyst na wicznuiu pamiat, tot Lyst pisany w Żydaczowi na Preobrazenye misiecia Awhusta dnia szostoho. Rukoіu własnoіu». День тут вказано правильно — 6 серпня, — але рік взагалі пропущено. З. Д. Козіцький навіть дійшов висновку, що даний документ «є незграбною ампліфікацією автентичного», за який він приймає перший акт. Але З. Л. Радзімінський справедливо зазначив: «(...) вважаємо їх за два різних вироки у тій самій справі видані, з котрих другий є доповненням першого. Немає у ньому мови про роз'їзд, оскільки такий вже було проведено», і т. д.⁵⁵

Нарешті, перший видавець грамоти, А. Петрушевич, хоча й не заперечував достовірності її оригіналу, вважав, що переписувач «помилково читав *Олкірдович* замість *Любартович* (...) Написання того документу відношу до перших двох десятків XV століття, у котрих Федір Любартович панував у Жидачеві»⁵⁶. З. Л. Радзімінський підстав для такого «корегування» не бачив, відносячи обидва акти до Федора Ольгердовича. Тим не менш, недавно І. Папа чомусь залучила їх до числа грамот Федора

⁵⁴ *Петрушевич А.* О соборной Богородичной церкви и святителях в Галиче // Галицкий исторический сборник. — Львов, 1860. — Вып. III. — Примечания. — С. CVII-CIX; *Petruszewicz A.* Materiały historyczne // Przegląd archeologiczny. — Lwów, 1882. — Z. I. — S. 77–80, № III («In castro Halic. 1730 anno Sabbato ante festum S. Valentini P. et M. proximo»; вказаний у заголовку 1422 р. є чисто умовним); *Radziminski Z. L.* Monografia XX. Sanguszków. — T. I. — S. 16, przyp. 2 (Acta castrensia Haliciensia 1730 anni. № 231. P. 420–421). І. Папа опублікувала цей акт як дві окремі грамоти: під № 8 за виданням Петрушевича, а під № 9.2 за виданням Радзімінського (*Папа І.* «Жидачівські грамоти»... — С. 308–311; сучасна сигнатура: ЦДІАЛ. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 231. — С. 420–421); різночитання між текстами не виходять поза рамки літер у деяких словах, тобто мають чисто «технічний» характер.

⁵⁵ *Radziminski Z. L.* Monografia XX. Sanguszków. — T. I. — S. 17.

⁵⁶ *Petruszewicz A.* Materiały historyczne // Przegląd archeologiczny. — Lwów, 1882. — Z. I. — S. 78.

Любартовича. Припущення, нібито в руських оригіналах актів читалося «Любартович», виправлене потім на «Олкирдович», слід визнати безпідставним хоча б тому, що подібне «виправлення» не мало жодного практичного сенсу. В оригінальних грамотах Федора Любартовича ім'я жидачівського воєводи (Ленько Зарубич) та всіх інших свідків, окрім одного, є іншими, ніж у грамотах Федора Ольгердовича (Каліст). Також і формулювання місця видачі у більшості грамот Любартовича («А то ся дѣяло в нашомъ дворѣ в Зудечевѣ», «Actum est in nostra curia Zydaczow») є не таким, як у грамотах Ольгердовича («Tot lyst pysany w Zydaczowi»)⁵⁷.

Крім того, збереглися свідчення, що називають Федора Ольгердовича покровителем Галицької кафедральної Крилоської церкви, який надав їй с. Перегінськ у Жидачівському повіті, а також заснував під цим селом монастир св. пустинника Онуфрія. А. Петрушевич опублікував наступний уривок зі справи 1638 р., яка розглядалася у Галицькому гродському суді між Я. С. Яблоновським та Г. Балабаном, старостою Теребовльським, з приводу володіння Перегінськом: «Citata vero (pars) itidem ex iuribus, privilegiis et deductionibus suis eadem bona P e r e h i n s k o iuris haereditarii Ecclesiastici ritus Graeci esse deduceret, quod et privilegio divi olim Casimiri Regis anni millesimi quadringentesimi septuagesimi (1470), quo circa literas per *Fedorum Oliherdowicz Ducem super eadem bona Monasterio (Kriłosensi) donata*, hoc idem Monasterium conservatum est, tam et privilegio Serenissimi olim Sigismundi regis anni 1548, per divum olim Sigismundum Augustum approbato, quo bona eadem Perehinsko Ecclesiastica esse propria declarantur, et *Ecclesiae Metropolitanae Haliciensis* tribuuntur, verificaret...»⁵⁸.

У 1656 р. Георгій Балабан свідчив, що «wieś Perehyńsko, w powiece Żydaczowskim leżąca, własna jest majątność dziedziczna cerkiewna do katedry cerkwi halickiej kryloskiej przez xiążąt ruskich Fedora Olhordowicza fundowana i darowana, a potem przez świętej pamięci najjaśniejszych królów polskich, jako to Kazimierza Zygmunta Pierszego i Zygmunta Augusta i innych królów polskich osobliwymi przywilejami i dekretami et confirmationibus do tejże cerkwi halickiej kryłoskiej inkorporowana (...)». Вказані привілеї знаходилися в його батька, єпископа Львівського Гедеона Балабана, а потім перейшли до нього самого й зберігалися у замку Стратині, де й згоріли під час ворожого нападу. В грамоті короля Яна III Йозефу Шумлянському, єпископу Львівському, від 1691 р. також згадується, що с. Перегінськ надав Галицькій митрополії у Крилосі «*principis Russiae Olgerdowicz*»,

⁵⁷ Пана І. «Жидачівські грамоти» князя Федора Любартовича... – С. 301, 303, 304, 306, 308, 309–311.

⁵⁸ Галицкий исторический сборник. – Львов, 1860. – Вып. III. – Примечания, с. XCIX–C, звідти також: Radziminski Z. L. Monografia XX. Sanguszków. – Т. I. – S. 14, прим. 4.

а потім підтвердили королі Казимір Ягеллон у 1470 р., Жигимонт I та Жигимонт Август⁵⁹.

А. Петрушевичу належав рукописний уривок XVIII ст., у якому говорилося, що Перегінськ у Жидачівському повіті колись належав князю Ольгордовичу, який, заснувавши монастир на горі «Serhiow» над Перегінськом, записав його ченцям вічним правом. Й. Шумлянський у грамоті 1691 р. повідомляє, що монастир св. Онуфрія пустинника, заснований кількасот років тому, а потім зруйнований від «Ватуа і Матаја» (Батия і Мамая!), він побудував заново, посадивши там трьох ченців Базилянського ордену⁶⁰. Пізніше базиліани стверджували, що їхній кляштор у Перегінську на горі «Serhiow» заснував сам «kniiaz Fedory Olgierdowicz» близько 1400 р., який і записав кляштору Перегінськ з усіма землями (це при тому, що Базилянський орден офіційно було засновано лише у 1617 р.!). У XVIII ст. базиліани 20 років судилися за село з єпископом Шептицьким, але процес таки програли⁶¹.

Наведені факти однозначно свідчать про те, що в межах Польського королівства Федір Ольгердович володів, окрім Ратенського князівства, також і Жидачевом з округою в Галицькій землі Руського воєводства. Очевидно, це володіння мало статус лише пожиттєвого, оскільки в січні 1404 р. Владислав-Ягайло надав Жидачівський повіт іншому своєму брату, Швитригайлу⁶², тоді як Федір мав кількох синів-спадкоємців. Якщо це було дійсно так, то слід визнати, що Федір Ольгердович помер не пізніше 1403 р. А вірогідніше за все – саме у вказаному році, оскільки у лютому 1404 р. його старший син, Роман, отримав від вел. князя Вітовта підтвердження на Кобринське князівство⁶³; видання цього документу найбільш логічно пов'язується зі смертю Романового батька, законного «отчича» литовського Кобрина.

На цьому скупі біографію Федора Ольгердовича можна було б і завершити, коли б З. Л. Радзімінський не відніс до нього кількох пізніших

⁵⁹ Галицкий исторический сборник. – Вып. III. – Примечания. – С. С-СII; Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej. – Lwów, 1868. – Т. I. – S. 102–103, 106–107. Про свідчення Г. Балабана 1656 р., зі згадкою про надання «per Principem Russiae Theodorum Olgierdowicz», згадується також у судовому вирокі 1779 р. (*Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. – Львів, 2004. – С. 1074, 1085).

⁶⁰ Галицкий исторический сборник. – Вып. III. – Примечания. – С. СII-CV.

⁶¹ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1886. – Т. VII. – S. 954.

⁶² *Długosz J.* Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. – Warszawa, 2009. – Ks. 10. – S. 334; *Lewicki A.* Powstanie Świdrygiełły – Kraków, 1892. – S. 55, 305.

⁶³ *Radziminski Z. L.* Monografia XX. Sanguszków. – Т. I. – S. 58.

згадок, що насправді стосуються Федора-Федюшка Любартовича (сам Ольгердович зменшувальної форми імені ніколи не вживав), а саме. 1) Грамота Владислава-Ягайла (з помилковою датою 1443 р.) кн. Михайлу Пінському на Унівський монастир, який раніше держав покійний «pre[clarus] Princeps Dux Fethko ger[manus] noster carissimus» («найсвітліший принц князь Федько, рідний (близький) наш дорогий»)⁶⁴. У даному випадку перекладати слово «germanus» як «єдинокровний брат» не можна, оскільки навіть Федір Ольгердович був зведеним (лише по батьку) братом Владислава-Ягайла. Останній у кількох інших актах зве своїм братом Федора-Федюшка Любартовича, який, за монастирською традицією, і був ктиторм Унівського монастиря⁶⁵. 2) Грамоту Владислава-Ягайла від 5 жовтня 1415 р. засвідчили «illustrissimo duce Ffyedkone et duce Nurkone» («найясніші князь Федько і князь Гурко», яких Радзімінський вважав Федором Ольгердовичем та його сином⁶⁶. 3) Грамота Владислава-Ягайла від 1 липня 1431 р., видана М. Раховському, маршалку «preclari ducis Fyeduskonis, fratris nostri carissimi» («найсвітлішого князя Федюшка, брата нашого дорогого»; за Радзімінським це – остання згадка Федора Ольгердовича серед живих⁶⁷. 4) Грамота Владислава-Ягайла від 9 вересня (в тексті помилково 16 серпня) 1431 р., якою він надає князю Земовіту Мазовецькому Жидачівський повіт, так як раніше «dux Fyeduschko nuper distinctus tenuit et possedit» («князь Федюшко, недавно визначний (?), держав та володів». Оскільки Длугош, повідомляючи про смерть кн. Федюшка (нібито Федоровича, насправді – Любартовича) у 1431 р., про належність йому Жидачева нічого не говорить, Радзімінський робить висновок, що в документі мова йде про Федора Ольгердовича, і відносить його смерть до 1431 р.⁶⁸ Крім того, ряд інших звісток, де згадується кн. Федюшко (Любартович), Радзімінський відніс до «виявленого» ним міфічного, нібито найстаршого сина Федора Ольгердовича, який помер у тому ж 1431 р.⁶⁹

У найдавнішому пом'янику Києво-Печерського монастиря, у статті «Род, княз(я), Сенкушков. Федорович(а).», разом з Федором Ольгер-

⁶⁴ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej. – Lwów, 1889. – Т. XIV. – S. 287; *Radziminski Z. L.* Monografia XX. Sanguszków. – Т. I. – S. 16–19.

⁶⁵ *Мицько І.* Монастирські пом'яники про походження ктитора Унівського монастиря князя Федора Любартовича // *Мицько І.* Статті, написані після вигнання з Інституту українознавства НАН України. – Львів, 2000. – С. 3–5.

⁶⁶ Codex epistolaris saeculi decimi quinti. – Т. II. – P. 78–79; *Radziminski Z. L.* Monografia... – Т. I. – S. 41–42.

⁶⁷ *Radziminski Z. L.* Monografia XX. Sanguszków. – Т. I. – S. 43.

⁶⁸ Там само, S. 46–48.

⁶⁹ Там само, S. 38–40, 50–52.

довичем записано і його дружину Ольгу: «кн(я)з(я), Феодора. Олкирдович(а), княг(иню), его, Олгу.»⁷⁰. Можна напевне стверджувати, що вказана Ольга, мати Сангушка, була другою (чи третьою?) дружиною Федора. Лише цим можна пояснити, що вже у 1377 р. він мав двох повнолітніх синів (див. вище), тоді як двоє молодших, Гурко та Сангушко, згадуються відповідно аж у 1412–1430 та 1433–1455 рр. Вважаємо за необхідне сказати кілька слів і про них.

Кн. Олександр Федорович «Остей» десь на межі 1370–1380-х рр. виїхав на службу до Московської держави. У серпні 1382 р., перед нашествям на Москву хана Токтамиша, коли у місті розпочалися безлади, туди прибув литовський князь Остей, *онук Ольгерда*, який «окрѣпи народы и мятежь градный устави и затворися с ними въ градѣ и седѣ со множествомъ народа в осадѣ сушаго». 26 серпня Токтамиш «обалга князя их Остѣя лживыми рѣчьми и лживым миромъ, вызвавъ его вонъ изъ града и уби его пред враты града»; того ж дня Москва була здобута та спустошена татарами⁷¹. У Ростовському соборному синодику, серед жертв нашествия Токтамиша, першим поминається кн. Олександр Федорович, якого, без жодних сумнівів, і слід ототожнити з літописним Остеєм. Тим самим встановлюється конкретне походження цього загадкового онука Ольгерда⁷². Сином Олександра Федоровича «Остея», напевне, слід визнати «Кн(з): Д(а)в(и)да Остѣйковича», який записаний серед князів 2-ї половини XIV ст. у Пом'янику Введенської церкви Києво-Печерської лаври⁷³. Оскільки ця частина пам'ятки представляє собою список з пом'яника князів Чернігівських у Єлецькому синодику⁷⁴, кн. Давид Остейкович, вірогідно, отримав якийсь незначний уділ у межах давньої Чернігівської землі, або, принаймі, мав якесь відношення до неї.

Кн. Роман Федорович ще за життя батька, не пізніше 1387 р., отримав Кобринське князівство у ВКЛ (див. вище). Крім того, будучи живим ще у 1430 р., він мав володіння у Красноставському повіті Холмської зем-

⁷⁰ Древний помянник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI столетия) / Сообщил С. Т. Голубев // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. – К., 1892. – Кн. 6. – Приложение. – С. 23.

⁷¹ ПСРЛ. – М., 2004. – Т. XXV. – С. 207–208, і т. д.

⁷² *Конев С. В.* Синодиколегия. Часть II: Ростовский соборный синодик // Historical genealogy. – Ekaterinburg–New York, 1995. – № 6. – С. 97, 103. «Остей» мало бути прозванням Олександра, оскільки серед литовських імен такого ми не знаємо, та й серед 20-ти онуків Ольгерда жоден литовського імені не носив.

⁷³ Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври // Лаврський альманах. – К., 2007. – Спецвипуск 7. – С. 18.

⁷⁴ Див.: *Келембет С.* Пом'яники (синодики) князів Чернігівської землі як історичне джерело // Сіверянський літопис. – 2016. – № 6. – С. 25–27, 29.

лі Польської корони⁷⁵. Помер, здається, до 9 вересня 1431 р., коли холмські села кн. Романа були надані кн. Земовіту Мазовецькому⁷⁶. Роман Федорович став засновником нечисленного роду кн. Кобринських, який у чоловічій лінії вигас між 1487 і 1491 рр., а по жіночій – у 1519 р.⁷⁷.

Кн. Гурко (Юрій) згадується протягом 1412–1430 рр. Його володіння були дуже скромними – Кросничин та кілька інших сіл у Красноставському повіті Холмської землі Польської корони. Помер до 13 червня 1433 р., коли згадується лише управитель «княгині Гуркової з Кросничина». Приблизно тоді ж, у травні/липні, ця княгиня Гуркова, полишивши Кросничин, здається, задумала перейти на бік Швитригайла, але була перехоплена польським загоном⁷⁸. Це призвело до того, що 21 серпня 1433 р. Владислав-Ягайло, надаючи кн. Сангушко спустошене Ратенське староство, йому ж додав і Кросничин, про який сам Сангушко говорить як про володіння синів кн. Гурка, своїх племінників («*perotum postrogum*»)⁷⁹. Власне кажучи, цей документ є єдиним прямим свідченням, на підставі якого встановлюється походження Гурка від Федора Ольгердовича. Кросничин було повернуто його дружині та дітям близько 1440 р. Дружина, на ім'я Ольга, востаннє згадується у 1465 р. Їхніми дітьми були кн. Януш і Олександр, а також дочка Марія (Машка), які у судових регестах звичайно фігурують як «найсвітліші (найясніші) князі з Кросничина»⁸⁰. На них ця невеличка гілка династії Гедиміновичів і вигасла: «Після 1480 р. не знаходимо більше нічого про князів Красничинських, а у 1490 р. й потім бачимо Решовських власниками більшої частини князівських маєтків»⁸¹.

Кн. Сангушко Федорович (від Семен – Сенько – Сенькушко, або Олександр – Санько – Санькушко) вперше згадується лише 21 серпня 1433 р., коли Владислав-Ягайло надав йому спустошене Ратно з округою «у держання (*in tenutam*)», тобто на правах звичайного старости, а також

⁷⁵ *Tegowski J.* Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. – Poznań; Wrocław, 1999. – S. 62, przyp. 218 (виписка з регестів Красноставського земського суду).

⁷⁶ *Radziminski Z. L.* Monografia XX. Sanguszków. – Т. I. – S. 46–48.

⁷⁷ *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od konca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S. 163, 166.

⁷⁸ *Radziminski Z. L.* Monografia XX. Sanguszków. – Т. I. – S. 77–82.

⁷⁹ *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków.* – Т. I. – S. 32. В оригіналі помилково «Crosviczyn».

⁸⁰ *Radziminski Z. L.* Monografia XX. Sanguszków. – Т. I. – S. 83–100.

⁸¹ *Плоцанский В. М.* Прошлое Холмской Руси по архивным документам XV–XVIII в. и другим источникам. – Вильна, 1901. – Ч. 2. – С. 166, прим. ** (посилання на конкретні книги та аркуші Красноставських земських актів тут не вказані, на відміну від книги Радзівінського).

Кросничин, що раніше належав його племінникам, синам кн. Гурка⁸². Але вже 23 квітня 1438 р. він знаходився на службі Швитригайла, у грамоті якого згадується «вѣрный нашъ князь Сендюшко»⁸³. Звідси Сангушко робив напади на польське Ратно, за що король Владислав III відібрав у нього «округ Кошерський з усіма містечками та селами»⁸⁴. Однак це рішення, напевне, так і залишилося на папері. Більше того, 23 березня 1443 р. вел. кн. Литовський, королевич Кизимір, повідомляв жителям Ратна та Ветел, що надав їх «князю Сонкушку и со всеми вами, яко ж есть его отчина»⁸⁵. Дійсно, у 1546 р., при описі литовсько-польського кордону, представники литовської сторони наголошували: «(...) князь Сендюшко, который держаль Ковель и Ратень и Любомль и Вижву и вси тые села (...) бо тое Ратно и Любомль отняли ку Корунѣ за Казимира короля»⁸⁶. Очевидно, це сталося незабаром після обрання Казимира на польський престол у 1447 р. Сангушко ж востаннє згадується 1 жовтня 1455 р: кн. Семен Романович Кобринський у своїй грамоті зазначає, що її засвідчив «дядя мой князь Санкушко Федкович»⁸⁷. Помер до 10 березня 1463 р., коли княгиня Сангушкова згадується у якості вдови⁸⁸. Кн. Сангушко став засновником однойменного, знаменитого князівського роду, який продовжує існувати і в наш час (представлений, здається, лише однією особою чоловічої статі).

Нарешті, Ян Теньговський доходить висновку, як на нас, дуже сумнівного, нібито дочкою Федора Ольгердовича від другого шлюбу була Анна, яка близько 1412 р. вийшла заміж за Болеслава Янушевича, кн. Мазовецького († 1425), і померла у 1454 р. чи трохи пізніше. Ще менше підстав вважати дочкою Федора Ольгердовича сестру княгині Мазовецької, мабуть, тієї ж Анни, сином якої був кн. Леон Острозький († очевидно 1444). Теньговський ототожнює її з Агафією, дружиною кн. Василя Острозького, хоча кн. Леон цілком міг бути і його братом⁸⁹.

⁸² Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków. – Т. I. – S. 32.

⁸³ Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1846. – Т. I. – С. 49, № 37.

⁸⁴ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Т. I. – S. 36–37.

⁸⁵ Там само, S. 38–39.

⁸⁶ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северозападной Руси. – Т. I. – С. 75.

⁸⁷ Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. – Lwow, 1890. – Т. III. – S. 10. Акт датовано 1 жовтня 6964 (1455/56) р., індикта 10. Видавець зазначив, що рік та індикт не сходяться, надавши перевагу індикту й віднісши документ до 1454 р. Однак 10-й індикт припадає не на цей, а на 1446/47 або 1461/62 р. Ми ж надаємо перевагу річній даті.

⁸⁸ Там само, S. 11–12.

⁸⁹ Tegowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. – S. 59–60, 65–67. На користь своєї версії автор наводить два аргументи. 1) Анна Мазовецька знаходилась у третьому

REFERENCES

1. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej. Vol. 1. (1868). Lwów: w drukarni Zakładu Narod. im. Ossolińskich. [in Polish].
2. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej. Vol. 2. (1870). Lwów: z drukarni Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich. [in Polish].
3. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej. Vol. 14. (1889). Lwów: z I. związkowej drukarni we Lwowie. [in Polish].
4. Akta unji Polski z Litwą. 1385–1791. S. Kutrzeba, W. Semkowicz [Ed.]. (1932). Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego. [in Polish].
5. Akty, odnosiaszchiiesia k istorii Zapadnoj Rossii. Vol. 1. 1340–1506. (1846). St. Petersburg: V Tipografii II Otdielieniiia Sobstviennoj Ye. I. V. Kantseliarii. [in Russian].
6. Arkhieografichieskij sbornik dokumentov, odnosiaszchikhsia k istorii Sievierozapadnoj Rusi. Vol. 1. (1867). Vil'na: Piechatnia Gubernskaho Pravlieniiia. [in Russian].
7. Arkhiv Yugo-Zapadnoj Rossii. Pt. 1. Vol. 10. (1904). K.: Tipografia Imperatorskaho Univiersiteta sv. Vladimira. [in Russian].
8. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Vol. 1. 1366–1506. Z. L. Radziwiński, P. Skobielski, B. Gorczak [Ed.]. (1887). Lwów: z drukarni Instytutu Stauropigiańskiego. [in Polish].
9. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. Vol. 3. 1432–1534. B. Gorczak [Ed.]. (1890). Lwów: z drukarni Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. [in Polish].
10. *Bielski, M.* Kronika. Vol. 1. K. J. Turowski [Ed.]. (1856). Sanok: nakład i druk Karola Pollaka. [in Polish].
11. Codex epistolaris saeculi decimi quinti. Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. Vol. 2. A. Sokolowski, J. Szujski [Ed.]. (1876). Cracoviae: Typis ephemeridum «Czas». [in Latin, Polish].
12. Codex epistolaris saeculi decimi quinti. Tomus II. Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. Vol. 12. A. Lewicki [Ed.]. (1891). Cracoviae: Typis Universitatis Iagellonicae. [in Latin, Polish].
13. Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae. 1376–1430. Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. Vol. 6. A. Prochaska [Ed.]. (1882). Cracoviae: Typis Vlad. L. Anczyc et Comp. [in Latin, Polish].

ступені споріднення з Жигимонтом Кейстутовичем, вел. кн. Литовським. Але це доводить лише те, що вона була правнучкою Гедиміна, а через кого саме з його синів чи дочок – теоретично існує маса варіантів. 2) Анна протегувала церковну кар'єру кн. Януша Гурковича, який перебував при мазовецькому дворі; звідси Теньговський вважає, що кн. Януш був її близьким родичем (племінником), що, звичайно, теж є лише припущенням.

14. *Cromeri, M.* (1555). De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX. Basileae. [in Latin].
15. *Czuczynski, A.* (1890). Traktat książąt litewskich z Kazimierzem Wielkim z roku 1366. Kwartalnik Historyczny. Lwów: Z drukarni Wł. Łozińskiego, 4, pp. 513–515. [in Polish].
16. *Daniłowicz, I.* (1860). Skarbiec dyplomatów... Vol. 1. Wilno: w drukarni A. H. Kirkora i sp. [in Polish].
17. *Długosz, J.* Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Księga dziesiąta. 1370–1405. J. Mrukówna [Przekład na język polski]. (2009). Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN. [in Polish].
18. *Długosz, J.* Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Księga dziesiąta. Księga jedenasta. 1406–1412. J. Mrukówna [Przekład na język polski]. (2009). Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN. [in Polish].
19. *Długosz, J.* Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Księga jedenasta. 1413–1430. J. Mrukówna [Przekład na język polski]. (2009). Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN. [in Polish].
20. *Długosz, J.* Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Księga jedenasta. Księga dwunasta. 1431–1444. J. Mrukówna [Przekład na język polski]. (2009). Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN. [in Polish].
21. *Dovnar-Zapol'skij, M.* (1896). Iz istorii litovsko-pol'skoj bor'by za Volyn' (Dogovory 1366 goda). Univiersitietskie izviestii. God 36. K: Tipografia Impieratorskago Univiersitieta Sv. Vladimira, 8, 1–13. [in Russian].
22. Drievnij pomiannik Kiievo-Piechierskoj lavry (kontsa XV i nachala XVI stolietia). S. T. Golubiev [Ed.]. (1892). Chtienii v Istorichieskom obshchiestvie Niestora lietopistsa. K.: Tipografia Impieratorskago Univiersitieta Sv. Vladimira, 6, *Prilozhenie*, I–XIV, 1–88. [in Russian].
23. *Halecki, O.* (1935). Przyczynki genealogiczne do dziejów układu krewskiego. Miesięcznik Heraldyczny. Rok XIV. Warszawa, 7–8, 97–111. [in Polish].
24. *Hrushevs'kyj, M.* (1993, 1907). Istoriia Ukrainy-Rusy. Vol. 4: XIV–XVI viki – vidnosyny politychni. K.: Naukova dumka. [in Ukrainian].
25. *Gumowski, M.* (1930). Pieczęcie Książąt Litewskich. Ateneum Wileńskie. Rocznik VII. Wilno: Wydawnictwo wydziału III Towarzystwa przyjaciół nauk w Wilnie, 3–4, 684–725. [in Polish].
26. *Kelembet, S.* (2016). Pomiannyky (synodyky) kniaziv Chernihivs'koi zemli yak istorychne dzherelo. Siverians'kyj litopys. Chernihiv, 6, 19–37. [in Ukrainian].
27. Kniga posol'skaia Mietriki Vielikogo Kniazhestva Litovskoho. Kn. M. Obolienskij, I. Danilovich [Ed.]. (1843). Moscow: V Univiersitietskoj Tipografii. [in Russian].
28. *Koniev, S. V.* (1995). Sinodikologija. Chast' II: Rostovskij sobornyj sinodik. Historical genealogy. Ekaterinburg-New York: «Yarmarka-Press», 6, 95–108. [in Russian].

29. *Kupchyns'kyj, O.* (2004). Akty ta dokumenty Halyts'ko-Volyns'koho kniazivstva XII – pershoi polovyny XIV stolit'. L'viv: «Prostir-M». [in Ukrainian].
30. *Lewicki, A.* (1892). Powstanie Świdrygiełły. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego. [in Polish].
31. Listy księcia Jerzego Zbaraskiego kastelana Krakowskiego z lat 1621–1631. A. Sokołowski [Ed.]. (1878). Kraków. [in Polish].
32. *Liubavskij, M. K.* (1892). Oblastnoie dielieniie i miestnoie upravleniie Litovsko-Russkoho gosudarstva ko vriemieni izdaniia Piervoho Litovskoho statuta. Moscov: Univiersitietskaia tipografiia. [in Russian].
33. Livonskaia khronika Germana Vartberga. Sbornik statiej i materialov po istorii Pribaltijskoho kraia. Vol. 2. (1879). Riga: v tipografii A. I. Lipinskaho, 81–155. [in Russian].
34. *Longinov, A. V.* (1893). Kniaz' Fiedor Liubart Ol'gierdovich i yeho potomki kniaz'ia Sangushki. Trudy Vilenskaho otdielieniia Moskovskaho priedvaritielnaho komiteta po ustrojstvu v Vil'nie IX arkhieologicheskoho siezda. Vil'na: Tipografiia A. G. Syrkina, Otdiel II, 275–311. [in Russian].
35. *Matricularum Regni Poloniae summaria. Pars IV: Sigismundi I registempora complectens (1507–1548). Vol. 1: Acta cancellariorum. 1507–1548.* T. Wierzbowski [Ed.]. (1910). Varsoviae: Typis officinae C. Kowalewski. [in Latin].
36. *Matricularum Regni Poloniae summaria. Pars IV: Sigismundi I regis tempora complectens (1507–1548). Vol. 2: Acta vicecancellariorum. 1507–1535.* T. Wierzbowski [Ed.]. (1912). Varsoviae: Typis officinae C. Kowalewski. [in Latin].
37. *Matricularum Regni Poloniae summaria. Pars IV: Sigismundi I regis tempora complectens (1507–1548). Vol. 3: Acta vicecancellariorum. 1533–1548.* T. Wierzbowski [Ed.]. (1915). Varsoviae: Typis officinae C. Kowalewski. [in Latin].
38. *Matricularum Regni Poloniae summaria. Pars V: Sigismundi Augusti regis tempora complectens (1548–1572). Vol. 1: Acta cancellariorum. 1548–1572.* T. Wierzbowski [Ed.]. (1919). Varsoviae: Typis officinae C. Kowalewski. [in Latin].
39. *Monumenta Poloniae historica. Vol. 2.* A. Bielowski [Ed.]. (1872). Lwów: w drukarni Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich. [in Polish].
40. *Myts'ko, I.* (2000). Monastyr'ski pommianyky pro pokhodzhennia kytora Univ'skoho monastyria kniazia Fedora Liubartovycha. Statti, napysani pislia vyhnannia z Instytutu ukrainoznavstva NAN Ukrainy. L'viv, 3–5. [in Ukrainian].
41. *Panyshko, S.* (2001). Ratens'ke kniazivstvo. Kyivs'ka starovyna. K., 5, 140–146. [in Ukrainian].

42. *Papa, I.* (2012). «Zhydachivs'ki hramoty» kniazia Fedora Liubartivycha: problema avtentychnosti. *Kniazha doba: istoriia i kul'tura*. L'viv, 6, 291–314.
43. *Petrushevich, A.* (1860). O sobornoj Bogorodichnoj tserkvi i sviatiteliakh v Galichie. *Galitskij istoricheskij sbornik*. L'vov: Napiechatano v Tipografii Instituta Stavropigijskaho, 3, 3–59, I–CLXXIX. [in Russian].
44. *Petruszewicz, A., Szaraniewicz, I.* [Ed.]. (1882). *Materyały historyczne. Przegląd archeologiczny*. Lwów: Z Drukarni Ludowej, 1, 72–94. [in Polish].
45. *Ploshchanskij, V. M.* (1901). *Proshloie Kholmsoj Rusi po arkhivnym dokumentam XV–XVIII v. i dr. istochnikam. 2*. Vil'na: Tipo-Litigrafia N. Matsa. [in Russian].
46. *Polnoie sobranie russkikh lietopisiej*. Vol. 15, pt. 1: *Rogozhskij lietopisiets*. [Ed. N. P. Likhachiev]. (2000, 1922). Moscow: *Yazyki slavianskoj kul'tury*. [in Russian].
47. *Polnoie sobranie russkikh lietopisiej*. Vol. 25: *Moskovskij lietopisnyj svod kontsa XV vieka*. [Ed. M. N. Tikhomirov]. (2004, 1949). Moscow: *Yazyki slavianskoj kul'tury*. [in Russian].
48. *Polnoie sobranie russkikh lietopisiej*. Vol. 32: *Khroniki: Litovskaia i Zhmojtskaia, i Bychovtsa. Lietopisi: Barkulabovskaia, Avierki i Pantsyrnoho*. N. N. Ulashchik [Ed.]. (1975). Moscow: *Nauka*. [in Russian].
49. *Polnoie sobranie russkikh lietopisiej*. Vol. 35: *Lietopisi Bielorusko-Litovskie*. [Ed. N. N. Ulashchik]. (1980). Moscow: *Nauka*. [in Russian].
50. *Pomennyk Vvedens'koi tserkvy v Blyzhnikh pecherakh Kyievo-Pechers'koi lavry. Lavrs'kyj al'manakh. Spetsvypusk 7. O. Kuz'muk* [Ed.]. (2007). K. [in Ukrainian].
51. *Radziński, Z. L.* (1884). *Dodatkowe uwagi do rozprawy powyższej. Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności*. Kraków, 17, 32–38. [in Polish].
52. *Radziński, Z. L.* (1906). *Monografia XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta-Fedora Olgerdowicza X. Ratneńskiego*. Vol. 1. Lwów: z drukarni Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. [in Polish].
53. *Scriptores rerum Prussicarum*. Vol. 2. T. Hirsch, M. Toppen, E. Strehlke [Ed.]. (1863). Leipzig: Verlag von S. Hirzel. [in German].
54. *Scriptores rerum Prussicarum*. Vol. 3. T. Hirsch, M. Toppen, E. Strehlke [Ed.]. (1866). Leipzig: Verlag von S. Hirzel. [in German].
55. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Vol. 7. (1886). Warszawa. [in Polish].
56. *Stadnicki, K.* (1867). *Bracia Władysława-Jagiełły Olgierdowicza króla Polski, wielkiego xięcia Litwy*. Lwów: z drukarni Zakładu Narod. im. Ossolińskich. [in Polish].

57. *Stoliarova, L. V.* (2000). Svod zapisiej pistsov, khudozhnikov i pierieplietchikov drevnierusskikh piergamiennykh kodieksov XI–XIV viekov. Moscov: Nauka. [in Russian].
58. *Susza, I.* (1646). Phoenix redivivus... – Zamość: W Druk. Akad. Zam. [in Polish].
59. *Tękowski, J.* (1999). Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. Poznań; Wrocław: Wydawnictwo Historyczne. [in Polish].
60. *Ukrains'ki hramoty.* Vol. 1: XIV v. i persha polovyna XV v. V. Rozov [Ed.]. (1928). K.: Z drukarni Ukrains'koi Akademii Nauk. [in Russian].
61. *Wolff, J.* (1895). Kniaziowie litewsko-ruscy od konca czternastego wieku. Warszawa: Drukiem J. Filipowicza. [in Polish].
62. *Wolff, J.* (1884). O kniaziach Kobryńskich. Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności. Kraków, 17, 1–31. [in Polish].
63. *Wolff, J.* (1886). Ród Gedimina. – Kraków: w drukarni Wł. L. Anczyca i Spółki. [in Polish].

Stanislav Kelembet

Fiodor Olgerdovich, the Prince of Kobrin, Ratno and Zhidachiv

The article is devoted to the biography of Prince Fiodor Olgerdovich. For this article the scarce information from all resources was used and the historiography was analyzed. Fiodor was the fifth son of the Grand Duke of Lithuania Olgerd Gediminas, the youngest child, born from Olgerd Gediminas's first wife, Princess Mary of Vitebsk. He was born around 1330. Fiodor received Kobrin in the north-west Volyn from his father. That is mentioned as the possession of Olgerd in 1366.

Fiodor was first mentioned in 1377, when, during a campaign of Louis of Anjou, King of Hungary and Poland, against Volyn, he, together with two adult sons, submitted to his authority. Louis of Anjou wrote about this in a letter to Louis F. Carrara, the ruler of the Italian city of Padua, calling the Lithuanian prince, allegedly the eldest son and the heir of Olgerd, with distorted name «Codor». At the same time Louis gave Fiodor some «towns and villages» within the Polish kingdom. Following S. Panyshko, we believe that we are talking about principality in Ratno that borders Kobrin. The Duke of Ratno Fiodor Olgerdas was mentioned in the two documents in 1387 and 1394. Kobrin, which was also preserved in the Grand Duchy of Lithuania, was passed to Fiodor's eldest son Roman. Fiodor owned the principality of Ratno as a direct vassal of the Polish king and, most of all, only on the rights of the lifetime ownership.

Another possession of Fiodor in the Polish kingdom was Zhydachiv, the town in Halych Land of Ruthenian Voivodeship. At the beginning of 1404 King Vladislav

Jagiello gave Zhidachiv to his other brother, Shvitrigaylo and Roman Fiodorovich at the same time received the confirmation for Kobrin principality from the Grand Duke Vytautas. Therefore, most likely, Fiodor Olgerdovich died in 1403.

From his first marriage Fiodor Olgerdovich had two sons, Alexander and Roman, the founder of the Kobrin princes. The existence of Alexander, who went to Moscow service and was killed by the order of the Khan Tokhtamysh before the assault of Moscow in 1382, established only on the basis of Rostov Synodik. From his second marriage Fiodor had two sons – Gurko and Sangushko. Sangushko became the founder of the princely family Sangushko that still exists.

Key words: Grand Duchy of Lithuania (GDL), the Polish Crown, King Louis of Anjou, Kobrin, Ratno, Liuboml, Zhydachiv.

Петро Кулаковський
Острог

ВОЛИНЯНИ У СТРУКТУРІ УНІЙНОЇ ЦЕРКВИ НА ЗЕМЛЯХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО (КІНЕЦЬ XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)

Простежено роль і участь вихідців з Волині у формуванні структур Унійної церкви на землях Великого князівства Литовського. Передумовами цього виступали, з одного боку, тісні культурні і релігійні стосунки між Волинню і землями Князівства, що склалися до Люблінської унії, а з іншого боку – невідповідність адміністративного поділу Церков, й Унійної в тому числі, територіально-адміністративному поділу Речі Посполитої й, навіть, неврахування кордонів між двома суб'єктами цієї держави – Короною і Литвою. На території обох частин Речі Посполитої поширювали свою юрисдикцію Київська і Смоленська архієпархії, Володимирсько-Берестейська єпархія. Додатковим чинником укорінення волинян в структурах Унійної церкви на території Князівства стало зосередження в останньому освітніх закладів і впливових монастирів цієї церкви, де висвячувалися й вихідці з Волині.

У статті встановлено, що Волинь в єпархіях і архієпархіях Великого князівства Литовського впродовж досліджуваного періоду була представлена як вихідцями з міщанського середовища (полоцький архієпископ Йосафат Кунцевич), так і представниками шляхетського соціуму (володимирський і берестейський єпископ Йосиф Баковецький, пінський і турівський єпископ Пахомій Война Оранський, кобринський архімандрит Павло Овлочимський та ін.).

Ключові слова: Волинь, Велике князівство Литовське, Унійна церква, єпархія, Василянський орден, єпископ, архімандрит.

Люблінська унія, внаслідок якої більшість українських земель відійшла від Литви до Корони, не могла миттєво ліквідувати тісні зв'язки литовсько-білоруських і українських воєводств. Зокрема, інтенсивними залишалися церковні контакти, більше того новий територіально-адміністративний поділ довгий час практично не впливав на устрій Східної церкви. Брестська церковна унія внесла додаткову плутанину у співвідношення цих двох устроїв. Одна з найбільших єпархій Православної, а згодом Унійної церков – Володимирсько-Берестейська – знаходилася у межах двох суб'єктів Речі Посполитої – відповідно Корони і Великого князівства Литовського. Після входження смоленських та чернігово-сіверських земель до складу Речі Посполитої на

їх території функціонувала в рамках Унійної церкви Смоленська архієпархія, ігноруючи таким чином існуючий територіально-адміністративний устрій. Більше того, навіть Католицька церква ігнорувала довгий час адміністративні кордони між Короною і Великим князівством Литовським. Зокрема, лише наприкінці 1640-х рр. католицькі парафії Чернігово-Сіверщини були переведені з підпорядкування Смоленської Київській дієцезії.

Така ситуація була достатньо поширеною у Речі Посполитій. Римська курія, якій підпорядковувалися Католицька й Унійна церкви, вкрай неохоче переглядала існуючі межі між дієцезіями й єпархіями. Визначальними для Риму були два чинники: історична традиція та чисельність вірних. Вірність історичній традиції, яка по своїй суті не могла не бути консервативною, для Риму була аргументом вищості духовного меча, який за середньовічною концепцією влади перебував у руках папи, над світським мечем, що передавався папами світським володарям – імператорам й королям. Чисельність вірних, зокрема Унійної церкви, в українських землях до другої половини XVII ст. не була достатньою навіть для забезпечення самодостатнього функціонування існуючих структур в унійних єпархіях, особливо в контексті необхідності проведення роботи з пропаганди і поширення віри.

Відчувала Унійна церква і брак кадрів. Останніх для церкви готувала Грецька колегія у Римі. Однак її випускники використовувались переважно як емісари Риму для контролю справ у церкві, інколи як ідеологи, і в досліджуваній період нечасто як особи, що займали важливі посади в Унійній церкві. Спроба створити з ініціативи Іпатія Потія Руську колегію у Вільні вперлася як у фінансові, так і адміністративні перешкоди й до середини XVII ст. не була реалізованою. Кадри в такій ситуації або вербувалися серед православної еліти, або ж серед дрібної королівської адміністрації. Серед перших можна згадати чільних діячів Унійної церкви, зв'язаних з Волинню – Мелетія Смотрицького, архієпископа й дерманського архімандрита, Касіана Саковича, дубенського архімандрита. З посад королівських писарів чи секретарів на чільні уряди Унійної церкви потрапили Йоахим Мороховський, володимирський і берестейський владика, волиняни Атанасій Крупецький, перемишльський і самборський єпископ, Йосиф Баковецький, володимирський і берестейський владика.

Попри наявність значного числа праць, присвячених становленню структур Унійної церкви, спеціальних досліджень, які б розглядали волинське представництво серед чільного унійного духовенства у воєводствах ВКЛ, немає. Разом з тим, у шерензі праць ця проблематика опосередковано підіймалася.

Серед них особливо слід виділити студії М. Довбищенка¹, В. Вальчака², А. Гіля та І. Скочиляса³.

Невивченістю питання участі волинян у формуванні й функціонуванні унійних осередків на території ВКЛ визначається актуальність досліджуваної проблеми.

Метою статті є встановлення ролі вихідців з Волині в організації структур Унійної церкви на території Князівства впродовж кінця XVI – першої половини XVII ст.

Досягнення мети передбачає реалізацію дослідницьких завдань. До останніх слід віднести виявлення причин появи уродженців Волині в різних унійних інституціях ВКЛ, вивчення основних віх їх діяльності, встановлення ролі й значення волинян у функціонуванні білорусько-литовських єпархій, створення просопографічного портрету цих діячів.

Праця має широку й різнопланову джерельну базу, як впроваджену до наукового обігу, так і неопубліковану. Остання представлена матеріалами шляхетських судів, насамперед Гродського, Волинського воєводства. Окремі з них були опубліковані управлінням Віленського навчального округу, Віленської й Київської археографічних комісій у серійних виданнях «Археорграфический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси», «Акты Виленской археографической комиссии», «Архив Юго-Западной России». Непересічне значення для дослідження мають матеріали канцелярії митрополитів Унійної церкви, що зберігаються в Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі й частково оприлюднені в описах-регестах⁴. Цінним джерелом біографічних даних про вихідців з Волині в Унійній церкві є збірка під умовною назвою «Життєписи Василян», що є складовою частиною рукописного збірника унійного митрополита Льва Кишки, частково опублікована отцем Йосафатом Скрутнем⁵.

¹ Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. / М. В. Довбищенко. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2008. – 882 с.

² Walczak W. Unicka eparchia turowo-pińska w XVII–XVIII wieku: struktura organizacyjna / W. Walczak. – Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2012. – 296 s.

³ Гіль А. Володимирсько-берестейська єпархія XI–XVIII століть: історичні нариси / А. Гіль, І. Скочиляс. – Львів: Український Католицький Університет, 2013. – 288 с.

⁴ Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов / Состав. С. Рункевич. – СПб.: Синодальная типография, 1897. – Т. 1: 1470–1700. – 502 с.; Архіў уніяцкіх мітрапалітаў. Дакументы да гісторыі царквы ў Беларусі XV–XIX ст.ст. у фондзе «Канцелярыі мітрапаліта грэка-уніяцкіх цэркваў у Расіі»: Даведнік / Склад. С. І. Паўловіч, Т. М. Мальцава. – Мінск; Полацк: Сафія, 1999. – 386 с.

⁵ Життєписи Василян / Упорядн. Й. Скрутень // Записки чина св. Василя Великого. – Жовква: Печатня ОО. Василян, 1924. – Т. I. – С. 105–130, 284–291; 1926. –

Сучасному досліднику історії Унійної церкви неможливо оминати увагою ресурси Ватиканських архівів, значною мірою опублікованих у різних серійних виданнях отцем Атанасієм Великим, зокрема «Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes (1600–1900)», «Monumenta Ucrainae Historica», «Acta S. C. Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielorussiae spectantia»⁶.

Вихідці з Волині не випадково були достатньо чисельно представлені в ієрархії Унійної церкви. Регіон мав цілу низку культурно-освітніх центрів (Луцьк, Володимир, Острог), що традиційно виховували й по-стачали в сусідні воєводства освічені кадри. Крім цього, слід мати на увазі, що малозаможній волинській шляхті зробити світську кар'єру в силу засилля князів було практично неможливо. Як наслідок, їй доводилося обирати або військову, або ж духовну кар'єру. В контексті останньої поява наприкінці XVI ст. нової церковної структури, яка потребувала відповідних кадрів, стала для цієї шляхти своєрідним шансом піднятися по становій драбині. Як наслідок, чимало волинських шляхтичів на початку XVII ст. обрали духовну кар'єру і згодом почали з'являтися на різних урядах Унійної церкви, в тому числі й на землях Великого князівства Литовського.

Вже у 1620-х рр. серед ієрархів Унійної церкви, єпархії яких розташовувалися на литовсько-білоруських землях, зустрічаємо вихідців з Волині. Уродженцем м. Володимира був полоцький архієпископ Йосафат Кунцевич, вбитий під час конфлікту з православними і зусиллями унійних митрополитів беатифікований. Правдоподібно, Кунцевич походив з міщанського середовища, вихідці з якого нечасто потрапляли на провідні позиції Унійної церкви. Батько майбутнього архієпископа Гаврило був чи то міським лавником, чи то шевцем, вживав прізвища «Кунчич». Після закінчення церковної школи при володимирській кафедрі Кунцевич разом з батьками перебрався до Вільни, де певний час займався торгівлею. Як наслідок, сучасники не засвідчили його зв'язок з Волинню. Лише пізніші унійні ієрархи, починаючи з Якова Суші, довели факт його народження у Володимирі. У 1604 р. Йосафат вступив

Т. II. – С. 123–138, 376–401; Львів, 1930. – Т. III. – С. 496–520; Жовква, 1932. – Т. IV. – С. 219–236. Кодикологічний аналіз рукопису Л. Кишки див.: Baran O. Rękopis Lwa Kiszki: struktura i treść źródła. Z dziejów bazylińskiej historiografii przełomu XVII i XVIII wieku / O. Baran // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. – Lublin: Akapit, 2005. – R. 3. – S. 23–54.

⁶ Аналіз видань документів Ватиканських архівів див.: *Плохій С. М.* Від Якова Суші до Атанасія Великого (Огляд видань римських джерел з історії української церкви) / С. М. Плохій // Український археографічний щорічник. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 6–14.

до ордену василіан, а 1613 р. став архімандритом віленського монастиря св. Трійці. Згодом, саме тоді змінив прізвище «Кунчич» на шляхетське «Кунцевич»⁷. На цій посаді, а надалі будучи полоцьким архімандритом, Йосафат не підкреслював своє волинське походження, тісних зв'язків з Волинню не підтримував, що стало наслідком як раннього від'їзду звідти, так і бажання приховати своє міщанське походження. З іншого боку, це давало Йосафату повністю зосередити свої зусилля на ввіреній йому єпархії й справі поширення унії, насамперед серед добре знайомого йому міщанського середовища. В силу обставин саме Кунцевичу дісталася в Унійній церкві роль сакральної жертви, рівнозначної для її становлення з першими митрополитами – Іпатієм Потієм та Йосифом Веляміном Рутським⁸.

В цілому ж, при номінації на посади в Унійній церкві королівська влада, яким цим правом диспонувала, надавала перевагу вихідцям з шляхти. За підрахунками М. Довбищенка, з 31 єпископа (включно з митрополитами), які очолювали кафедри Унійної церкви у різних частинах Речі Посполитої впродовж 1596–1655 рр., 9 походило з волинської шляхти. До них автор відніс володимирських і берестейських єпископів Іпатія Потія, Йосифа Баковецького, Михайла Потія, луцько-острозького владика Євгенія Єло-Малинського, холмських – Федора Мелешка та Атанасія Фурса, пінського Пахомія Оранського, самбірського Павла Овлочимського, полоцького Й. Курцевича⁹. Список не беззаперечний. Віднесення Кунцевича до шляхти є помилковим. А. Фурс походив, швидше всього, з пінської шляхти. Не зовсім правомірно приписувати до волинської шляхти і обох Потіїв¹⁰. Натомість, до переліку унійних вла-

⁷ В архіві митрополитів Унійної церкви зберігається засвідчення володимирського і берестейського владика Йоахима Мороховського про спорідненість з Й. Кунцевичем (вже покійним) шляхтичів Володимирського повіту Івана Кунцевича і Семена Парилевича. Вони приходилися полоцькому архімандритові відповідно двоюрідним братом і швагром (див.: Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. – Т. 1. – С. 236). Однак поява цього засвідчення вже після смерті Й. Мороховського (бл. 1634 р.) говорить на користь його підробки.

⁸ Література про Й. Кунцевича нараховує десятки досліджень. Серед них варто виділити праці Якова Суші та Атанасія Великого – *Susza J. Cursus vitae et certamen martyrii V. J. Kuncewicii Archiepiscopi Poloeensis, Episcopi Vitebscensis et Mstislaviensis / J. Susza. – Romae, 1665. – 146 p.*; *S. Josaphat Hieromartyr. Documenta Romana Benetificationis et Canonisationis / Ed. A. G. Welykyj. – Roma: PP. Basiliani, 1959. – Vol. 1. – 306 p.* Див. також: *Kuncewicz Jozafat // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo PAN, 1971. – Т. XVI. – С. 181–182.*

⁹ Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах... – С. 275.

¹⁰ Див.: Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття: Волинь та Центральна Україна / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2008. – С. 267.

дик, що вийшли з Волині, слід додати перемишльського і самбірського єпископа Атанасія Крупецького¹¹.

Значна присутність вихідців зі шляхти серед унійної ієрархії пояснювалося декількома причинами. По-перше, шляхта була політичним народом Речі Посполитої, а, відтак, потенційним реципієнтом всіх привілейованих преференцій у межах держави. По-друге, без активної участі шляхти утвердити й розбудувати Унійну церкву не видавалося можливим. Це підтверджується практикою поширення унії, зокрема на Волині, де, починаючи з 1620-х рр. Унійна церква завдяки підтримці, як фінансовій, так і адміністративній, князів (Заславські, Острозькі, Чорторийські, Сангушки) та магнатів (Радзивілли, Тишкевичі, Єло-Малинські) перетворилася в реальний конфесійний чинник. По-третє, серед шляхти можна було відшукати відповідно підготовлені у галузях юриспруденції й діловодства кадри. Саме таких потребувала Унійна церква в умовах жорсткого протистояння з Православною, а почасти й Католицькою, церквами.

Об'єктивно, оскільки Володимирсько-Берестейська єпархія охоплювала землі Волині (Корона) і Берестейщини (Литва)¹², то всі її очільники мали юрисдикцію як над парафіями в Короні, так і в Литві. Перший володимирсько-берестейський унійний єпископ Іпатій Потій походив з Берестейщини, другий – Йоаким Мороховський – з Руського воєводства, і лише третій – Йосиф Баковецький – з Волині¹³. Баковецький пред-

¹¹ Рід Крупецьких у першій половині XVI ст. належав до панів (див.: *Яковенко Н.* Українська шляхта... – С. 138), але на початок XVII ст. збіднів; Лаврентій Древинський у своїй знаменитій промові на сеймі 1620 р., скерованій на дискредитацію унійної еліти, стверджував, що А. Крупецький походить від свинопаса, а його рідний брат «сидить» на наділі в Дропишах у київського воєводи Томаша Замойського (Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – поч. XVII ст.). Збірник документів і матеріалів / Упорядн. Є. А. Гринів та ін.. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 219).

¹² Див.: *Гіль А.* Володимирсько-берестейська єпархія... – С. 23–25.

¹³ Біограм Баковецького див.: *Bartoszewicz J.* Bakowiecki (Józef) / *J. Bartoszewicz* // *Encyklopedia powszechna.* – Warszawa: Druk S. Orgelbranda, 1860. – Т. II. – С. 725; *Wołyńskiak.* Bazyliańskie we Włodzimierzu i Trybórach / *Wołyńskiak.* – Kraków: Druk W. L. Anczyca i Ski., 1912. – С. 10–11; *Skruteń J.* Bakowiecki-Mokosiej Józef / *J. Skruteń* // *Polski Słownik Biograficzny.* – Kraków: PAU, 1936. – Т. 1. – С. 227; *Bieńkowski L.* Bakowiecki Mokosiej Józef (zm. 1654) bp obrządku greckokat. / *L. Bieńkowski* // *Encyklopedia Katolicka.* – Lublin: KUL, 1973. – Т. 1. – С. 1269–1270; *Горін С.* Архімандрит Жидичинського Миколаївського монастиря Йосиф Баковецький (1626–1632 рр.) / *С. Горін* // *Релігія і церква в історії Волині.* Зб. наук. пр. / Під ред. В. Собчука. – Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2007. – С. 86–96; *Кулаковський П.* Володимирський і берестейський єпископ Йосиф Баковецький (бл. 1590–1654 рр.) / *П. Кулаковський* // *Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство».* – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. – Вип. 4. – С. 124–137.

ставляв збіднілу панську родину, що належала до генеалогічного дерева роду Мукосіїв, представниками якого також були Дениски, Шибенські, Новоселецькі. З них лише Дениски зберегли соціальних статус свого протопласти пана Мукосія; всі інші опустилися до рівня дрібної шляхти. Тому багато їх представників намагалися робити кар'єру або у війську, або в церковних структурах. Спочатку Баковецький (тоді ще як світська людина з іменем Криштоф-Щасний) потрапив на королівський двір, де сягнув посади руського писаря і королівського секретаря. Ці посади дали можливість Баковецькому поліпшити свій майновий статус і навіть отримати уряд волинського скарбника¹⁴. Однак Криштоф-Щасний об'єктивно оцінював свої шанси подальшої світської кар'єри як незначні або ж, принаймні, такими, що вимагали довгого часового плеча. Тому він охоче прийняв пропозицію Й. Мороховського щодо свого висвячення у духовний стан. Незабаром після висвячення Йосиф став архімандритом одного з найбагатших монастирів – Жидичинського¹⁵. Це, певною мірою, задовольнило його амбіції як нащадка впливово панського роду – тепер як настоятель монастиря він міг обмежено розпоряджатися його маєтностями, що підвищувало особистий майновий статус Йосифа. Але його плани, безумовно, сягали більших кар'єрних висот. У 1631 р. помер Й. Мороховський і, відповідно, звільнилася кафедра володимирського і берестейського владика. Після тривалої закулісної боротьби Йосиф за підтримки короля Сигізмунда III отримав у 1632 р. цю кафедру¹⁶. В юрисдикції владика опинився Берестейський крилос, який повністю знаходився у межах Великого князівства Литовського. Тут спостерігалось жорстке протистояння уніатів та православних. Згідно виданих у 1633 р. Владиславом IV «Пунктів заспокоєння народу руського», православним мали бути передані церква Різдва Пресвятої Богородиці у Бересті, церква св. Федора Тирона у Пінську, Богоявленська церква у Більську та церква Різдва Пресвятої Богородиці у Кобрині¹⁷. Пізніше король вирішив пе-

¹⁴ Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій / П. Кулаковський . – Острог, Львів, 2002. – С. 165–169.

¹⁵ Горін С. Жидичинський Свято-Миколаївський монастир (до середини XVII сторіччя) / С. Горін. – К.: Майстерня книги, 2009. – С. 102–108.

¹⁶ Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах... – С. 194.

¹⁷ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów: W drukarni zakładu narod. im. Ossolińskich, 1868. – Т. I. – С. 52–55; *Dzięgielewski J.* O tolerancję dla zdominowanych. Pokityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV / J. Dzięgielewski. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986. – С. 71–77; Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильна: Типография А. Г. Сыркина, 1890. – Т. 11. – С. 12–14.

редати православним ще ряд храмів у Берестейському крилосі, зокрема Спаську церкву в Дорогичині, храми у Клещелях, Лосичах, Парчові (всі на захід від Берестя) та в селах, розташованих поблизу Більська. Попри таке розпорядження короля та навіть уведення королівськими комісарами православних у володіння цими церквами Баковецький організував всілякі юридичні й позаюридичні перешкоди. Тривали затяжні судові процеси, організовувалися напади уніатів на передані православним храми¹⁸.

Всім цим діям Баковецький надавав суттєву юридичну підтримку. Уніати підкріпляли свої дії декретами різних судів (городських, трибунальських, асесорських), винесеними на їх користь. Спроба православних у судовому порядку переглянути їх результати наштотувалась на саботаж місцевих городських і земських урядників, що мав місце не без впливу Йосифа. Судді не визнавали у цих справах юрисдикцію своїх повітових судів, а відсилали їх на судження до уніатського митрополита. Зрозуміло, на чю користь він мав винести рішення. Від останнього апеляція допускалася лише до Римської курії, що ставило православних у безвихідну ситуацію. Луцький і острозький православний владика А. Пузина з жалем зазнав, що така апеляція заборонена у Речі Посполитій навіть для католиків¹⁹. Протистояння тривало аж до кінця 1640-х рр., коли під тиском козаків уніати змушені були визнати фактичне володіння православних цими та деякими іншими церквами у Берестейському крилосі.

З діяльністю Баковецького у Бересті пов'язаний випадок, який набув символічного значення серед послідовників унії. Його у 1664 р. описав холмський єпископ Яків Суша і, на його думку, він свідчив про відданість Баковецького справі унії і навіть його підтримку з боку вищих сил. Йосиф на початку квітня 1636 р. перебував у Бересті з огляду на роботу комісії, що мала розподілити місцеві храми між православними і уніатами. Він особисто намагався перешкодити цьому процесу.

Інакшої точки дотримувався кальвініст і відомий протектор православних белзький воєвода Рафал Лещинський, який вже у 1632 р. сприяв відібранню в уніатів берестейської церкви св. Симеона. Він, маючи мандат королівського комісара, планував за підтримки місцевих православних відібрати від Берестейської кафедри якісь храми. За повідомленням Я. Суші, напередодні цієї передачі Рафал увечері, сидячи у кріслі, закричав, упав і помер. Як наслідок, православні наступного дня, вважаючи це поганим знаком, відмовилися від захоплення церковних спо-

¹⁸ Див. наприклад: Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАК), ф. 25, оп. 1, спр. 260, арк. 498–501.

¹⁹ Там само. – Арк. 499–500.

руд²⁰. Хоча, цілком зрозуміло, що у повідомленні Суші є спроба творенні легенди про обраність Унійної церкви, присутність у цій легенді Баковецького свідчить про його цілковиту вписаність у запропоновану Сушею метрику становлення цієї церкви.

При Берестейському кафедральному соборі, значною мірою, зусиллями Баковецького була сформована солідна бібліотека, яка, однак, восени 1648 р. була втрачена владикою під час його переїзду (фактично – втечі) подалі від антиурядових дій козаків в околицях Берестя²¹.

Одним з найбільш наближених співпрацівників Йосифа Баковецького був його двоюрідний брат Василь (після висвячення – Бенедикт)²². В 19 років він вступив до василіанського ордену (1622 р.)²³, а з номінацією Йосифа на жидичинську архимандрію опинився в його оточенні²⁴. Наприкінці 1635 – на початку 1636 рр. Бенедикт зафіксований як законник Віленського василіанського монастиря св. Трійці²⁵. Втім його кар'єра у Вільні була короткотривалою, оскільки незабаром Бенедикт став одним з сподвижників Й. Баковецького, вже як володимирського і берестейського владики. Він виконував різні, в тому числі й «делікатні» (наїзди на маєтки тощо), доручення двоюрідного брата. Відтепер його діяльність зосереджувалася переважно на Волині. Восени 1652 р. Бенедикт став настоятелем Жидичинського монастиря і залишався ним, принаймні, до весни 1658 р.²⁶.

²⁰ *Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes* / Ed. A. Welykyj. – Romae: PP. Basiliani, 1973. – Vol. 2. – P. 312; *Harasiewicz M. Annales Ecclesiae Ruthenae* / M. Harasiewicz. – Leopoli: Typis instituti Rutheni Stauropeigiani, 1862. – P. 318; *Radzywiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce* / A. S. Radzywiłł. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980. – T. 1: 1632–1636. – S. 529.

²¹ Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 201 (Греко-католицька митрополічна консисторія, м. Львів), спр. 762, арк. 11–12.

²² Похвальну характеристику Бенедикта, що вийшла й василіанського середовища див.: *Життєписи Василян* / Упорядн. Й. Скрутень // *Записки чина св. Василя Великого*. – Жовква, 1927. – Т. II. – С. 385–386.

²³ *Rudomic W. Genealogia Iosephi A Wakowce Mokosiey Wakowiecki* / W. Rudomic. – Zamosci: In Typographia Academiae, 1648. – К. D3.

²⁴ *Горін С. Жидичинський Свято-Миколаївський монастир...* – С. 106–107; під тим самим роком фіксує Бенедикта як ченця цього монастиря і М. Довбищенко – див.: *Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах...* – С. 679.

²⁵ ЦДІАК, ф. 26, оп. 1, спр. 38, арк. 155; *Горін С. Жидичинський Свято-Миколаївський монастир...* – С. 129, 141; Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 5 (Оссолінські), спр. 7444 (*Papiery Wacława Rulikowskiego*), т. III, cz. 1, к. 428.

²⁶ *Горін С. Жидичинський Свято-Миколаївський монастир...* – С. 137; *Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. Збірник за документами актових книг* / Упорядн. Л. А. Сухих, В. В. Страшко. – К.: ЗАТ «Випол», 2008. – С. 643.

Певний час на території Великого князівства Литовського діяв інший волиняк, який у своїй кар'єрі сягнув єпископських вершин. Ним був Павло Овлочимський. Павло походив з волинської шляхетської родини гербу «Сухі кімнати», осіло у Володимирському повіті. Його близький родич – Юрій – визнав унію²⁷, займав посади володимирського земського писаря та судді. Павло отримав освіту в одній з єзуїтських колегій²⁸. Це мало місце після того, як Й. В. Рутський став митрополитом, тобто після 1615 р. Ймовірно, вже тоді він вступив до ордену св. Василя. На початку 1620-х рр. Павло претендував на архімандритство в Уневському монастирі, однак через спротив попереднього архімандрита Гедеона Заплатинського та ктитора Унівської лаври православного шляхтича Олександра Балабана номінація Павла виявилася нереалізованою. О. Балабан на певний час навіть ув'язнив Овлочимського в келії, звинувативши в розбійному нападі на монастир²⁹. Спроби Овлочимського оскаржити не допуск до архімандрії, але безуспішно³⁰. Згодом, у червні 1633 р. Павло стає кобринським архімандритом³¹. На посаді Овлочимський всіляко схиляв православних до переходу на унію, використовуючи в тому числі й брак у них церковних споруд у місті³². У 1635 р. Павло згадується як настоятель Лещинського монастиря у Великому князівстві Литовському. З ініціативи ще одного вихідця з Волині перемишльського і самбірського уніатського єпископа Атанасія Крупецького Овлочимський у 1637 р. став його коадьютором з правом спадкування кафедри³³. Наприкінці 1630-х рр. Овлочимський ще й іменувався луцьким і острозьким влади-

²⁷ Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах... – С. 246, 569.

²⁸ Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. / Т. Шевченко. – Львів, 2005. – С. 151.

²⁹ Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. – Т. 1. – С. 228–229; Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі (кінець XIII ст. – початок XX ст.). / І. Мицько. – Львів: Свічадо, 1998. – С. 22, 27–29, 126; Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст. Організаційна структура та правовий статус / І. Скочиляс. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2010. – С. 246.

³⁰ Площанский М. Прошлое Холмской Руси по архивным документам XV–XVIII в. и другим источникам / М. Площанский. – Вильна: Типо-Литография Н. Маца, 1901. – Т. 2. – С. 42–43.

³¹ Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. – Т. 1. – С. 229.

³² Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – К.: Университетская типография, 1883. – Ч. I. – Т. 6: Акты о церковно-религиозных отношениях в юго-западной Руси (1322–1648). – С. 804–810.

³³ Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. – Т. 1. – С. 254; Архіу уніяцкіх мітрапалітаў. – С. 52.

кою³⁴. Активна участь в управлінні єпархією змусила (швидше всього, добровільно) поступитися Кобринською архимандрією після 1640 р.³⁵ Пахомію Оранському. На цьому уряді Павло запам'ятовувався православним як затятий опонент. Луцький й острозький православний владика Атанасій Пузина називав П. Овлочимського одним з поплічників Й. Баковецького, що різними способами (юридичними й силовими) противилися виконанню рішень Владислава IV щодо передачі храмів та вільного вияву конфесійної свободи православним³⁶. Близькість до наступника Рутського на посаді київського митрополита Рафаїла Корсака дозволила Павлу сконцентрувати у своїх руках й економічно-фінансові важелі церкви. У 1640 р. він названий генеральним економом Київської митрополії та Жидичинської архимандрії³⁷. Всупереч очікуванням Овлочимському не вдалося успадкувати єпархію: він помер раніше А. Крупецького – у 1649 р.

Ще одним визначним волиняком-уніатом, що мав причетність до земель Великого князівства Литовського в досліджуваній період, був Пахомій Война Оранський. Він народився наприкінці XVI ст. у волинській православній родині Михайла Войни Оранського та Теодори Кисилівни³⁸. Близько 1618 р. Пахомій вступив до ордену василіан³⁹. Протягом 1624–1626 рр. навчався у Грецькій колегії в Римі. З поверненням на Волинь переконав більшість родичів прийняти унію⁴⁰. Духовну кар'єру розпочав як названий віленський архимандрит⁴¹. У 1632 р. Пахомій був номінований на посаду Жидичинського архимандрита, однак у наступному році у зв'язку з передачею монастиря православним він цю посаду втратив⁴². Як компенсацію король визначив Оранському 2000 злотих щорічної пенсії з Коронного скарбу та надав намісництво у Володимирському Спаському

³⁴ Пам'ятки. Архів Української Церкви. – К.: УДНДІАСД, 2001. – Вип. 1: Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упорядн. М. В. Довбищенко. – С. 41, 259.

³⁵ Ваврик М. Нарис розвитку і стану василіянського чина XVII–XX ст. Топографічно-статистична розвідка / М. Ваврик. – Рим: PP. Basiliani, 1979. – С. 80.

³⁶ Архів ЮЗР. – Ч. I. – Т. 6. – С. 814–818.

³⁷ Горін С. Жидичинський Свято-Миколаївський монастир... – С. 122.

³⁸ Pulaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. Monografie i wzmianki / K. Pułaski. – Brody: Drukarnia Feliksa Westa, 1911. – Т. 1. – С. 135.

³⁹ Життєписи Василян / Упорядн. Й. Скрутень // Записки чина св. Василя Великого. – Жовква, 1932. – Т. IV. – Вип. 1–2. – С. 236.

⁴⁰ Wagilewicz J. D. Pisarze polscy Rusini / J. D. Wagilewicz; do druku przygot. R. Radyszewskij. – Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 1996. – С. 161.

⁴¹ Життєписи Василян / Упорядн. Й. Скрутень // Записки чина св. Василя Великого. – Жовква, 1932. – Т. IV. – Вип. 1–2. – С. 236.

⁴² Горін С. Жидичинський Свято-Миколаївський монастир... – С. 109–110.

монастирі⁴³. Однак тут Пахомій наштовхнувся на сильний спротив своєму призначенню з боку володимирського і берестейського єпископа Й. Баковецького. Попри підтримку Оранського з боку короля, митрополита Й. Рутського та частини володимирської шляхти Баковецький не допустив Пахомія до намісництва у монастирі⁴⁴. Пахомій користувався довірою з боку родини Мелешків, яка опікувалася Жировицьким монастирем. Свідченням цього є призначення Оранського у 1634 р. адміністратором цього монастиря⁴⁵. 1637 р. він став пінським і турівським єпископом⁴⁶; у 1639 р. зафіксований як протоархімандрит василіан. Після 1640 р. з огляду на бідність ресурсів єпархії став кобринським архимандритом. Цим урядом йому поступився П. Овлочимський. Архімандрію тримав до березня 1652 р., коли, в свою чергу, поступився нею василіанину Бенедиктові Глинському⁴⁷. Як єпископ вів боротьбу з іншим василіанином Семеном Яковичем за Лещинський монастир. До прибуття в монастир 25 жовтня 1649 р. архимандрита Нафанаїла Лозовського запечатав у скринях усі книги, пожертви і інші коштовності монастиря. У 1645 р. у Вільні, в друкарні василіан, видав книгу «Дзеркало або Заслона...», написану як полемічну до праці Касіяна Саковича «Перспектива». Як виникає з присвяти цієї праці, видання стало можливим завдяки допомозі гродненського старости Фрідріха Сапєги. Пахомій у своїй праці засуджував перехід К. Саковича на католицизм⁴⁸. Помер Пахомій у 1653 р., не дочекавшись можливого призначення на київську митрополію, чого так бажав актуальний на тоді київський митрополит Антоній Селява⁴⁹. Принагідно слід відзначити, що ще у 1643 р. стосунки Пахомія з митрополитом були напруженими. У листопаді того року за зверненням

⁴³ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (опыт церковно-исторического исследования). — К.: Типография С. В. Кулаженко, 1898. — Т. II. — С. 81–82; Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах... — С. 159.

⁴⁴ Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть) / С. Горін. — Львів: Видавництво Отців Василіан «Місіонер», 2007. — С. 103–104; Пам'ятки. — Вип. 1. — С. 213–214, 217–218; Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах... — С. 624–625.

⁴⁵ Життеписи Василіан // Записки чина св. Василя Великого. — Т. IV. — Вип. 1–2. — С. 236.

⁴⁶ Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. — Т. 1. — С. 252.

⁴⁷ Там же. — Т. 1. — С. 299.

⁴⁸ *Wagilewicz J. D.* Pisarze polscy Rusini. — S. 161–163.

⁴⁹ Назарко І. Київські і Галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590–1960) / І. Назарко. — Торонто: Видавництво Отців Василіан, 1962. — С. 48. У життєписах василіан з рукописного збірника митрополита Льва Кишки зазначено, що Пахомій помер 9 липня — див.: Життєписи Василіан // Записки чина св. Василя Великого. — Т. IV. — Вип. 1–2. — С. 236.

А. Селяви Конгрегація Поширення Віри розглядала питання занедбання Оранським своїх пастирських обов'язків з огляду на захоплення полюванням під приводом необхідності покращення здоров'я⁵⁰. Разом з Оранським закиди А. Селяви скеровувалися в бік володимирського єпископа Й. Баковецького. Можливо такі дії митрополита слід оцінювати як один з засобів нейтралізації конкурентів в ієрархії Унійної церкви, а пізніша ставка на Пахомія як наступника стала наслідком його цілковитої підтримки дій та церковної політики А. Селяви.

Протягом тривалого часу на білорусько-литовських землях проводив душпастирську діяльність Никодим Мукосій Шибенський, родич Й. Баковецького. У 1621–1625 рр. він був жидичинським архімандритом. У жовтні 1625 р. з ініціативи Й. Рутського за численні порушення Никодима відсторонили від архімандритства. Наступного року це відсторонення потвердив король Сигізмунд III⁵¹. Втім, і сам Шибенський, і волинська шляхта вважали, що це відбулося незаконно. У 1632 р. Шибенський скаржився на луцького й острозького єпископа Є. Почапівського, якого звинувачував у тому, що він 6 років незаконно відсидів в ув'язненні у Віленському монастирі св. Трійці⁵². Й. Рутський, який, як відзначалося, брав участь у відстороненні Н. Шибенського, в майбутньому сприяв духовній кар'єрі Никодима. У 1634 р. Шибенський вже вікарій Супрасльського монастиря на Підляшші, у наступному році – намісник цього монастиря. Певну роль у вивищенні Шибенського відіграв колятор (опікун) монастиря Криштоф Ходкевич, з ініціативи якого Герасим Великотний був усунений з архімандрії й переміщений на архімандрію у Браславі. 8 липня 1636 р. Шибенський був призначений архімандритом у Супрасльському монастирі. На посаді зарекомендував себе як вмільний господарник. За його проханням митрополит Рафаїл Корсак

⁵⁰ Monumenta Ucrainae Historica. – Т. XI. – Р. 359–361; Acta S. C. De Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielorusjae spectanta / Ed. A. Welykyj. – Romae: PP Basiliani, 1953. – Vol. 1: 1622–1667. – Р. 201; Пам'ятки. – Вип. 1. – С. 275; Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила... – Т. II. – С. 520 – одночасно з Баковецьким звинувачувався і пінський єпископ Пахомій Война Оранський у тому, що він під приводом покращення здоров'я займається мисливством.

⁵¹ Горін С. Жидичинський Свято-Миколаївський монастир... – С. 86–92, 99–101. Митрополит Лев Кишка в одній зі своїх праць стверджував, що у 1625 р. митрополит Й.-В. Рутський пропонував Н. Шибенському холмську єпархію за умови, що він умовить Федора Мелешка, який шойно отримав привілей на посаду єпископа, поступитися нею на його користь. М. Площанський, що аналізував це повідомлення, вважав його сумнівним – див.: Площанский М. Прошлое Холмской Руси по архивным документам XV–XVIII в. и другим источникам / М. Площанский. – Вильна: Типография А. А. Зака, 1899. – Т. 1. – С. 279–280.

⁵² Архив ЮЗР. – Ч. I. – Т. 6. – С. 652–655.

передав монастирю зруйновану від пожежі церкву в сусідньому Тикоцині. Шибенський не тільки сприяв відновленню церкви, але й ініціював спорудження у Тикоцині монастирського порту, через нього збіжжя постачалося до Гданська. У самому монастирю спричинився до створення величного іконостаса. Останній за кількадесят тисяч злотих був виготовлений у Гданську, доставлений до Тикоцина кораблем, далі – підводами до Супрасля. У верхній частині іконостасу були вирізьблені Спаситель та два герби (Ходкевича та архімандрита). Також, швидше всього, до заслуг архімандрита відносилось виготовлення двох дзвонів та 4-х ліхтарів, зроблених для освітлення іконостаса. З його ініціативи у монастирських маєтках будувалися млини і копаниці (саджавки). Шибенський також виділив кошти на виготовлення, принаймні, двох сервізів, кожен з яких складався з 12 олов'яних тарілей. На кожному з них був зображений герб і підпис архімандрита. Помер Никодим, перебуваючи у Варшаві, 13 березня 1643 р. Тодішня суспільна думка вважала, що він був отруєний – це нібито було підтверджено записом на його портреті. Підозрювали, що ініціатором отруєння був К. Ходкевич⁵³. У життєписі діячів василіанського ордену Н. Шибенський відзначений як відданий справі ордену, милосердний до ближніх, славний численними добрими справами⁵⁴.

Тривалий час на території Великого князівства Литовського перебували представники збіднілого волинського панського роду Крупецьких – Пафнутій та Йосиф. Вони приходилися братами перемишльському єпископу Атанасію Крупецькому. Вступили до василіанського ордену десь на початку 1630-х рр., коли Атанасія в рамках політики примирення з православними король Владислав IV намагався схилити до компромісу шляхом встановлення йому спеціальної пенсії. Початково родичі перемишльського владики перебували при ньому. Зокрема, Йосиф у 1642 р. виступав одним з співорганізаторів наїзду на село Линин, здійсненого в рамках боротьби з перемишльським і самбірським православним владикою Сильвестром Гулевичем Воютинським⁵⁵. Згодом, Пафнутій і Йосиф пов'язали своє законне життя з Жировицьким монастирем. Йосиф був кліриком (ченцем), а Пафнутій займав посаду пресвітера (священника). Ймовірно, у 1655 р., коли московські війська підійшли під Берестя, брати покинули Жировицький монастир і мушили рятуватися втечею на Волинь. Втім, і там було небезпечно. Пафнутій і Йосиф подалися до

⁵³ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильна, 1870: Печатня О. Блюмовича. – Т. 9. – С. 149, 157–160, 172–178, 195.

⁵⁴ Життєписи Василян / Упорядн. Й. Скрутень // Записки чина св. Василя Велико-го. – Жовква, 1927. – Т. II. – С. 131–132.

⁵⁵ Архив ЮЗР. – Ч. I. – Т. 6. – С. 766–769.

Львова, де знайшли притулок у домініканському монастирі. Там близько 1660 р. померли й були поховані в одному саркофазі⁵⁶.

Більшість волинян вступали в василіанський орден саме на території Великого князівства Литовського. Особливо популярним місцем для цього був Битенський монастир на Берестейщині. Достеменно невідомо, але дуже правдоподібно, що василіанином на території князівства став і Ян Кисіль. Впродовж 1653 – 1655 рр. він фіксується як чернець Низкиницького монастиря на Волині, заснований Адамом Киселем перед 1627 р.⁵⁷. Попри те, що Ян був сином чернігівського стольника Матвія, двоюрідного брата А. Киселя⁵⁸, кар'єрного зростання у Низкиницькому монастирі він не досяг. Більше того, судячи з факту пожертви Супрасльському монастирю⁵⁹, Ян, швидше всього, протягом тривалого часу належав до його чернечої корпорації.

Таким чином, релігійно-культурні зв'язки між Волинню та Великим князівством Литовським залишалися тісними багато десятиліть після переходу Волині до складу Корони. Цьому сприяли подібні правові системи, руська діловодна мові, тісні родинні зв'язки, аналогічні церковно-релігійні проблеми. Останні спонукали до інтенсивного обміну кадрами, який викликав приплив волиняків на церковні посади в Князівстві та зворотні міграції литовців на уряди в Унійній церкві на території українських воєводств Речі Посполитої.

Разом з тим, стверджувати про вагомий вплив вихідців з Волині на функціонування унійних структур у Великому князівстві Литовському було б перебільшенням. Навіть у випадку Володимирсько-Берестейської єпархії, яка територіально входила і до Корони, і до Великого князівства Литовського, лише один (Й. Баковецький) з трьох єпископів досліджуваного періоду походив з Волині. Для інших трьох архієпархій (Київська з центром у Вільні, Полоцька, Смоленська) і Пінсько-Турівської єпархії з 11 владик (архієпископів і єпископів) та 5 митрополитів, які управляли Київською архієпархією, лише два (Й. Кунцевич, П. Война Оранський) народилися на Волині. Приблизно таку ж картину можна спостерігати і щодо настоятелств у монастирях, розташованих на території Великого

⁵⁶ Життєписи Василян / Упорядн. Й. Скрутень // Записки чина св. Василя Великого. – Жовква, 1932. – Т. IV. – Вип. 1–2. – С. 223.

⁵⁷ Горін С. Монастирі Західної Волині... – С. 232, 221.

⁵⁸ Див.: Ворончук І. О. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела): Наук.-метод. вид. / І. О. Ворончук. – К.: Вища школа, 2009. – С. 235.

⁵⁹ Життєписи Василян / Упорядн. Й. Скрутень // Записки чина св. Василя Великого. – Жовква, 1927. – Т. II. – С. 386.

князівства Литовського. Лише окремі вихідці з Волині призначалися на посади настоятелів монастирів князівства. Більше того, ці поодинокі випадки стосувалися Пінщини й Підляшшя, історично пов'язаних з Волинню. Принагідно, слід відзначити, що представництво вихідців з Князівства на ключових посадах у монастирях Волині було істотно вищим.

З вище наведеного виникає, що ідея унії на Волині наприкінці XVI – в першій половині XVII ст. не набула значного поширення. Регіон у постачанні кадрів для Унійної церкви відставав від білоруських воеводств Великого князівства Литовського. Дрібна шляхта, яка виступала основним їх постачальником, все ще залишалася у сфері традиційних релігійних структур. З огляду на відносну пограничність Волині значна частина цієї шляхти віддавала перевагу військовій кар'єрі, яка потенційно була менш конфліктною для тогочасного волинського шляхетського соціуму.

REFERENCES

1. Arkhiv unijatskikh mitrapalitiv. Dakumenty da historii tsarkvy v Belarusi XV–XIX stst. u fondzie «Kantsyliaryi mitrapalita greko-unijatskikh tserkvaj u Rasii»: Davednik. S. I. Pavlovich, T. M. Mal'tsava [Ed.]. (1999). Minsk; Polatsk: Safija. [in Belorussian].
2. *Baran, O.* (2005). Rękopis Lwa Kiszki: struktura i trześć źródła. Z dziejów bazylikańskiej historiografii przełomu XVII i XVIII wieku. Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wshodniej. Lublin: Akapit, 3, 23–54. [in Polish].
3. *Dovbyschenko, M. V.* (2008). Volyns'ka shliakhta u relihijnykh rukhakh kintsia XVI – pershoi polovyny XVII st. K.: PP Serhijchuk M. I. [in Ukrainian].
4. *Dzięgielewski, J.* (1986). O tolerancję dla zdominowanych. Pokityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. [in Polish].
5. *Gil', A., & Skochylias, I.* (2013). Volodymyrs'ko-berestejs'ka ieparkhiia XVI–XVIII stolit': istorychni narysy. L'viv; Ukrain's'kyj Katolyts'kyj Universytet, [in Ukrainian].
6. *Horin, S.* (2007). Arkhimandryt Zhydychyns'koho Mykolaivs'koho monastyria Josyf Bakovets'kyj (1626–1632 rr.). Relihiia i tserkva v istorii Volyni. Zb. nauk. pr. V. Sobchuk [Ed.]. Kremenets': Kremenets'ko-Pochaivs'kyj derzhavnyj istoryko-arkhitekturnyj zapovidnyk, 86–96. [in Ukrainian].
7. *Horin, S.* (2007). Monastyri Zakhidnoi Volyni (druha polovyna XV – persha polovyna XVII stolit'). L'viv: Vydavnytstvo Ottziv Vasyliian «Misioner». [in Ukrainian].

8. *Horin, S.* (2009). Zhydychyns'kyj Sviato-Mykolaivs'kyj monastyr (do seredyny XVII storichchia). K.: Majsternia knyhy. [in Ukrainian].
9. *Kulakovs'kyj, P.* (2002). Kantseliariia Rus'koi (Volyns'koi) metryky 1569–1673 rr. Studiiia z istorii ukrains'koho rehionalizmu v Rechi Pospolytij. Ostroh; L'viv. [in Ukrainian].
10. *Kulakovs'kyj, P.* (2011). Volodymyrs'kyj i berestejs'kyj iepyskop Josyf Bakovets'kyj (bl. 1590–1654 rr.). Naukovi zapysky. Seriia «Istorychne relihiieznavstvo». Ostroh: Vydavnytstvo Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiia», 4, 124–137. [in Ukrainian].
11. *Myts'ko, I.* (1998). Sviatouspens'ka Lavra v Unevi (kinets' XIII st. – pochatok XX st.). L'viv: Svichado. [in Ukrainian].
12. Natsional'no-vyzvol'na vijna v Ukraini 1648–1657. Zbirnyk za dokumentamy aktovykh knyh. L. A. Sukhykh, V. V. Strashko [Ed.]. (2008). K.: ZAT «Vypol». [in Ukrainian].
13. Pam'iatky. Arkhiv Ukrains'koi Tserkvy. (Vol. 1: Dokumenty do istorii unii na Volyni i Kyivsychyni kintsia XVI – pershoi polovyny XVII st.). M. V. Dovbyschenko [Ed.] (2001). K.: UDNDIASD. [in Ukrainian].
14. *Plokhij, S. M.* (1993). Vid Yakova Sushy do Atanasiia Velykoho (Ohliad vydan' rymys'kykh dzherel z istorii ukrains'koi tserkvy). Ukrains'kyj arkhieohrafichnyj schorichnyk. K.: Naukova dumka, 6–14. [in Ukrainian].
15. *Shevchenko, T.* (2005). Yezuits'ke shkil'nytstvo na ukrains'kykh zemliakh ostann'oi chverti XVI – seredyny XVII st. L'viv. [in Ukrainian].
16. *Skochylias, I.* (2010). Halyts'ka (L'vivs'ka) ieparkhiia XII–XVIII st. Orhanizatsijna struktura ta pravovyj status. L'viv: Vydavnytstvo Ukrains'koho katolyts'koho universytetu. [in Ukrainian].
17. *Voronchuk, I. O.* (2009). Rodovody volyns'koi shliakhty XVI – pershoi polovyny XVII st. (rekonstruktsiia rodynnykh struktur: metodolohiia, metodyka, dzherela): Nauk.-metod. vyd. K.: Vyscha shkola. [in Ukrainian].
18. *Wagilewicz, J. D.* *Pisarze polscy Rusini. R. Radyszewskij* [Ed.]. (1996). Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemysłu. [in Polish].
19. *Walczak, W.* (2012). Unicka eparchia turowo-pińska w XVII–XVIII wieku: struktura organizacyjna. Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy. [in Polish].
20. *Yakovenko, N.* (2008). Ukrains'ka shliakhta z kintsia XIV – do seredyny XVII stolittia: Volyn' ta Tsentral'na Ukraina. K.: Krytyka. [in Ukrainian].

Volhynians in the structure of the uniate church on the land of the grand duchy of lithuania (end of the 16th century – first half of 17th century)

The article traced the role and participation of the natives of Volyn in the formation of the Uniate Church structures on the land of the Grand Duchy of Lithuania. On the one hand, the reasons of this process consisted in the close cultural and religious relations between Volyn and the land of the Duchy that were formed before the Union of Lublin. On the other hand, the administrative division of the Churches (including the Uniate Church) did not conform to the territorial-administrative division of the Polish-Lithuanian Commonwealth, moreover, without consideration of borders between two entities of this state – the Crown and Lithuania. Kiev and Smolensk Archeparchy and Volodymyr-Brest Eparchy spread their jurisdiction to the territory of both parts of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The concentration of educational institutions and influential monasteries of the Uniate Church where the natives of Volyn were ordained became the additional factor of their rooting in the structures of the Church.

During the period of research, it was established that in the Eparchies and Archeparchies of the Grand Duchy of Lithuania, Volyn was presented simultaneously by people from city-dwellers (the Archbishop in Polotsk Josaphat Kuntsevych) and the representatives of nobility (the Bishop in Volodymyr and Brest Joseph Bakoveckiy, the Bishop in Pinsk and Turov Pachomius Voina Oranskyi, the Archimandrite in Kobryn Pavlo Ovlochymyskyi, etc).

Key words: Volyn, the Grand Duchy of Lithuania, the Uniate Church, Eparchy, Basilian order, Bishop, Archimandrite.

Ірина Ворончук
Київ

УКРАЇНСЬКА ШЛЯХЕТСЬКА РОДИНА РАНЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ У ВНУТРІШНІХ ЗВ'ЯЗКАХ І СТОСУНКАХ: БАТЬКИ І ДІТИ

Розглядається емоційний аспект внутрішніх сімейних стосунків, зокрема між батьками і дітьми в ранньомодерній українській шляхетській родині. Наголошується на чинниках та негативних умовах тогочасного життя, в яких відбувалось зростання і виховання дітей. Авторитарна модель родини, рання соціалізація шляхетських дітей, опікунська практика, складність життєвих ситуацій (шляхетські наїзди, татарські напади), повсякденні вияви насилля і жорстокості, до яких дорослі залучали й дітей, впливали на формування їхньої поведінки в дорослому віці. На підставі актового документального матеріалу аналізуються взаємостосунки батьків і дорослих дітей в конкретних родинях. Сімейні відносини не завжди були доброзичливими, нерідко родинне життя супроводжувалось непорозуміннями і конфліктами між рідними, особливо від дорослих дітей потерпали матері-удови. Як правило, родинні негаразди виникали на матеріальному ґрунті.

Ключові слова: родина, батьки, батько, матір, син, дочка, виховання, опіка, сімейні взаємостосунки.

Попри різноманіття соціальної проблематики, історія родини, як Подного з найважливіших соціальних інститутів, залишається в центрі дослідницької уваги. Залежно від підходів у вивченні історії родини вирізняють декілька напрямів:

1) демографічний, об'єктом дослідження якого є головні демографічні параметри: шлюбність, фертильність, народжуваність, смертність тощо;

2) правовий, в полі зору якого законодавство, традиції та звичаї, що регулювали шлюбні стосунки, порядок успадкування та ін.;

3) економічний, що розглядає родину-домогосподарство як виробничу та споживчу спільноту, вивчає застосування жіночої та дитячої праці в домашньому господарстві й поза ним;

4) соціологічний, коли простежують існуючі системи споріднення, статеві-вікові особливості родини, її склад, структуру і типологію;

5) психоаналітичний, або емоційний, який досліджує внутрішні сімейні стосунки та їх сприйняття, норми поведінки, емоційні прояви людей, почуття, кохання, ненависть тощо.

Подеколи підкреслюють автономність кожного з цих підходів¹. Деякі дослідники зауважують умовність такого поділу, оскільки зазначені напрями та підходи можуть перехрещуватися, доповнювати один одного, а висновки того чи того приймаються іншими, особливо, що стосується демографічного, економічного та історико-правового підходів². Нерідко співпадають також дослідницькі процедури і методи, зокрема, соціологічний та психоаналітичний напрями оперують техніками, властивими для мікроісторичного аналізу, а економічний і демографічний послуговуються квантитативними методиками. Разом з цим усі названі підходи об'єднує тенденція до вивчення життя звичайних людей у їхніх щоденних взаємостосунках. Отже, головний зміст повсякденного людського життя становлять соціальні зв'язки, контакти і взаємини, відновлення яких створює перспективи реконструкції локальних структур та мережі особистісних стосунків у приватному сімейному й позадомашньому житті³.

Найважливішими соціальними зв'язками є родинні, що особливо характерно для шляхетської традиції: родинні узи, які пов'язували усіх кривних, близьких і «повиноватих», були набагато міцнішими, ніж сьогодні, й цілком свідомо культивувалися, оскільки з родиною пов'язувався континуїтет цілого роду-фамілії.

Протягом життя від народження до смерті для будь-якої людини найближчою і найважливішою соціальною групою є родина. Це особливо стосується ранньомодерної доби, оскільки в широкому розумінні «Дом» був підставою не лише сімейного життя. Адже людина функціонувала в родині, яка виконувала не лише біологічні та соціально-господарські функції, в шляхетському середовищі родина виконувала також і важливу суспільно-політичну роль.

Родинні стосунки можна розглядати у кількох площинах і на кількох рівнях. Зокрема, на першому — це взаємини всередині нуклеарної родини: між подружжям, а також батьками і дітьми (малими й дорослими), на інших рівнях — стосунки між батьками і молодим подружжям, дідами й онуками, між дітьми (братами і сестрами), в дорослому віці додаються контакти і взаємостосунки між невістками, зятями, шваграми. Наразі розглянемо взаємини першого рівня — між батьками і дітьми. Джерелом для висвітлення даної проблеми послужив актовий матеріал Волині XVI—XVII ст.

¹ Stone L. Family History in the 1980. Past Achievements and Future Trends. The New History: the 1980s and Beyond. Studies in Interdisciplinary History. — Princeton, 1982. — P. 51–87.

² Kopczyński M. Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku. — Warszawa, 1998. — S. 15.

³ Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии / Социальная история: Ежегодник. 1998/99. — М., 1999. — С. 77, 95–96, 100.

Необхідно наголосити на деяких факторах, що мали значний вплив на стосунки батьків і дітей. Існує думка, що в другій половині XVIII ст. в Речі Посполитій відбулися кардинальні зміни у практиці виховання дітей. Так, Богна Лоренц-Кот, книга якої з'явилася у 80-х роках минулого століття у США⁴, вважає, що в цей час місце патріархального і суворого виховання дітей, яке вона спостерігає у попередні часи, замінили стосунки, зіперті на взаємні емоційні почуття батьків і дітей. В такий спосіб дослідниця вписує річпосполитську шляхту в універсальну європейську тенденцію, описану Лоуренсом Стоуном, Аланом Макфарлайном та іншими на прикладі Англії⁵. Цю модель пропагували освічені прибічники модернізації Речі Посполитої, які вважали, що через зміцнення емоційних зв'язків у родині відбувається поєднання окремої особистості з усім народом. На їхній погляд, родинне піклування про дитину, особливо материнське, повинно було сприяти вихованню свідомих громадян. Авторка підкреслює, що саме цей аспект мав рішуче значення і вплинув на зміну моделі виховання, яка, загалом будучи імпортованим французьким взірцем, стала прийнятною для загалу консервативної шляхти⁶. Щоправда, з таким трактуванням не погоджується Міхал Копчинський, який критикує Лоренц-Кот за намальований нею «чорний образ» шляхетської родини до середини XVIII ст.⁷

У зв'язку з цією дискусією звернімось до тогочасних порадників щодо виховання дітей, зокрема до праць найвидатніших письменників Речі Посполитої доби Відродження. Так, освічений гуманіст, письменник, політик і правник Анджей Фрич-Моджевський, діяльність якого була пов'язана з планами державних реформ, підстави добробуту держави вбачав не лише у справедливому законодавстві, а й у моральному та громадянському вихованні молоді. Проблеми виховання зачіпаються у накресленій ним загальній програмі політико-державних реформ, викладених у трактаті «O poprawie Rzeczypospolitej» («Commentatorium de republica emendanda»), що складається з п'яти книг: «O obyczajach», «O prawach», «O wojnie», «O kościele», «O szkole». Частково перекладе-

⁴ *Lorence-Kot B.* Child-rearing and reform. A study of nobility in the 18th century Poland. – Westport, 1985.

⁵ *Stone L.* The family, sex and marriage in England 1500–1800. – New-York, 1977; *Macfarlane A.* Marriage and love in England. Modes of reproduction 1300–1840. – Oxford, 1986. – P. 123–124.

⁶ *Lorence-Kot B.* Child-rearing and reform. – P. 123–124.

⁷ *Kopczyński M.* Rodzinne gniazdo? Mieszkańcy szlacheckich dworów w XVII i XVIII wieku // Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce. Część I. Od średniowiecza do wieku XVIII / Pod. redakcją Marii Dąmbrowskiej i Andrzeja Klondera. – Warszawa, 2002. – S. 82

ний польською мовою Кипріаном Базиліком (Cyprian Bazylik) цей твір з'явився 1577 р. у Львові⁸. Про розуміння автором важливості дитячого виховання говорить те, що загальна програма державних перетворень Моджевського починається з книги «O obyczajach» («Про звичаї»), де автор викладає своє бачення виховання дітей як виховання високоморальних громадян суспільства.

Підкреслюючи роль і значення звичаїв у житті, автор нагадує, що багато дій люди чинять, не замислюючись, бо вони стали повсякденною нормою, звичкою, певним способом існування в соціумі⁹. Спеціально для батьків Моджевський написав VI розділ «Jak troszczyć się o dobre wychowanie dzieci i młodzieży» («Як піклуватися про добре виховання дітей і молоді»), де роз'яснює, які риси характеру та схильності треба прищеплювати дитині, аби закласти підвалини її майбутнього добropорядного і гідного життя, адже ніщо так міцно не закорінюється в душі людини, як те, що вона засвоює змалечку. Якщо діти, ще недорослі і вразливі, звикають до шкідливих звичок, то потім слідує ним і в дорослому житті. Більше того, погані звички, розростаючись, як прищеплене дерево, в подальшому негативно впливатимуть на нові покоління¹⁰. Тож батьки мають так виховувати дітей, аби вони з дитинства розуміли, що таке добро, а що зло, про що дбати, а чого потрібно уникати¹¹. Моджевський радить піклуватися також і про фізичне здоров'я дітей, загартовувати їх, слідувати за їжею, однак найголовніша його настанова батькам — це моральне виховання нащадків. Батьки не повинні дозволяти дітям товаришувати з будь-ким, мають застерігати їх від проявів гніву, заздрощів, пихи, жорстокості та кривдження інших. З метою заохочення дітей до чеснот і шляхетної поведінки, він радив батькам схвалювати їхні добрі вчинки, розум і дотепність, підкріплюючи свої поради посиленням на вислів давньоримського поета Публія Овідія: «Коли мужність вихваляють, тоді її прибуває»¹².

Так само Себастьян Петрицій з Пілзна, лікар і професор Краківської Академії, послідовник філософії Арістотеля, найважливішим чинником у формуванні гідної людини вважав правильне виховання. Він порівнює новонароджену дитину з чистою таблицею, на якій ще нічого не написано, отже, на ній можна написати що завгодно, проте коли вже написано — важко витерти. Тому він радив батькам починати духовне вихо-

⁸ Bartnicka K., Szybiak I. Zarys historii wychowania. — Warszawa, 2001. — S. 100–102.

⁹ Frycz-Modrzewski A. «O poprawie Rzeczypospolitej. Księga I. O obyczajach». — Kielce, 1997. — S. 18.

¹⁰ Ibidem. — S. 29.

¹¹ Ibidem. — S. 30.

¹² Ibidem. — S. 31.

вання дитини якнайраніше, але проводити його у м'якій формі як забаву¹³.

Такими були теоретичні розважання найосвіченішої тодішньої еліти, проте життєва практика повсякдення, в якій зростали діти і яка формувала їхні звички і поведінку, була набагато складнішою. Щодня вони спостерігали шляхетські наїзди, практично щороку, або й частіше, відбувалися татарські напади, під час яких діти на власні очі споглядали вияви людського свавілля, насилля та жорстокості. Подеколи налякані діти змушені були тікати, ховатися в лісах від сусідів, а інколи й родичів, нерідко на їх очах гинули найближчі люди. Потерпали й самі діти, які, дорослішаючи, вчилися разом з батьками захищати себе, свій дім і майно. Так, 1 січня 1589 р. Богуш Липленський скаржився про постійні «мало не каждое ночи» наїзди сусіда Миколая Круша на маєток Хусів, «за которыми таковыми частыми наездами и розными фортелными их учинками, частокротъ жона моя и сестра з дітками и с челядкою по розных а небезпечных местцах в теперешние зимные часы в заметах сніжныхъ и в соломах з великим прелекненемъ и страхом и небезпеченством крытися и ховати мусят ... , а дітки малые, тые ледво толко живы суть, и панъ Богъ то відаєт, што ся зъ их здоровемъ станєт вытерпіти. А навед же для таковыхъ великихъ небезпеченствъ и частыхъ наездов и пострахов и дома мешкати не сміємъ и єст єсмо от них из дому праве кгвалтомъ от всего доброго нашего вигнани и, уходячи болшого своего небезпеченства, в домехъ приятелских з горлы и здоровемъ нашимъ перемешкивати мусимо»¹⁴. В ситуації частих конфліктів, тривалих сусідських суперечок та наїздів діти часто піддавалися переляку, жорстоким побоям і навіть гинули. Так, 22 квітня 1573 р. володимирський протопоп Федір скаржився на володимирського урядника Станіслава Краєвського Ілляша Цибульського, під час нападу якого «дитятко мое, дочка именемъ Любка, в колыбели лежачая, з великого квалту и крику перестрашилася и розуму отступила и с того, дей, барзо фора, и не вем будет ли живо»¹⁵.

Як правило, за живих батьків діти до семи років виховувались вдома, у подальшому їх доля значною мірою залежала від родинних статків і соціального статусу батьків. Простежується практика ранньої соціалізації шляхетських дітей, особливо незаможних родин, яких ще в дитячому віці

¹³ *Wroczyński R.* Dzieje oświaty polskiej do roku 1795. – Warszawa, 1996. – S. 80; *Bartnicka K., Szybiak I.* Zarys historii wychowania. – S. 103.

¹⁴ Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Випуск I. Волинь XVI ст. // Упор. В. В. Безпалько, М. Б. Висотін, І. О. Ворончук, М. М. Кучерук, Ю. І. Чубик / Ред. І. Ворончук. – К., 2014. – С. 439–411.

¹⁵ Там само. – С. 176–177.

віддавали на службу до заможних шляхетських дворів. Прислугуюючи багатим одноліткам, вони разом з ними навчалися, отримували освіту, добрі манери, в такий спосіб проходили освітньо-культурний вишкіл та соціальну адаптацію. Про поширеність цієї практики засвідчує значне число документальних матеріалів. Зокрема, одна з незаможних шляхтянок Анна Сокорівна 1594 р. свідчила у суді: «Много ест, иж учтивые шляхтичи и шляхтянки през убозство свое во именах шляхетских перемешкивают»¹⁶. Залишившись удовою, вона дочку «девичку свою учтивую шляхтянку на имя Настасю Федоровну Обуховича для учтывого вихованя и цвиченя ее дала была сама з рук своих теперешней пней Семеновой Круневичовой Настаси Хомяковне»¹⁷. Єва Дембська у тестаменті від 22 лютого 1591 р. звертається до заміжньої дочки Ганни та її чоловіка, зятя Андрія Душевського, призначеного нею опікуном недорослих дітей, з проханням підшукати добре місце та віддати на службу молодших дітей – дочку Каску та сина Яска, який на той час вже служив у шляхтича Палуцького¹⁸. Так само Андрій Річицький у 1596 р. просить свого патрона, князя Богуша Федоровича Корецького, взяти на службу його малолітніх дітей, сина Юрка і дочку Богумилу: «Млстивый княже Корецкий, унижене вашее княжетьское млсти прошу, абыс ваша княжетская милость рачиль взяти Юрка, сына моего, кгда му деть семь вынидетъ, до службъ его млсти сына своего пана Каролюса, который за ласкою вашей княжатьское милости жебы ся учил заразь лацины ... , кгда девъчинька моя подростеть, абы ее милость рачила взять до ее милости панны Марцибелли»¹⁹.

За документами можна навести багато прикладів ранньої служби шляхетських дітей. Так, 1573 р. недорослий Васко Григорович Бережецький з метою опанувати «науку писати» перебував на службі у Юхна Новоселицького, а неповнолітній Марко Вигура служив Іванові Силі²⁰. У почті князя Андрія Петровича Масальського було 40 дітей-пахолків²¹. Нерідко вихователі залучали недорослих дітей до участі у шляхетських непорозуміннях та зведенні рахунків. Зокрема, у січні 1596 р. до 20 пахолків («пахолков зъ двадцат»), супроводжуючи Андрія Гулевича, Павла Вишинського і Кіндрата Смиковського, взяли участь у нападі на дім луцького міщанина, в якому був забитий Адам Григорович Єло

¹⁶ Там само. – С. 525.

¹⁷ Там само. – С. 524.

¹⁸ Там само. – С. 467–470.

¹⁹ Там само. – С. 557–558.

²⁰ Там само. – С. 180–183.

²¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК), ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 277.

Букоємський²². Проте загинули й недорослі діти: наступного дня Андрій Гулевич скаржився, що «пахолка два на тот час, то ест Горох и Лукаш загибли»²³.

Намагаючись дати синам щонайменше хоча б елементарну освіту, заможні батьки віддавали їх до шкіл. Так, один із синів Галшки Францишківни Фальчевської Францишк, народжений у першому шлюбі з Андрієм Халецьким, «до школы в Луцьку ходиль», проживаючи в цей час у луцького міщанина Щасного Жолудя²⁴. Багато дітей навчалось в домашніх школах, які існували при дворах заможної шляхти. Так, 1589 р. недорослий син Михайла Федоровича Гулевича Воютинського Василій проживав «при бакаляру для науки» в домі Богуша Липленського, у якого, очевидно, існувала невеличка школа²⁵. Домашню школу утримував Лаврін Дривинський, про що ідеться у його скарзі про напад 1596 р. братів Адама і Каспора Прусиновських, під час якого були налякані не лише його власні, а й інші діти, «которые на науце в дому моем есть»²⁶.

Однією з поширених повсякденних практик ранньомодерної доби у зв'язку з великою тогочасною смертністю було опікунство. Статут 1566 р. вніс низку змін до існуючого порядку, найсуттєвішою з яких було вилучення матері з числа опікунів власних дітей, тож тепер після смерті батька дітей можна було відбирати від матерів і передавати опікунам²⁷. Так, відповідно до нового законодавства володимирський земський суд на вимогу Василя Балабана Осекровського 1567 р. присудив йому «яко близкому и кривному» опіку над малолітніми дочками його покійного небожа Івана – Анною і Овдотьею. Дружина покійного, Олександра Михайлівна Берестська, зі сльозами просила опікуна залишити їй хоча б найменшу, зовсім малу дочку: «Жебы панъ Болобан в том ей ласку показаль, а тое девочки меньшое, дочки Ганны, в нее на тотъ час з моцы не бърал, ни для чого иншого, едно, иж еше лет и смыслу зуполного нема, абы ся при ней, яко при матце, до лепшого смыслу и болших лет могла ся доховат». Вона запевняла суд, що, коли дівчинка підросте, вона не заперечуватиме проти передання її стрієві: «тую девочку а дочку мою потом, коли пан Болобан взяти похочет тую дочку мою, я ее ему ничим забороняти не мам. Волно будетъ ему в мене, яко опекуну, завше тое детя мое взя-

²² Українське повсякдення ранньомодерної доби. – С. 542–543.

²³ Там само. – С. 544.

²⁴ Там само. – С. 625–626.

²⁵ Там само. – С. 439–441.

²⁶ Там само. – С. 566.

²⁷ Статут Великого князівства Литовського 1566 року // Статuti Великого князівства Литовського у 3-х томах / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2003. – Т. II. – С. 133–134.

ти»²⁸. Проте ні опікун, ні суд не зглянулися на материнське благання, і зовсім маленькі діти врешті опинилися навіть не в дядьковій, а загалом в чужій для них родині. Сталося так, що через місяць Василій Балабан помер, а оскільки він мав великий борг, то за тестаментом заставив спадковий маєток дівчат Осегрів Миколаю Дубровському, передавши йому й опікунські права над племінницями до їхнього повноліття: «А што теж на мене опека спала и через право есми дошол братанича моего, небожчика Ивана Болобана, дети и теж част имения того Всекровского ... , маєт держати пан Миколай Дубровский аж до лет дітей тых водлугь листу и опису мого»²⁹.

Подеколи недорослих дітей розлучали, віддаючи рідних братів і сестер різним опікунам, як це трапилося з дітьми Василя Дривинського³⁰. 1583 р. перед смертю батько Василій Дривинський своїх п'ятох недорослих дітей «злецил ... в опеку брату своєму роженому пну Кирилу Дривинскому»³¹. Проте молодший брат Кирило ненадовго пережив старшого брата, тож уже в грудні відбулося передання дітей Василя разом з їхньою маєтністю від удови Кирила Ганни Гаврилівни Яковицької до інших, «тестаментом установленим», опікунів — володимирського підкоморія Яна Бокія Печихвостського та луцького земського підсудка Івана Михайловича Хрінницького. Один з них взяв на виховання двох, а інший — трьох дітей. Отже, з одного боку, завдяки опікунській практиці в разі смерті батьків діти-сироти не залишалися самотніми, з іншого — маленьких дітей відривали від матерів, бо зазвичай вихованці жили з опікунами, крім того, розлучали рідних братів і сестер, передаючи їх на виховання різним опікунам.

Таким чином, дітей, як правило, з раннього віку віддавали на службу або на навчання, отже, вони виходили з батьківської родини, з домашнього сімейного середовища ще у зовсім малому, недорослому віці. Вони відривалися від власної родини тоді, коли між ними і батьками не встигали ще визріти міцні емоційні почуття прив'язаності, любові і гордості за своїх батьків та склалися теплі довірливі взаємовідносини з проявами відданості та вдячності. Подеколи діти були більше прив'язані до своїх вихователів-патронів, ніж до батьків, дорослішаючи вони інколи повністю втрачали зв'язок із батьками, які навіть не знали, де знаходяться їхні діти. Відсутність емоційних зв'язків між батьками і недорослими дітьми

²⁸ ЦДІАУК, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 13–14 зв.; Українське повсякдення ранньомодерної доби. – С. 126–127.

²⁹ Українське повсякдення ранньомодерної доби. – С. 145–147.

³⁰ Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 202–203 зв.

³¹ Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 202–203 зв.

часто негативно впливала на стосунки цих найрідніших кровних родичів у подальшому житті, коли діти ставали дорослими.

Вивчення актового матеріалу дозволяє реконструювати родинні зв'язки та дослідити характер і особливості внутрішніх родинних стосунків і взаємин, що склалися між близькими родичами ранньомодерної доби, зокрема батьками і дітьми. Щоправда, специфічний характер судової документації не дає можливості простежити емоційне ставлення батьків до малолітніх дітей. Разом з тим документальний матеріал переконує, що з погляду сімейних стосунків в цей час переважала модель родини з сильною авторитарною батьківською владою над усіма членами родини. Патріархальна модель тогочасної родини освячувалася не лише державою, а й церквою. Від початків християнства родина мала монархічну модель, що спиралась на Божественне право. Один із головних постулатів християнської доктрини вимагає пошанування батьків. В посланні до Ефесян Св. Павло, визначаючи владу отця родини, наставляє дружин, дітей і слуг беззаперечно підкорятися господарю Дому так само, як християни зобов'язані слухатися і в усьому виконувати Божу волю³². Відносно дітей батьківська влада і право дозволяли застосування примусу, тож відповідно до існуючих традицій і звичаїв можна стверджувати, що виховання дітей було доволі суворим. Розглядаючи проблеми шляхетської культури ранньомодерної доби, на це звертає увагу добрий знавець тогочасних порядків і звичаїв Януш Тазбір³³. Проте такою була не тільки українська, а загальноєвропейська традиція. На французькому матеріалі це показав Жан-Луї Фландрін, на німецькому – Юліан Безсмертний³⁴. Маємо один напрочуд цікавий і важливий у цьому сенсі документ. У грудні 1592 р. в домі іванчицького священика Маска сталося випадкове поранення хлопчика Трохима, який, падаючи під час дитячої гри, наштовхнувся на ніж, який знаходився в ножнах попівського сина. Очевидно, поранення виявилось серйозним, бо Трохим просив господаря дому: «если бы Панъ Бог смерть допустити рачиль, тогда, абы жадное маестности его, которая у людей есть, отцу его не давал, але то на шпитал и убогим роздал, даючи тую до отца причину, ижъ на него неласкав былъ и ничего по нем доброго не узналъ, але-мъ завше от него утекал». Щоправда, невідомо, чи йдеться про шляхтича, але сам по собі факт дуже показовий³⁵.

³² *Flandrin J.-L. Historia rodziny / Przełożyła Agnieszka Kuryś. – Warszawa, 1998. – S. 143.*

³³ *Tazbir J. Kultura szlachecka w Polsce. – Poznań, 1998. – S. 42.*

³⁴ *Flandrin J.-L. Historia rodziny. – S. 143; Бессмертный Ю. Женщина, брак, семья до начала нового времени. Демографические и социокультурные аспекты. – М., 1993.*

³⁵ Українське повсякдення ранньомодерної доби. – С. 497.

На підставі актового матеріалу можна констатувати, що емоційний рівень родинних стосунків був неоднозначним: фіксуються як взаємне пошанування, порозуміння і дружні стосунки між батьками і дорослими дітьми, так і прояви неповаги, брутальності та жорстокості в багатьох родинах. Зокрема, доброзичливі стосунки простежуються в родинах Миколая Дубровського, Дривинських, Григорія Гулевича Радошинського, Михайла Гапона Новоселецького, Івана Селецького, Кердеїв та ін. Наприклад, самотній похилого віку Івашко Іванович Бранський самотійно за власним бажанням перейшов в опіку до сестринця, який обіцяв доглядати його в старості до самої смерті³⁶. 1581 р. Дем'ян Гулевич висловлював вдячність матері Полаг'ї Матясівни, яка по смерті його батька Романа Гулевича «рачила нас свых детей ласкаве а млстиве виховати, якож и сестру ншу, дочку свою старшую панну Настасю Романовну, доховавши зуполного взросту ее, в малжонство ... отдати рачила». На прохання Дем'яна матір виділила йому частину Радошинського маєтку та взяла на себе зобов'язання виплатити борги покійного чоловіка, хоча перебувала уже в другому шлюбі³⁷.

Часто сімейні конфлікти вдавалося залагоджувати мирно за обопільним погодженням сторін або й за допомогою приятелів. Так, 1573 р. конфлікт між Прокопом Микитичем Білостоцьким та його матір'ю Софією Ошовською і сестрами, які не віддавали йому батьківського спадку, було залагоджено за допомогою «зобаполныхъ приятелей». Сторони дійшли згоди: Прокіп отримав належну йому «отчизну», натомість повинен був віддати одруженій сестрі Мар'ї посаг, а вона своєю чергою обіцяла з чоловіком виріктися з батькової маєтності. Молодша, ще неодружена, сестра Тетяна залишалася з матір'ю «покол замуж пойдет», а потім вона з братом мали погодити усі майнові питання³⁸. 2 листопада 1575 р. Іван Іванович Білостоцький, вважаючи себе ще недосвідченою людиною для ведення господарства («розумиючи себе быти чоловіка молодого, который еще для летъ своихъ господарства спростати не могу») і маючи схильність до військової справи, передав свою спадщину маєток Городище в управління матері Олені Федорівні³⁹.

Прикладів дружнього родинного співжиття доволі багато, проте внаслідок характеру джерела значне число документів свідчить про складнощі сімейних взаємостосунків, коли дорослі діти не завжди з повагою та

³⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – АЮЗР). – К., 1907. – Ч. VIII, т. IV. – С. 409–412.

³⁷ ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 189 зв.–192.

³⁸ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 194 зв.–195, 218–218 зв.

³⁹ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 447 зв.–448.

любов'ю ставились до батьків похилого віку, а батьки, в свою чергу, не бажали поступатися дітям своїми правами та маєтностями. Як правило, гострі родинні суперечки, протиріччя та зіткнення виникали на матеріальному ґрунті. Так, 11 серпня 1567 р. Юнко Гуляльницький скаржився на сина Михайла, який 3 серпня зі служебниками, висунувши претензії батькові, який начебто не дає йому хліба, намагався його задушити та наніс побої його дружині. 12 серпня син пограбував батькове та батькових підданих жито⁴⁰. 21 червня 1577 р. володимирський гродський суддя Лаврін Іваницький вніс скаргу на сина Богуфала, який напав на його двір, ображав, намагався забити батька та поранив шаблею молодшого брата Лазаря⁴¹. Через 10 років, 11 квітня 1587 р., вже удова Лавріна Іваницького Мар'я Семенівна скаржилась на онука Лавріна, Богуфалового сина, який захопив запусути, виділені їй синами⁴².

Стосунки між батьками і дітьми ускладнювалися в разі розлучення подружжя або коли хтось із батьків був нерідним, до того ж мав власних дітей від іншого/інших шлюбів. Так, доволі напруженими були взаємини між волинським маршалком Петром Богдановичем Загоровським та його старшим сином Василюм, що могло бути пов'язано з другим батьковим шлюбом. Ще за свого життя Петро Богданович відділив Василю, уступивши йому маєтки свого покійного бездітного брата Олехна, взявши при цьому у сина розписку, що він не претендуватиме на іншу батьківську спадщину. Можливо, байдуже ставлення батька ображало Василю і провокувало його на недобрі вчинки, що призвело до розриву будь-яких стосунків між батьком і сином. Вони практично не спілкувалися, а нерідко вступали в конфлікти. Так, 3 червня 1567 р. батько скаржився на Василю у зв'язку із самовільним влаштуванням красносільської греблі та викупленні й заволодінні маєтком Переволока⁴³. Щоправда, претензії стосовно Переволоки були безпідставними, оскільки маєток, придбаний ще 1553 р. покійним Олехном Загоровським, перебував у володінні його дружини князівни Софії Янушівни Заславської, з якою мешкав Василю⁴⁴. У 1569 р. Петро Загоровський розподілив нерухомість лише між синами від другого шлюбу, віддаючи «вічними часы от детей першое жоны своеє»⁴⁵. Очевидно, відсутністю батьківської уваги й любові у дитинстві можна пояснити характер самого Василю, якого через жорстокість по-

⁴⁰ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 391 зв.–392.

⁴¹ Там само, ф. 28, спр. 10, арк. 63 зв.

⁴² Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 20 арк. 138 зв.–142.

⁴³ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 114; Володимирський гродський суд. Подокументні описи. – К., 2002. – С. 48

⁴⁴ АЮЗР. – Ч. VIII, т. IV. – С. 389–391.

⁴⁵ АЮЗР. – Ч. VIII, т. IV. – С. 402–408.

кинули дві дружини. Свідченням недоотримання самим Васиєм батьківської та материнської ласки й любові є, на нашу думку, те, що свою дядину Софію Заславську він називав матір'ю.

1586 р. непорозуміння відбувалися в родині Ворон Боратинських між батьком Томилою та його дітьми. Старший син Олександр скаржився на батька, який, будучи вже у доволі похилому віці, привів у дім четверту дружину – турівську міщанку Марушу Ілляшівну. Синів хвилювало те, що жінка не була шляхтянкою, а крім того, вона похвалялася, що Томила пообіцяв переписати на неї маєтки, належні Олександрові по матері Раїні Смоківні⁴⁶. Тож 21 червня 1588 р. Томила скаржився у суді: «ижъ я, мешкаючи в старости летъ своих, утерпил есми великий недостатокъ за нещастьем моимъ, ижъ дети мои мене, родича своего, не милуючи, але што нажалчей ... маетьность мою отчизную з рук моих розъшарпали. Невестька моя, Яновая Ворониная Боротинская Богдана Угриновского з детьми своими, а внучаты моими, змысливши на мене неправдивый переводъ права ... именье мое Боротин непристойне в мене взяла, сын мой, Олександро Ворона Боротинский, не тылко штобы мя от того [боронити] мель, але еще и самъ болшей мене трапиль и яко мог [най]горшего на плачь мой вырадити, словы вшетечными, рукою ся // на мене непооднокротъ торгаль и ганиль»⁴⁷.

Найбільше від дорослих дітей потерпали матері. 1566 р. дружина покійного князя Василя Ружинського Настася Львівна Єсманівна скаржилась на дочку Катерину, яка без дозволу рідних вийшла заміж: «она, не докладаючися мене, матки своеє, понела себе за мужа неякого Яна Панковского», через що виник конфлікт. Під час від'їзду матері Катерина разом з чоловіком захопили її двір в Роговичах, а потім, як заявляла Настася Єсманівна у суді, зять її «до кия ся на мене торгнуль и проч мене з двора моего Роговицкого выгнал от всей маетности моеей. И кгдыбы, дей, на тот час не люди его гамовали, тогды бы, дей, мог мене до смерти забити»⁴⁸.

Доволі складними загалом були стосунки і в родині брата Петра Загоровського – Яна, непорозуміння якого з дружиною Федорою Боговитинівною Шумбарською змусили його покинути домівку і переїхати до зятя. Проте у Федори Боговитинівни не склалися взаємини не лише з чоловіком, а й з дітьми. 15 червня 1565 р. Федора Боговитинівна Шумбарська скаржилась на сина Михайла та зятя Олександра Шалевського, котрі напали на її двір в маєтку Ратнів, де вона ночувала зі своїми дочками

⁴⁶ ЦДІАУК, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 177–178 зв.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ *Ворончук І.* Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. – К., 2009. – С. 282; Українське повсякдення ранньомодерної доби. – С. 126–127.

Ганною і Настасьею, побили, поранили їх та пограбували її майно⁴⁹. У вересні 1578 р. вона скаржилась, що її дочка «Ганна Шалевська ... мене, дей, матьку свою, безвинне словы неучтивыми зсоромотила и рукою мене до губы кивила»⁵⁰.

Загалом навіть дорослі діти значною мірою залежали від батьків, оскільки за законодавством батьки мали право на свій розсуд розпоряджатися майном, зокрема й нерухомістю, тож діти побоювались в разі непослуху залишитись без спадщини і до остаточного виділення спадку виявляли покору і стосунки були більш менш добрими. Відтак батьки за життя рідко передавали нерухомість дорослим синам, бо саме після цього стосунки різко псувалися: стаючи матеріально незалежними, дорослі діти не хотіли більше коритися батькам. Частіше від цього потерпали матері-удови. Так сталося, наприклад, з Мар'єю Куневською, яка не могла нахвалитися на старшого сина від першого шлюбу Лавріна Пісочинського, який допомагав їй у вирішенні багатьох проблем з молодшими дітьми. Тож на знак подяки вона спочатку подарувала йому свою материзну (спадкову частину по матері Богдані Денисківні) в селах Єсківці, Татаринівці, Краснолука, Загірці, Вілія Кременецького повіту⁵¹. Потім вона записала йому спадок по сестрі Ганні Ярмолинській в маєтках Семенів, Гулівці, Кошелівка, Данилівка, Турівка і Бісівка Кременецького повіту, віддаючи від цієї спадщини усіх інших дітей⁵². Проте, отримавши спадок, син різко змінив ставлення до матері. Складною була ситуація між Огрефіною Федорівною та її сином Павлом Брянським. Після смерті першого чоловіка Василя Мишича Брянського вона вийшла заміж за Яна Хоревського і мешкала з ним в маєтку Бряни, який вона тримала за віновим записом Павлового батька. Вочевидь, претендуючи на маєток, син спершу у 1567 р. вигнав матір з її другим чоловіком з Брян, а потім, попри начебто порозуміння і повернення маєтку, повторно її вигнав, при цьому «отчима свого збил, зранил и на смерть замордовал»⁵³. У подальшому Павло, попри зобов'язання забезпечувати матір, відмовляв їй у продовольстві та ображав її, через що вона неодноразово зверталася до суду⁵⁴.

Непростими були стосунки між матір'ю княгинею Ганною Пуятянкою та її дочкою від другого шлюбу князівною Мар'єю Андріївною Масальською. 1576 р. дочка скаржилась на матір, яка змовила її за

⁴⁹ ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 148 зв.–151.

⁵⁰ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 589–589 зв.

⁵¹ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 248 зв.–249, 521–522, 522–523 зв.

⁵² Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. С. 523 зв. –525.

⁵³ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 372 зв. –375.

⁵⁴ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 464 зв., 466 зв.

Костянтина Єло Малинського, а потім відмовилась видати за нього заміж. Вона відвезла дочку до сина від першого шлюбу Олександра Семашка, який більше року тримав сестру в ув'язненні та погрозами змусив записати йому на вічність третю частину спадкових маєтків по батькові князю Андрію Масальському і навіть визнати це на уряді⁵⁵.

15 серпня 1575 р. зем'янка Богдана Кгириновна скаржилась на сина Костюхна Тушебинського, який її «в одной недзьной ошарпаной сукни ... кгвалтовне проч выгнал и вабил» з Тушебинського маєтку, на якому вона мала записане віно від покійного чоловіка. Більше того, заявляла вона, син, «доставши з скринки моеє мой лист венонный, мне от мужа моего данный, зьшарпал и в печь укинул». Захищаючись від власного сина, матір змушена була добровільно перейти «в опеку, въ моц и въ во-борону» до пана Бокія Зарецького⁵⁶.

1582 р. Мар'я Василівна Чаплянка Шпановська скаржилась на свого сина князя Юхима Богушевича Корецького, який 13 січня, поїхавши з гостини від матері з Торговицького замку додому, наслав слуг, які вдерлися до її покою, «окърутне збили, змордовали и до коморы упъхнувши, замъкнули». При цьому вони не лише «маєтност ... всю выбрали и выграбили», а й вивезли скриньку «зъ записы и зо всеми справами», у тому числі віновими листами та майновими документами⁵⁷.

Прикра ситуація сталася з княгинею Мариною Андріївною Друцькою Соколинською, яка 20 листопада 1591 р. скаржилась на молодшого сина від першого шлюбу князя Андрія Олександровича Буремльського, який привласнив її майно. Покійний її чоловік князь Олександр Дмитрович Буремльський за життя позичив у неї півтори тисячі кіп литовських грошей і записав їй цю суму на маєтках Буремль, Корсів, Сестрятин, Коззя, Обзир та Зміїнець. Досягнувши дорослого віку, її сини-князі Андрій і Федір, не маючи коштів для викупу у матері батькових маєтків, умовили її, аби вона поступила їм Буремль, Обзир і Зміїнець, а всю суму перенесла на маєтки Корсів, Сестрятин і Коззю. Матір пішла на поступки і передала синам маєтки, які вони попросили. В лютому 1591 р. княгиня у власних потребах поїхала до братів у Білорусь і як літня вже і хвора жінка довірила найважливіші документи, зокрема й угоду з синами щодо маєтків Корсів, Сестрятин, Коззю, старшому синові князю Федору. Повернувшись додому, вона дізналась, що за час її відсутності старший син захворів і помер наглою смертю, а молодший Андрій, скориставшись ситуацією, привласнив її речі й документи. Під час поховання Федора матір через приятеля, волинського чашника Федора Рудецького, просила сина по-

⁵⁵ Українське повсякдення ранньомодерної доби. – С. 210–211.

⁵⁶ ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 375 зв.

⁵⁷ Українське повсякдення ранньомодерної доби. – С. 345–350.

вернути їй майно, проте, попри обіцянки, Андрій нічого, а найголовніше угоду щодо маєтків, так і не віддав⁵⁸.

Особливо ускладнювалися стосунки між нерідними батьками і матерями (вітчимом і мачухою) та їхніми дорослими вихованцями, коли вони залишалися наодинці зі своїми пасинками і пасербицями. Так, неодноразово протягом 1565 р. удова князя Матвія Четвертенського, Овдотя Федорівна Вагановська, скаржилась на пасинка Януша Четвертенського, який грабував її речі та врешті захопив записані їй у віні покійним чоловіком маєтки Антонівку і Яровицю⁵⁹. 1582 р. Іван Жуковецький звернувся до суду зі скаргою на пасерба Прокопа Холоневського, який вигнав його з маєтку Холонів і захопив документи на маєтки Жуковець і Горзвін⁶⁰.

Таким чином, наявність актового документального матеріалу дозволяє реконструювати родинні пов'язання та дослідити характер і особливості сімейних стосунків. Документи засвідчують, що сімейні взаємини людей ранньомодерної доби були доволі складними, що залежало від різних чинників, у першу чергу, від старшого покоління, тобто від прикладу батьків та їхнього виховання власних дітей. Емоційний рівень стосунків між батьками і дорослими дітьми був різним і неоднозначним: від любові й поваги до жорстоких протиріч і ненависті. Як правило, неприязні стосунки між батьками і дітьми та більшість внутрішніх родинних конфліктів виникали на матеріальному ґрунті. Звичайно, не останню роль в цих взаємостосунках мала кожна конкретна особа, її характер, загальний рівень культури, а також звичаї, традиції та емоційне налаштування цілого тогочасного суспільства.

REFERENCES

1. Arhiv Jugo-Zapadnoj Rossii, izdavaemyj Vremennoj kommissiej dlja razbora drevnih aktov, uchrezdennoj pri Kievskom, Podol'skom i Volynskom general-gubernatorie. (Vol. IV, t. VIII). (1907). Kiev. [in Russian].
2. *Bartnicka, K., Szybiak, I.* (2001). *Zarys historii wychowania.* Warszawa. [in Polish].
3. *Bessmertnyj, Ju.* (1993). *Zenschyna, brak, sem'ja do nachala novogo vremeni. Demograficheskiye i sociokul'turnyje aspekty.* Moskva. [in Russian].
4. Centralnyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrainy v m. Kyjevi.
5. *Flandrin, J.-L.* (1998). *Historia rodziny / Przełożyła Agnieszka Kuryś.* Warszawa. [in Polish].

⁵⁸ Там само. – С. 460–462.

⁵⁹ ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 375 зв.

⁶⁰ Українське повсякдення ранньомодерної доби. – С. 368.

6. *Frycz-Modrzewski, A.* (1997). O poprawie Rzeczypospolitej. Ksiga I. O obyczajach. Kielce. [in Polish].
7. *Kopczyński, M.* (1998). Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku. Warszawa. [in Polish].
8. *Kopczyński, M.* (2002). Rodzinne gniazdo? Mieszkańcy szlacheckich dworów w XVII i XVIII wieku // Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce. Część I. Od średniowiecza do wieku XVIII / Pod redakcją Marii Dąmbrowskiej i Andrzeja Klondera. Warszawa. [in Polish].
9. *Lorence-Kot, B.* (1985). Child-rearing and reform. A study of nobility in the 18th century Poland. Westport. [in English].
10. *Ludtke, A.* Chto takaje istorija povesiedniewnosti? Jejo dostizenija i pierspektivy // Socialnaja istorija: Ezegodnik. 199899. (1999). Moskva. [in Russian].
11. *Macfarlane, A.* (1986). Marriage and love in England. Modes of reproduction 1300–1840. Oxford. [in English].
12. Statut Velykogo kniazivstva Lytovs'kogo 1566 roku. Statuty Velykogo kniazivstva Lytovs'kogo u 3-h tomah Za red. S. Kivalova, P. Muzyczenka, A. Pan'kova (Vol. 2). (2002). Odesa. [in Ukrainian].
13. *Stone, L.* (1977). The family, sex and marriage in England 1500–1800. New-York. [in English].
14. *Stone, L.* (1982). Family History in the 1980. Past Achievements and Future Trends. The New History: the 1980s and Beyond. Studies in Interdisciplinary History. Princeton. [in English].
15. *Tazbir, Ja.* (1998). Kultura szlachecka w Polsce. Poznan. [in Polish].
16. Ukrains'ke povsiakdenia rann'omodernoji doby. Zbirnyk dokumentiv. Vypusk I. Volyn' XVI st. Upor. V. V. Bezpalko, M. B. Vysotin, I. O. Voronchuk, M. M. Kucheruk, J. I. Chubyk / Red. I. O. Voronchuk. Kiev: Feniks. [in Ukrainian].
17. Volodymyrskij grodskij sud. Podokumentni opysy. (2002). Kyiv.
18. *Voronchuk, I.* (2009). Rodovody volynskoj shliachty XVI – pershoji polovyny XVII st. Kyiv. Vyshscha shkola. [in Ukrainian].
19. *Wroczyński, R.* (1996). Dzieje oświaty polskiej do roku 1795. Warszawa. [in Polish].

Iryna Voronchuk

**Inner relationships and ties of the ukrainian noble family
of the early-modern age: parents and offsprings**

This paper explores the emotional aspect of inner family relationships specifically those between parents and children in an early-modern ukrainian noble family. The paper highlights factors and adverse conditions in which children were

brought up. Their future adult behavior was shaped by authoritarian parenting, early socialization of noble offsprings, guardianship practices, hardships in everyday life (noble incursions and tatar invasions), commonplace acts of violence and aggression in which parents involved their children. Based on archival documentary sources, the paper analyzes relationships between parents and adult children in individual families. It is shown that family relationships were not always peaceful and were often characterized by misunderstandings and conflicts; widowed mothers particularly suffered ill-treatment of their adult children. Family difficulties were typically caused by financial disputes.

Key words: family, parents, father, mother, son, daughter, upbringing, guardianship, family relationships.

AD FONTES

УДК 340.15 “Сигізмунд II Август” 1572

Андрій Блануца
Київ

«СПРАВА СОЙМОВАЯ» КОРОЛЯ ПОЛЬСЬКОГО І ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ ЛИТОВСЬКОГО СИГІЗМУНДА II АВГУСТА 1572 р.

Уперше публікується документ із книги записів №270 Литовської метрики, який являє собою інструкцію великого князя литовського і короля польського Сигізмунда II Августа обраним у повітах послам на Вальний сейм Речі Посполитої 1572 р. Інструкція містить «науку» короля послам, а також детальний опис поточної міжнародної політики ВКЛ.

Ключові слова: ВКЛ, Сигізмунд II Август, Вальний сейм, послы, міжнародна політика.

Тривалий час автор цього документального матеріалу готує до друку книгу записів № 270 Литовської метрики за оригіналом, що нині зберігається у Російському державному архіві давніх актів. Матеріали цієї книги є, як і інших книг Литовської метрики, унікальними. Тут розміщено 38 актів різного характеру, від листів-лімітацій (відстрочка) судових рішень великокнязівського суду до інструкцій короля польського і великого князя литовського Сигізмунда II Августа щодо організації та проведення Вального сейму, «который на Три кроли в року 72 зложонь».

У пропонованій публікації подається реєстр документів указаної книги записів, а також один із важливих і цікавих документів, який у книзі йде під № 16 («При том листы поветовые. Справа соймоя»). Документ являє собою інструкцію великого князя литовського і короля польського

Сигізмунда II Августа обраним у повітах послам на Вальний сейм Речі Посполитої 1572 р. Інструкція містить «науку» короля послам, а також детальний опис поточної міжнародної політики ВКЛ.

Публікація документів:

1. Российский государственный архив древних актов. — Ф. 389, оп. 1, ед. хр. 270, Л. 1–2 об.

Regestr ksiązeczki krola Zygmunta Augusta limitacyi spraw listow seymikowych do panow pisanych sub anno 1569

1. Limitacya albo odlozenie spraw sudowych w dwu nedelach po Welikodniu w roku 69 1mo
2. List, pisany do Panow Rad y wradnikow ziemskich na seymiku Wilenskim przed soymom walnym, zlozonom buduczych o skladanie na strawu poslom ziemskim 2do
3. do powetu Braslawskoho o pomknienie roku soymu naznaczonoho daley o zlozenie poslow na strawu y otrocziaczy wsi sprawy sudowyie na inny czas 3tio
4. Limitacya wsich spraw zadwornych do 3 nedel po Welikodniu w roku 1570 3tio
5. Limitacya wsich spraw zadwornych 4to
6. Limitacya wsich spraw do swietoie Malforety w r(oku)u 70 5
7. Limitacya wsich spraw zadwornych do swiata Szymona y Judy w roku 70 6
8. Limitacya wsich spraw do swiata Szymona y Judy, okrom niekolko wyniarych z toie limitacyi 7
9. Limitacya wsich spraw do dnia 3 fewrala w roku 71 [1 v] 8
10. Limitacya wsich spraw od dnia 3 fewrala do Seredopostia w roku 71 9
11. Limitacya wsich spraw do dnia 13 miesiaca maja w roku 71 11
12. Limitacya wsich spraw do dnia 9 jiulia w roku 71 12
13. Limitacya wsich spraw zadwornych do swietoho Mikolaja w roku 71 14
14. Jakim sposobom iako wyszey opisano limitacyi wydano do innych wsich powetow, tolko do Nowhorodskoho tak iako nizey upisano 15
15. Tym obyczaiem pisani listy do wsich powetow o liczbu z podatkow ziemskich proszlych 16
16. Sprawa soymowa 19
17. Instrukcyja do wsich powetow pisana tym obyczaiem 20
18. Pry tom listy powetowyie 28
19. W toiez slowo y do innych wsich wudztw y powetow pisano tolko osobliwie 2 listy do Wilni y do Trok pisani tym obyczaiem y dla toho osobliwie dwie instrukcyi z mestcom na werchu holym poslano 29

20. Listy zaszytye tym obyczaiem ude in libro 31
  21. A tym obyczaiem do Panow Rad menszych takze zaszytye 32
  22. Listy, pisanye do kniaziat, paniat [2] 34
  23. Listy orworystyie tym obycziem 34
  24. Listy, pisanye do marszalkow, kniaziat, paniat i tez do wradnikow ziemskich e dwornych 35
  25. Listy zaszyty okolo ziechania na soymik nie do Wilna dla moru, ale na inszoie mestce 36
  26. Do poslow na soymiki powetowyye 36
  27. Do starost powetowych o oznaymienie listow soymowych 37
  28. Roku 71 pisanyie listy okolo otroczenia soymu na Try Kroli, zlozonoho do Hromnic 38
  29. Listy rozeslano do powetow, wojewodow, podskarbiow y innych wrzednikow 39
  30. Limitacya od Hromnic do Seredopostia 40
  31. Do powetu Wolkowyskoho o ziechanie na seymik dla toho yz na perszom z Nowohrodskim y Slonimskim nie byli 41
  32. Odroczenie toho z soymu od Hromnic do wtorocho dnia marca 43
  33. List, pisany do zeml y wojewodztw 44
  34. Do pana podskarbieho ziemskoho poslano tyie listy zaszytyie czerez Alexandra Wakalubu 45.
  35. Listy otworystyie do pana podskarbieho poslanyie czerez Alexandra [2 v] 45
  36. Do pana trockoho 45
  37. Limitacya od Seredopostia do swietoho Petra 46
  38. Limitacya od swietoho Petra do s(wietoho) Martyna 47.
2. Российский государственный архив древних актов. — Ф. 389, оп. 1, ед. хр. 270, Л. 21 об.—30.
Варшава, [1571.10.01.] Дата встановлена за наступним документом № 17, що подано у реєстрі книги.

При том листы поветовые.

Справа соймоя.

Року 1571 м(е)с(я)ца

У Варшаве справа соймоя на съемъ¹, который на Три кроли в року 72 зложонь. || [22]

Наперъвей инъструкцьи до всихъ поветов писаные тымъ обычаемъ.

---

¹ Так у ркп., слід читати сейм.

Наука г(о)с(по)д(а)ра короля его м(и)л(о)сти и великого кн(я)зя Жикгимонта Августа послови его к(о)р(олевской) м(и)л(о)сти.

На соймикъ о выправленье пословъ до Варшавы на съемъ² вальный в року 72, на Три к(о)роли зложоный, дана у Варшаве летъ Бож(его) нарожь(еня) 1571 м(е)с(я)ца.

Посоль его к(о)р(олевской) м(и)л(о)сти ихъ м(и)л(ости) паномъ радамъ и инымъ всимъ станомъ, также рыцерству шляхъте, которые ся на тотъ соймикъ зъедутъ, ласку его м(и)л(ости) г(о)с(по)д(а)ръскую оповедивши, то все, яко нижей описано, с того жъ писма мовити маеть:

Ижъ его королевская м(и)л(о)сть, уставичне обмышлеваючи тую працу и всякое старанье, чинити рачит, абы за фортунного панованья своего Коруну Польскую и Великое князьство Литовьское и вси паньства свои добримъ радомъ и беспечнымъ покоемъ опатрил *от* всякого нераду и небеспечность Речъ Посполитую вызволилъ и высвободилъ, в чомъ яко его королевская м(и)л(о)сть ничего не фолькуеть здоровью своему, такъ певне за тымъ стараньемъ своимъ не такъ далеко своего ищеть пожитьку, але болшь доброго, пожиточного и беспечного Речи Посполитой.

А хто се одно хочеть присмотрети такъ на частымъ соймом, которые его к(о)р(олевская) м(и)л(о)сть мевати рачить, ничего певне иньшого з нихъ не обачить, одно его королевское м(и)л(о)сти и Речи Посполитой великие а праве незносные працы и старанья, за которими здоровье своего ргает и ущербляеть, фрасуньковъ частыхъ а немалыхъ уживаючи, зъвлаща кгда на тыхъ соймехъ некоторые речи бывають, въ та|| [22 v] чины не такъ нагле потребные Речи Посполитое, для которыхъ большие sprawy, которые отъ его королевское м(и)л(о)сти з рецесовъ соймовъ прошлыхъ и водлугъ часу и потреби належъные прекладаны бывають, волочи ся и з великимъ небеспеченствомъ и нерадомъ паньствъ его к(о)р(олевской) м(и)л(ости) на инший часъ *от*кладати ся мусять.

А про то *ж* где бы его к(о)р(олевской) м(и)л(ость) здоровья своего, леты и тежъ розмаитыми працами в Речи Посполитой, аснуть³ и росторненьемъ в мысли своей около теперешнего стану своего, так же и частыми соймами сторчаного и парушеного, большей хотелъ постерегати. Анижъли мильшое мель у себе доброе, безъпечное Речи Посполитое, тогды бы тыхъ соймовъ черезъ часъ долгий занехаль. Але помнечи на повинность свою, радней *от*ькладает на сторону вшелякий в часъ и опатриванье здоровья своего, абы только за живота своего вшелякие трудности и *не*безъпеченства успокоилъ и осмотрель, а Речъ Посполитую по собе у добромъ порадку и въ варованомъ беспеченстве оставилъ, ко-

²Так у ркп., слід читати сейм.

³Так у ркп., слід читати гаснуть.

тории Речи Посполитой великие затруднения ея и небезпеченства ач за всякою потребою его к(о)р(олевская) м(и)л(о)сть завжды звыкль пильне обмысливать и опатривать.

А вед же ижъ на *тот* часъ так ся ихъ много а таковыхъ знесло, котормъ его к(о)р(олевская) м(и)л(о)сть самъ жаднымъ способомъ, окромъ радъ и зезволенья всихъ становъ здолати не можетъ для того, тогды за доложенемъ и радюю их м(и)л(ости) пановъ радъ корунныхъ и Великого кн(я)зства Литовьского съемъ⁴ валный спольный на день Трехъ к(о)ролей св(я)та римьского, которое будетъ в року прийдучомъ семьдесятъ второмъ в Варшаве, водлугъ уфалы любельское складати рачит. На который абы есте згодне обравши с посродку себе послы свои послали, напоминати в том его к(о)р(олевская) м(и)л(о)сть васъ рачит.

А тые послы жебы били люди мудрие, годные и которые || [23] бы милуючи Речь Посполитую, во всемъ на жадную речь болшь ся не огьледали, одно на самые потребности Речи Посполитое, и маючи *от* васъ мощъ зупольную а незамероную, при к(о)р(олевской) его м(и)л(ости) весполокъ з ынъшими станы о тыхъ речахъ наперъвей радили и становили, которые его к(о)р(олевская) м(и)л(ость) за радюю ихъ м(и)л(о)сть пановъ радъ будуть ся здали, абы яко тые, которые маючи у себе великое небезпеченство, отъволоки и отъкладу не теръпели, а Речи Посполитое инъшими речъми не забавляючи з добрымъ а пожиточнымъ *от*правлены и опатроны были.

На который день тому то вальномъ сойму назначоный, яко до его к(о)р(олевской) м(и)л(ости) ихъ м(и)л(ости) панове рада до Варшавы зъехати ся будуть рачили, такъ тежъ ничего в томъ не вонтъпить его к(о)р(олевской) м(и)л(ости). Ижъ за тымъ напомненемъ и послове, отъ васъ обраные, на *тот* же день становити ся и приехати не омешкают.

А ижъ бы всимъ тайные не были причины, для которыхъ его к(о)р(олевская) м(и)л(ость) тотъ съемъ⁵ складати рачить, для того тые небезпеченства и потребности Коруны Польское и Великого князьства Литовьского вашимъ м(и)л(остям) к(о)р(олевская) его м(и)л(ост) прекладать, а праве на очи показовать рачить, же частокротъ з многихъ посторонныхъ краевъ такъ послове его к(о)р(олевская) м(и)л(ост)ъ яко и инъшие люди объчие становъ зацныхъ, которые суть зычливими приятели к(о)р(олевской) его м(и)л(ости) и панъствамъ его м(и)л(ости) г(оспо)д(а)рьскимъ и черезъ листы дають знати, же мистръ немецкий по всей Реши у всихъ праве кн(я)жать и месть вольныхъ преднейшихъ решскихъ дивные старанья и практеки чинить.

⁴ Так у ркп., слід читати сейм.

⁵ Так у ркп., слід читати сейм.

Яко жь и на прошломъ решскомъ сойме такъ у цесара его м(и)л(ости), яко тежъ у всихъ становъ решскихъ не занехаль, старанья въшелякого чинити, яко бы до земель прускихъ и ку Лифлянтномъ прийти могъ, для чого много людей такъ пешихъ, яко и езныхъ, абы тому пред ся взятю своему досыть учинилъ розмаитымъ способомъ за часу се збираеть, а часу пого|| [23 v]ды своее ждеть, за которою бы *щастя* своего покусить, а до тамъ тыхъ земель вторгнути и опановати ихъ могъ.

На которые таковые практыки того мистра и иньшихъ некоторыхъ к(ня)жать немецкихъ ачь его к(о)р(олевская) м(и)л(ос)ть яко повинень пильное око маеть и всякое престереженье противку имъ завсегда чинить рачить. Однакъ того не бачить которымъ бы способомъ отъ такового небеспеченства тамъ тые земли альбо радней вся Коруна на потомъные часы прожъна и волна быти могла, толко ижъ бы се на томъ сойме за радюю всихъ становъ беспечъне опатрило и обваровало. Яко жь отъ теперешнего цесара его м(и)л(ости) подають ся до того слушные обычаи, которые неоднократно кор(олевская) его м(и)л(ос)ть такъ через листы, яко и черезъ послы свои приятельскимъ а праве повиннымъ обычаемъ упоминаеть, абы послы свои до его цесарьское м(и)л(ости) послати рачиль, при которыхъ бы цесарь его м(и)л(ос)ть *тот* давный споръ о земли пруские, на которые Реша менеть ся, метъ право на вечные часы, з добримъ паньствъ его к(о)р(олевской) м(и)л(ости) могъ заговать и успокоить, которой яко слушне *от* цесара его м(и)л(ости) для спокоенья и отъ верьненья небеспеченства земель прускихъ, дороги поданое к(о)р(олевской) его м(и)л(ости), яко на сторону не *от*кладаеть и о вшемъ есть вдячонъ.

Такъ тежъ розуметь рачить, абы вжо безъ далшее *от*волоки послы с того сойму для тое потребы Речи Посполитое до цесара его м(и)л(ости) за радюю всихъ становъ корунныхъ сполна и Великого к(ня)з(ства) Л(и)т(овского) посланы были, которые бы не новую якую речъ о земли пруские вщинали и достаточными правы, але ижъ бы у цесара его м(и)л(ос)ти такъ ся старали, яко бы вжъды || [24] доброго злучоного приятельства, а не инымъ способомъ черезъ цесара его м(и)л(ос)ть з Решюю тая давная справа сконьчона *была*.

А за тымъ мистрови немецкому, который ся с тыхъ земель домагаеть и дивные, а паньствамъ его к(о)р(олевской) м(и)л(ости) шкодливе практыки чинить, вечное мольчанье заказано было.

А з московскимъ маеть его к(о)р(олевской) его м(и)л(ости) до коротького часу, толко уже до польтора года, черезъ послы взятое перемирие, котрые послы яко у Москве часто ваны отъ него и хованы были, яко свыхъ се зельживостей и утисненья натерьпели, розумееть. Тому его к(о)р(олевской) м(и)л(ости) ижъ то всимъ вамъ есть ведомо добре а тое перемерье с тымъ непиятелемъ, у которого есть вера завжды непевная, присегою малое *местце* маеть и черезъ тотъ часъ коротький не розумееть к(о)

р(олевская) его *м(и)л(ость)*, абы мело быти певное и статечное. И кгда жь тотъ неприятель замокъ Тавру, который былъ черезъ войско его *к(о)р(олевской) м(и)л(ости)* взятый, в перемерьномъ листе менованный, жебы ани король его *м(и)л(ость)*, ани *от* того замьку не уживаль черезъ тотъ часъ, поки перемирье трьвати будетъ.

Предъ ся его *к(о)р(олевская) м(и)л(ость)* то забудоваль, а на иньшихъ местцахъ або урочицахъ з стороны границъ Великого *к(ня)з(ства) Л(и)т(овского)*, в которые в покою быти мають, подь тымъ перемирьемъ некоторые замьку збудоваль и другие будовати хочеть. При томъ много иньхъ таковыхъ речей вщинаеть, за чимъ ясне се показуеть, ижъ *он* того примерья статечне держати не будетъ, але зо всякою погодою впиралися и поседати паньства его *к(о)р(олевской) м(и)л(ости)* не престанеть.

То же неприятель черезъ Макгнуса, которому немало войска своего зложилъ, леса, дворъ его корь(олевской) *м(и)л(ости)* и колькое есть Ифлянтской земли подь тым же перемирьемъ спалилъ, опустошилъ. || [24 v]

Про то кгда жь непевное есть с тыхъ причинъ з московскимъ перемирье, а к тому бы тежъ и на певнейшее было, тогды польтора года толко будетъ потребная есть реч на томъ сойме, яко о томъ радити и то постановить, яко бы и противьку не преспеченьству, естли бы которые часу того перемирья отъ него на паньства его королевское *м(и)л(о)сти* пришла была певная оборона и опатренье певное. Ижъ кгда перемерье выйдеть, абы се згодне *от* всихъ корунныхъ и Великого *кн(я)зства* Литовское становъ обычай варовный нашолъ и постановилъ, за которымъ бы не только панства его *к(о)р(олевское) м(и)л(ости)* мели певную а статечную и уставичную оборону, але ижъ бых за се то все ку Коруне и Великому *кн(я)зству* Литовскому назад вернути и освободити могло, што обычаемъ тыранским тотъ неприятель и продькове его забрали и посели.

А *иж* на болшей за его королевское *м(и)л(о)сти* стараньемъ в Щетине угода и поровнанье стало се межи корольми шведскимъ и дуньскимъ, в которомъ меновите есть тое до листу всихъ комисаровъ вложено, которые на тотъ часъ⁶ тамъ были, абы тые вси розницы, которые король его *м(и)л(о)сть* з обема тыми корольми мети рачить, на певный часъ угожны и поровнаны были, а тотъ часъ давно минулъ. Вжо не можетъ ничего иньшого отътоль его *к(о)р(олевская) м(и)л(ость)* розумети, одно кгда жь тамъ тые обадва короли статечне межи собою угоду постановленую держать, а ижъ бы с королемъ его *м(и)л(ость)* розницы поровнаны были, ничего о то не дьбають. Ижъ тежъ обадва тое приязни и покою, которую зъ его *к(о)р(олевской) м(и)л(остью)* за тымъ способомъ принели, мало

⁶ У ркп. слово вписане над стрічкою.

што важать отьколь потреба ся еще обавлять, абы тые кор(оли) где могут, а больше панствамъ его к(о)р(олевская) м(и)л(ость) || [25] шкодити, тымъ спрудка не зашкодили, то есть абы в Лифлянтех, где немало замковъ обадва держать, ничего нового ку остаточному скаженю тамъ тое земли не зачали.

Яко жъ в Щетиньской угоде обадва тое, такъ король дуньский и шведский, владност Лифлянтское земли цесару его м(и)л(о)сти к реши немецкой признали и место Ревел з ынъшими месты и замьки до рукъ комисаровъ цесарскихъ отдати обещали. Потреба тогды о томъ печу мети, абы тые обадва преречонные короли, маючи межи собою порозуменя панованья его королевское м(и)л(о)сти морьского, король его м(и)л(о)сть не затруднили або не опановали, за чимъ портъ Кгданьский и иные порьты его королевское м(и)л(о)сти, с которыхъ маеть Коруна и Великое кн(я)зство Литовьское больше похопъ до всякихъ богатствъ и с тебы внивеъ обернути ся мусели.

А портъ Московьский до Нарви вжо бы вольный былъ, яко жъ з стороны короля дуньского ясне се то пред ся взятые показати можетъ, который черезъ армату свою тепер в тыхъ часехъ тринадцать округовъ властныхъ король его м(и)л(о)сть фребиторомъ, которые кор(оль) его м(и)л(ость) для бороненья до Наръви, порту Московьского, ховати рачить в порте Пуцкой на кгрунъте его кор(олевской) м(и)л(ости) недавно передъ колком недел бы зъ жадного данья причины неприязни свовольне взялъ в потреба. Тогды на таковые sprawy и поступки тыхъ кор(олей) пильне абы зъ омешканья обозрети и такое опатренье за радюо всихъ становъ корунныхъ и Великого кн(я)зства Литовьского учинити, яко бы не только в земли Лифлянтской покой або безъпечность отъ нихъ быти могла, але и панованье на моры, на которомъ вси порты короля его м(и)л(о)сть засели, а с тыхъ без мала не вси купецства и богатства до панствъ его кор(олевской) м(и)л(ости) приходять, жебы ся статечне осмотрело и такий обычай нашолъ, за которымъ бы || [25 v] вжо не фрабитерами, только могли ся небезпеченства на мору гамовати и портъ до Наръви нищити и псовати, але и статечную армату, которую кождый с пановъ христианьскихъ, который кольвекъ одно маеть портъ морьский, звыкъ з великим коштомъ, также з розмаитыми а великими пожитьками на мору свое ховати.

До тыхъ же небезпечностей прыступило и тое великое, Б(о)же дай, только абы непевное небезпеченство, ижъ царь перекопский не поодинъ разъ черезъ послы, а на остатъку черезъ теперешнего гоньца своего, который оповедилъ именемъ того жъ пана своего о звытежестве, которое недавно тотъ поганецъ никгды перед тымъ неслыханое одержалъ надъ великимъ кн(я)земъ московскимъ и великую оттоль користъ отнесъ, за чимъ тымъ большей поднесши ся, упоминаеться у его королевьской

м(и)л(о)сти упоминьковъ за три годы задержаныхъ, а то не вкладаючи до того четревьтого году, которого былъ в торгненье до земли и паньствъ коруньныхъ учинилъ, черезъ которые послы свои явные припригрозки указываетъ, ижъ, есми ему тые упоминьки врыхле заплачоны не будутъ, зо всякою мощью своею в паньства его королевское м(и)л(о)сти вторгнути и оные обычаемъ неприятельскимъ нищити и воевати обещуетъ, которие упоминьки, ижъ по двакрыть сто тисечей золотыхъ выносятся. Отколь бы такъ великая сума тому царови заплачона быти могла, розумети тому его кор(олевская) м(и)л(ость) не рачить, абовем штос я дотычетъ, абы король его м(и)л(ость) з доходовъ, коториевластьне на выхованье столу его королев(ской) м(и)л(ости) приходять, тую суму заплатити могъ, сведомо ихъ м(и)л(о)стямъ паномъ радомъ, же король его м(и)л(о)сть маючи тые доходы, многими || [26] росходы обложоные, жаднымъ способомъ тому зделати не могутъ.

А тымъ больше, ижъ король его м(и)л(о)сть через тые два годы з доходовъ тыхъ, до столу его кор(олевской) м(и)л(ости) належачихъ, яко о томъ ваша м(и)л(ость) ведаете четвертую часть в Коруне Польской, Речи Посполитой, которые жолнеромъ не были заплачоны, платити рачиль а зкарбу земьского Великого кн(я)зства Литовьского замки украиные и в земљи Лифлянтьской опатрують ся, и многие ротмистромъ, пешим и пушкаромъ, на тыхъ замцахъ еще виньно. А естли бы тежъ хто розумель, жебы тотъ долгъ такъ великий цару перекопскому скарбу Речи Посполитое коруньное заплачонъ быти могъ, снадне того дорозумети ся можетъ, якийъ есть того скарбу великий недостатокъ.

Кгды жъ тотъ малый почоть людей служебныхъ, которыйъ есть на Подолью и в земљи Лифлянтьской, жаднымъ способомъ с четвертое части черезъ цалый годъ выховати ся не можетъ потреба, тогды в тое пильне вглянути, яко бы ся пригрозкамъ и небезпечностямъ отъ неприятеля свежим и такъ великимъ звитежствомъ над московскимъ поднесеного, забечи могло. За тымъ тежъ зешстьем с того св(я)та кролевича его м(и)л(о)сти угорьского, с чого король его м(и)л(о)сть, яко з смерти сестренца своего есть велми жалостивъ, кгды жъ сприяльный ему был для служьбы Речи Посполитое хрестияньское долго живота ачь зычить его королевская м(и)л(о)сть, абы Корона Польская и Великое кн(я)зство Литовьское были отъ земли Угорьское безьпечны. Ведже, ижъ ся в Седмикгородской земли паномъ отмена великая стала, обавляеть ся его королевская м(и)л(о)сть, жебы за тымъ яка наглая и шкодливая небезьпечность з Угор на Коруну не прышла. Яко жъ вжо и от Турковъ, которые суть на филияку немалые ся шкоды подьданымъ его королевьской м(и)л(о)сти в Спиской земли деють.

Про то || [26 v] на том же пришломъ сойме пристойная речьъ будетъ, абы се товаровне осмотрело.

Рыга — место, на которое не только иные места, а и вся земля Лифлянтская огледать ся до того часу еще до skutечного послушеньства королеви его м(и)л(о)сти Коруне и Великому князству Литовскому, яко одной Речи Посполитой прывести ся не может, бо и тые комисары, которые там по прошломь сойме варшавскомь для постановенья кгруньтовного в томь месте король его м(и)л(о)сть послати быль рачиль, ничего тамь праве не справившы, додому ся вернули. Зась и тые другие комисары, которые там же его королевская м(и)л(о)сть послати рачиль, невеликая надея есть за незгодою великою того места, жебы тамь в той мере около упевненья skutечного въ верномь подьданьстве обывателевъ тамошнихъ, противь короля его м(и)л(о)сть и Речи Посполитой паньствъ его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)рьскихъ справити што кгруньтовного могли.

Кгды жь яко его королевская м(и)л(о)сть с певное справы оть его м(и)л(о)сть пана старосты жомойтского, администратора и гетмана земли Лифлянтское вырозумети рачиль, же за приеханьемь недавного часу черезь Рыгу до Московского пословъ цесара его м(и)л(о)сти хрестияньского и за посельствомь до тыхъ же рыжан, цесара его м(и)л(о)сть и некоторыхъ кн(я)жать зь Реши немецкое есть в немаломь затрвоженью около подьданьства его кор(олевской) м(и)л(ости) и Речи Посполитое, паньства короля его м(и)л(о)сть, тое место и иные обыватели земли Лифлянтское, а подьданные его королевское м(и)л(о)сти у Кгданьску тежь, до которого его к(о)р(олевская) м(и)л(ость) по колко разь з соймовъ прошлыхъ комисаровъ своихъ посылати рачиль, есть теперь всихъ речей замешанье || [27] и затресенье великое.

Кгды жь кгданьщане упорне того всего приняти не хотели, што тамь комисары его кор(олевской) м(и)л(ости) з сойму любелского посыланые, постановили, и самь его к(о)р(олевская) м(и)л(о)сть моцью соймовою на томь прошломь варшавскомь сойме потвердити и по сойме черезь комисаровъ своихъ попирати рачил.

Потреба на томь пришломь сойме пильне в тое вглянути, жебы Кгданьскъ, на которомь яко месте портовомь паньствомь его кор(олевской) м(и)л(ости) много належить, в такой порядокь быль вправлень, за которимь бы не только своя воля и упорь кгданщанъ ускромень и заговань бы ти могъ. Але ижъ бы ся зо всякою небезпечностью и тамь тое место богатити, а Корунa з Великимъ кн(я)зствомъ звиклые купецьства с пожиткомь своимъ там мети могла.

Также и другие места пруские, Торунь и Ельбенгъ, в многихъ речахъ упорне ся ставять противь розказанью и декретомь его королевское м(и)л(ости), а в томь згодне посполъ з местомъ Кгданьскимъ ихъ поборовъ на соймехъ вальныхъ прошлыхъ, любельскомь и варшавскомь, уфаленыхъ, давати езекуции декретомь короля его м(и)л(ости), збраняючи ся, чинили. Што се дееть з великою шкодою скарбу Речи Посполитое,

паньствъ его м(и)л(ости) г(о)с(по)д(а)рьскихъ и з ублаженемъ звирхности его кор(олевской) м(и)л(ости).

Яко жъ много людей в Коруне Польской и у Великомъ кн(я)зстве Литовьскомъ, а злаща тые, што слушне и справедливе поборы выдали, на то се тежъ ускаржаютъ и такъ розумеють, абы се имъ безправъе якое деяти мело. А тоже видятъ, иж онъ и иньшие хотъ тыхъ уфаленыхъ податковъ або ихъ не даючи, альбо вели мало даючи, улечаютъ при томъ и то розумеють, где бы спольна а справне тые податъки, отъ всихъ выданы, ижъ бы певне было больше п(е)н(я)зей податковыхъ до скарбу кор(оля) его м(и)л(ости). || [27 v]

Монета, ижъ за тымъ зъедноченемъ Коруну Полское з Великим кн(я)зствомъ Литовьскимъ, маеть быти однако роблена. О той вжо потреба певное постановенъе вчинити, жебы тотъ артыкуль о монете, который есть все Речы Посполитой потребный и пожиточный, далей ся не отъкладаль. Кгды жъ для того отъкладу по розность подлое⁷ мынцы чужоземское, которое велми много до панства его королевское м(и)л(о)сти внесено, великую шкоду везде подыймуютъ, а меновите яко ваша м(и)л(о)сть обыватели Великого кн(я)зства Литовьского, маючи свою добрую старую мынцу, ижъ се около нее до того часу жадное постановенъе не стало. Кгды тутъ до Коруну приездчае, не могучы своее мынцы водлугъ ее ваги, одно за полскую удавати, много на томъ шкодуете. Про то яко о поровнанъе с тое мынцы литовьское, жебы вси ваша м(и)л(о)сть обыватели Великого кн(я)зства Литовьского на ней не тратили, такъ тежъ окованю новое однакое мынцы, безъ далшого отъкладу слушне маетъ ся на томъ сойме постановити и з анамою всихъ становъ оказати откол бы ся сребро набытье новое монеты достати и доложити много.

А такъ на початьку того пришлого сойму пристойная речъ будетъ, абы около бранья тое литовьское мынцы, вже накованое, постановенъе, яко бы мела быти брана або яко бы ее шацунокъ уставичне мель быти. Постановенъе было, жебы яко вышей поменено ваша м(и)л(о)сть обыватели Великого кн(я)зства Литовьского на томъ не шкодовали, около чого его королевская м(и)л(о)сть рачиль розказати доложити в науце до всихъ земель и поветовъ корунныхъ на соймики и черезъ послы свои оповедити, же || [28] ваша м(и)л(о)сть панове рады Великого кн(я)зства Литовьского такъ на прошломъ сойме тутошнемъ варшавьском, яко тежъ и теперъ черезъ листы свои его королевской м(и)л(о)сти в томъ оповедалися, ижъ где бы ся на початьку сойму о томъ на шацуньку монеты литовьское не намовило и не постановило, статечне трудно бы послове и сами ваша м(и)л(о)сть панове рада Великого кн(я)зства Литовьского

⁷ У ркп. слово вписане над рядком.

на томъ же *сойме* особами своими ку далшимъ поступкомъ *соймовымъ* задержати се могли, што все ку обмышлеванью станомъ коруннымъ польскимъ его королевская м(и)л(о)сть ознаймити розказать рачиль.

Люстраторове з *сойму* любенького на ревизью и шацунокъ добръ вольныхъ короля его м(и)л(о)сти в Полще высланные, на томъ же тежъ *сойме* справу ревизьи своее дати мають. Которие ижъ тежъ мели тое злеценые [...] ⁸ месьца и урочища в землях подольскихъ, волынскихъ и киевскихъ покуль бы мели быти роздавань вечности або леньна. Про то кгда такое описане на тотъ съемъ отънесуть, потреба будеть о томъ радить, и што певного постановити, яко бы тые тамъ и ран з добримъ и пожиточнымъ Речи Посполитое и короляего м(и)л(о)сти осажати ся могли. А такъ вжо кождый з вашихъ м(и)л(о)сти бачити можетъ, яку слушне тому король его м(и)л(о)сть за такими, которые ся вы чили бы небезъпеченствы и потребами, *соймъ* тотъ на часъ, вышей менованый, складати рачить.

При чомъ тежъ его королевская м(и)л(о)сть вамъ на память приводить тые справы, которые суть любельскомъ и варшавскимъ рецесомъ на тотъ съемъ пришлый и ку скуточной намове и коньченью завислы || [28 v] яко опатренью потомства его королевское м(и)л(о)сти водле деклараций рецесу варшавского. Такъ же тежъ по зейшстью пана о обычаю и месьцу выбиранья короля на кролевство, кгда жъ каждой мудрой и fortunной речи посполитой за часу притоить, то обмышлевать и опатривать, жебы прышлые небезпеченьства отъверъненье отъ нее быти могли, бо на тыхъ двоухъ артыкулахъ, яко на фундаменте преднейшомъ уся беспечность, покой посполитый, целость здоровье и захованье Коруны тое и Великого кн(я)зства Литовьского праве зависло.

О заложенью тежъ *скарбу* посполитого не последнейшая намова слушне бы быти мела, кгда жъ безъ него трудност, што такъ часу покою яко и небезъпеченьства почати и зъ добримъ Речи Посполитое отъправити маеть. В чомъ прыкладъ ясный з ынъшихъ порадныхъ кролевствъ слушне брати маемъ, в которыхъ наглые и квальтовные небезъпечности з *скарбу* посполитого осматриваны и загамованы бывають.

На справедливости, которая есть кгрунтьтомъ всякое Речи Посполитое, яко много Коруне Польской и Великому князьству Литовьскому належить. Добре з васъ розумееть, которую король его м(и)л(о)сть водлугъ повинности своее ачь з великою хутью радъ чинити, ведъ же ижъ за тымъ покоемъ, которого Корона Польская з ласки Божей за фартунного панованья его королевское м(и)л(о)сти много летъ уживаеть, намножило

⁸ Далі у ркп. пошкоджено пів рядка, через що неможливо прочитати фрагмент тексту.

розмаитыхъ а незличоныхъ справъ межи людми снадне, то каждый мудрый абачный розумеетъ и у себе уважить, естли его королевская м(и)л(о)сть той повинности своей во всемъ досыть учинити можетъ, для чого слушне ся маеть на томъ сойме радити, яковый бы || [29] *обычай* для прудъшое справедливости людское могъ быти знайденъ и постановленъ.

Есть еще до того много иныхъ справъ Речи Посполитое потребныхъ, которые на прошлыхъ соймехъ зачатые рецесами, на тотъ пришлый съемъ суть отъложоны, яко цла, мыта так же в Польше, а не у Великомъ кн(я)зстве Литовскомъ ликвидацые евикъцые о добрахъ екзекуции подлеглихъ. И што кому надъ право взято, такъ же теж и в статутехъ не мало правъ и привилъевъ, которие того потребууть для захованья покою посполитого и выпольненья skutecное справедливости, абы повинное а своевластьное выпольнене взяли, што ижъ ся давно в Польше зачало, а ку выконанью водле правъ полскихъ еще не пришло. Про то и о томъ всемъ слушне се на томъ сойме маеть намовляти и становити.

Вжо тогды кождый з васъ слышали таковые, которые ся именовъ его королевское м(и)л(о)сти вашей м(и)л(о)сти преложили небезпеченства, а ведаючи о такъ много важныхъ потребахъ и справахъ Речи Посполитое снадне обачити можете, яко слушне и потребъне тотъ съемъ его королевская м(и)л(о)сть на часть, вышей помененый, складать рачить, при чомъ пану Богу кождый з васъ дяковати повиненъ, ижъ онъ з ласки своее часу погодного узычати рачить. Абы такъ за помочью и благославенствомъ Божимъ могли ся предъ часомъ тые небезъпеченства корунные и Великого кн(я)зства варовне осмотрети, а наглые и важные потребы Речи Посполитое з добрымъ порадыкомъ и покоемъ посполитымъ отъправить и постановити до чого всего за помочью Божою на его королевской м(и)л(о)сти сходити, ничего не будетъ.

В томъ тежъ его королевская м(и)л(о)сть ничего не вонтъпить, || [29 v] о што и пилне напминати рачить, абы есте черезъ послы свои весполокъ зъ его к(о)р(олевской) м(и)л(остю) и с паны радами старати ся о то не занехали, жебы вжо кроме дальшее отъволоки тые преложонные квалътовнейшне небезъпечности и пильнейшие потребы Речи Посполитое на том сойме за радою и намовою згодою мели певный варунокъ и skutecную отъправу. Што все жебы ся снадней, рыхлей, а з лепшимъ пожиткомъ Речи Посполитое опатрити и отъправити могло, ачпа на Бога напервей отовси сполне просить маемъ, который яко до всего доброго самъ оказью и часть намъ даетъ, такъ старанья и рады наши щастити будетъ, рачиль, вед же ку тому розумеетъ его кор(олевская) м(и)л(ость) тымъ бытьвеликую дорогу и причину.

Кгды ся тые впередъ небезпеченства объмышливать и осмотрывать, а потребы Речи Посполитое отъправоватъ будутъ, которие яко ороужшии и наглейшии вамъ суть преложоны инъшимъ справамъ и потребамъ ко-

руньнымъ и Великого князства. Естъли бы ся которые вамъ здали, опатренья потребовать, не *первей* мestyца даваючы, в чомъ не вонтъпить его королевская м(и)л(о)сть, иж вы маючы ведомость такъ пыльное а м(и)л(о)стивое его кор(олевская) м(и)л(о)сть о Речи Посполитой старанье меновите, а зупольную моць до становенья всихъ речей, посломъ своимъ поручивши то однакъ имъ тыхъ часовъ такъ небезъпечныхъ поручити особливе не занехаєте.

Абы се згожаючи з волею и радою его к(о)р(олевская) м(и)л(о)сть и радъ корунныхъ и Великого кн(я)зства, або радъ не маючи баченье на самую потребу Речи Посполитое sprawy, вышей менованые, которые суть вамъ досыть долъгими словы преложоны, порадне отъправили, которые, кгда ся дасть Богъ || [30] тымъ способомъ за его к(о)р(олевская) м(и)л(о)сть и за вашихъ всихъ корунныхъ и Великого кн(я)зства Литовьского становъ пыльнымъ старанемъ з добримъ Речи Посполитое отъправлять. Яко его кор(олевская) м(и)л(о)сть по долъгихъ а уставичныхъ працахъ, бачечи быти Коруну Полскую и Великое кн(я)зство Литовьское отъ всякого небезъпеченьства вольное и на всемъ порадное великого отъгуль коханья и роскоши заживать будетъ. Так и ваша м(и)л(о)сть не толко сами за часу живота своего милый покой мети и спорадное а безъпечное вольности тешитися будетъ, але тож все в цалости на вечные часы потомъству своему зоставите.

Andrii Blanutsa

**«The Sejm case» [«Sprava sojmova»] by the King of Poland
and the Grand Duke of Lithuania Sigismund II August of 1572**

The document from the Book of Inscriptions 270 of Lithuanian Metrica is published for the first time. This is King's Sigismund II August instruction to the elected in the districts envoys to the Grand Sejm of the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1572. The instruction contains the Kings' «precept» to the envoys and also detailed description of the Grand Duchy of Lithuanian current international politics.

Key words: the Grand Duchy of Lithuania, Sigismund II Augustus, Grand Sejm, envoys, international politics.

**ЛИСТ-УГОДА МІЖ ФІЛОНОМ КМІТОЮ
ЧОРНОБИЛЬСЬКИМ ТА БРАТІЄЮ МОНАСТИРЯ
СВЯТОГО МИКОЛИ ПУСТИНСЬКОГО (1585)**

Особа сенатора Філона Кміти Чорнобильського зацікавила нас в контексті діяльності Віленського братства, оскільки в братському реєстрі 1584 р. він значиться серед очільників та засновників цієї організації.

Проте поки залишається незрозумілою його роль в діяльності Віленського братства. Чи був він активним членом цієї організації, чи був просто вписаний в її реєстр для підняття статусу братства?

Публікація цього листа-угоди Філона Кміти Чорнобильського з братією монастиря святого Миколи Пустинського 1585 р. дає можливість краще зрозуміти, ким був сенатор Філон Кміта, як він діяв, де перебував, що його цікавило в той час, хто були його товариші та яким було коло його спілкування.

Документ, що публікується, є спробою відповідати на ці питання. У подальшому плануються публікації й інших документів, пов'язаних із діяльністю Філона Кміти в 1584–1587 рр.

Ключові слова: Філон Кміта Чорнобильський, Велике князівство Литовське, Віленське братство, монастир святого Миколи Пустинського.

Досліджуючи особу Філона Кміти-Чорнобильського, а він нас у першу чергу цікавить як засновник і член Віленського братства (1584), ми зіштовхуємося з браком джерел. Єдиний відомий на сьогодні документ, у якому він згадується як член братства – Реєстр Віленського братства 1584–1589 рр.¹. У ньому Філон Кміта записаний відразу після Київського митрополита Онісіфора Дівочки та новгородського воєводи Федора Скумин-Тишкевича. Відповідно постає питання – чи дійсно він брав участь у діяльності братства, чи просто був вписаний у перші ряди як шанована та відома особа, яка надавала б братству відповідного статусу.

Першим кроком до вирішення цієї проблеми може стати дослідження опублікованих, а також пошук нових документів, пов'язаних із

---

¹ Реєстръ уписованія братій братства церковного Святое Живоначальной Троице, олтаря Стретенія Господня// Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете въ местѣ Виленскомъ року от Воплощенія Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа, 1584. Кн. 3, 1859. – С. 29–40.

Філоном Кмітою з періоду 1584–1587 рр. Ці документи могли б розкрити вид діяльності, місце перебування, коло спілкування та коло друзів, а також висвітлити питання, які найбільше турбували Філона Кміту в той час. Один із таких документів – лист від 19 червня 1585 р., який розкриває земельні спори Філона Кміти з Пустинським Миколаївським монастирем у Києві².

Щоб краще зрозуміти, ким був Філон Кміта-Чорнобильський, доцільно звернутися до його біографії. Рід Кмітів згадується у 30-х роках XVI ст. серед панських родів Київщини³. Батько Філона Кміти – Семен Кміта, в 1540–1541 рр. – чорнобильський державець, походив із роду Кмітів-Волковичів. Сам Філон Кміта (роки життя 1530–1587) почав свою службу як управитель прикордонних територій Остра та Любеча⁴ та козацький отаман⁵. Відомість йому принесли події 1562 р., коли він як остерський староста розгромив загін московського чернігівського воєводи, перейшов у наступ та спалив передмістя Чернігова⁶. Потім, отримавши в Любечі підкріплення від князя Острозького, розбив іще один московський загін, очолюваний князем Мещерським⁷.

У березні 1566 р. отримав привілей Сигізмунда II Августа на Чорнобиль у власність «вічним правом»⁸ (до цього Чорнобиль перебував у почерговому держанні київських бояр⁹), де облаштував свою садибу, на що вказує допис до його прізвища – Чорнобильський¹⁰. У цьому ж році отримав від короля ще й землі в Гончарах у Рудамінській волості¹¹ (сучасний Вільнюський район Литви). З 1566 р. він староста Оршанський, а з 1579 р. – воєвода Смоленський¹². Хоч це звання було титулярним

² ІР НБУВ. Ф. 2. Спр. 21992.

³ Грушевський М. Історія України-Руси. Том V. – К.: Наукова думка, 1994 – С. 33.

⁴ Кондратьєв І. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). – Чернігів, 2014. – С. 81–82.

⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. Том VII. – К.: Наукова думка, 1995 – С. 163.

⁶ Леп'явко С. Філон Кміта-Чорнобильський / / Сіверянський літопис. – 2000. – № 1. – С. 137–138.

⁷ Леп'явко С. Чернігів у середині XIII – середині XVII ст. // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1 – С. 45.

⁸ Блануца А. Старости / намісники в «окраїнних» прикордонних замках кінця XV – середині XVI ст. // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету]. – 2014. – Вип. 20. – С. 177–184.

⁹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середині XVII століття. – Київ, 2008. – С. 179.

¹⁰ Літвін Г. Суязі еліты ВКЛ з Кіеўшчынай у 1569–1648 г. // Беларускі Гістарычны Агляд. – 2000. – Т. 18. – С. 4

¹¹ Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Кніга запісаў 44 (1559 – 1566) / Падрыхт. А. І. Груша. – Мінск, 2001. – Док. № 98. – С. 114–115.

¹² Eberle J. Filon Kmita Czarnobylski. Polski słownik biograficzny. – Vol. 13. – pp. 88–89.

(Смоленськ не був узятий військами Стефана Баторія під час Лівонської війни (1558–1583 рр.), але саме визнання воєводою¹³ дозволило Філону Кміті бути сенатором Великого Князівства Литовського¹⁴.

Філон Кміта відомий також за своєю епістолярною спадщиною¹⁵. Під час прикордонної служби в Орші у 70-х роках XVI ст. пише листи зі звітами до Пани-ради Великого князівства Литовського та приватні листи до своїх покровителів – підканцлера Остафія Воловича та його дружини¹⁶.

У 1580 р. на чолі загону бере участь у військових діях на Смоленщині¹⁷ та при взятті Великих Лук. У цьому ж році його загін був розбитий при невдалій спробі нападу на Смоленськ¹⁸. Після відновлення загону в 1581 р. бере участь у завоюванні Холма та Старої Руси.

Філон Кміта ідентифікував себе з Литвою та Руссю, усвідомлював відповідальність перед монархом та державою¹⁹. Був пов'язаний із церковними справами – наприклад, у 1575 р. допоміг Мелетію Хребтовичу отримати посаду архімандрита Києво-Печерської лаври²⁰. У 1584 р. Філон Кміта був вписаний у Віленське православне братство²¹. До кінця життя залишався православним. Помер у листопаді 1587 р.²².

Окремо слід зупинитися на його земельних спорах, яких він у період кінця 70-х – початку 80-х рр. XVI ст. мав кілька. Один із найбільш затяжних – судова справа Філона Кміти з вінницьким військовим Гнівошем Стрижовським за земельні маєтки на Брацлавщині, яка тривала з 1578 по 1585 рр.²³. Також Філон Кміта мав земельні спори з Христофором

¹³ *Malinowski M.* Wiadomość o Filonie Kmicie Czarnobyłskim. Źródła do dziejów polskich. Wilno. – 1844. – pp. 338.

¹⁴ *Wolff J.* Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386-1795. – Kraków, 1885. – s. 52.

¹⁵ Лісты Ф. С. Кміта-Чарнабыльскага. Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці / Уклад. Коршунава А. – Мінск, 1975. – С. 41–111.

¹⁶ *Грушевський М.* Історія української літератури. – К., 1995. – Т. 5. – Кн. 1. – С. 209–229.

¹⁷ *Брехуненко В.* Війни українських козаків з Росією до часів Богдана Хмельницького. – К., 2007. – С. 8.

¹⁸ Разрядная книга 1559–1605 гг. – М., 1974. – С. 183.

¹⁹ *Koluzaeva I.* «Within One's Inner Circle»: The Identity of Ruthenian Szlachta (Noblemen) of the Grand Duchy of Lithuania at the Time of the Union of Lublin (the Case of Filon Kmita Czarnobyłski) // *Colloquia Humanistica*. – 2016. – № 5. – pp. 37–53.

²⁰ *Мікульскі Ю.* Новыя лісты Філона Кміты-Чарнабыльскага // *Беларускі гістарычны часопіс*. – 2010. – № 10. – С. 21–22.

²¹ Реестрь уписования братій братства церковного Святое Живоначальной Троице 1584 // *Чтения в Императорском Обществе Истории*. – 1859. – Кн. 3. – С. 29–40.

²² *Археографическій Сборникъ документовъ, относящихся къ исторіи Сѣверо-Западной Руси*. – Вильна. – 1867. – Т. 4. – Док. № 75. – С. 289–291.

²³ *Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / Упор. М. Крикун*. – Львів, 2008. – С. 204–431.

Радзивілом, для полагодження яких втручався король Стефан Баторій²⁴.

У контексті цих земельних спорів цікавий і документ, який ми сьогодні публікуємо: мирова угода 1585 р. між сенатором Філоном Кмітою та братією монастиря святого Миколи Пустинського. Сам документ зберігається у Києві в Інституті рукопису НБУВ²⁵. Печатка Філона Кміти з цього документу була опублікована²⁶, а текст публікується вперше.

Предметом цієї угоди є впорядкування майнових відносин після низки спорів та конфліктів, що сталися у селі Шепеличі над річкою Прип'ять поблизу Чорнобиля. Сторони задля запобігання конфліктам у майбутньому розміняли села (Філон Кміта поміняв село Шепеличі на село Демидів та частину села Мухоедовичі в Мозирівському повіті) й закріпили домовленість в угоді під санкцією штрафу.

Також дуже цікава участь у цьому процесі світських посадовців та духовних осіб. Зі сторони Філона Кміти його інтереси в суді представляли київський військовий Каспер Стуженський²⁷, земський підсудко Богуфал Павша²⁸ та земський київський писар Дмитро Єлець.²⁹ Зі сторони монастиря представниками в суді були – єпископ Володимирський та Берестейський, він же архімандрит монастиря Печерського Мелетій Хребтович, воеводич берестейський Фридерик Тишкевич-Логойський, підстолий землі київської Василь Мощаницький.

Сам лист дає нам цікаві відомості про той час, а ще показує, які реальні питання турбували тоді сенатора. Цей документ може свідчити на користь версії, що Філон Кміта був вписаний заочно до Віленського братства, а реально в час заснування Віленського братства у 1584 р. та в перші місяці його роботи він перебував у Києві та вирішував тут свої земельні та майнові справи. Але, щоб це стверджувати треба продовжити ці дослі-

²⁴ *Koluzgaeva I.* Within One's Inner Circle // *Colloquia Humanistica*. – 2016. – № 5. – р. 42. – AGAD, AR Dz. II 3409. Stefan Batory do Filona Kmity, Warszawa, 26.02.1585.

²⁵ НБУВ, ІР, Ф. 2, спр. 21992, 1585 р.

²⁶ *Алфьоров О., Однороженко О.* Українські особові печатки XV–XVII ст. // За матеріалами київських архівосховищ. – Харків, 2008. – С. 74.

²⁷ Каспор Стужинський, учасник оборони Поділля від татарів у 1575 році, військовий київський до 1591 року. *Вирський Д.* Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.) / НАН України. Інститут історії України. – К., 2016. – С. 255

²⁸ Богуфал Павша, справця київського воеводи. В 1578 р. за його відсутності виконував у Києві вказівки короля Стефана Баторія. *Блануца А.* Кошколдеї-Басанські: документи до історії київської родини (остання чверть XVI ст.) // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського / Голов. ред. М. Котляр.* – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – Т. II. – С. 233

²⁹ *Літвін Г.* З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648). – К., 2016. – С. 239–242.

дження. Є ще один схожий лист-угода між Філон Кмітою та Макарієм, ігуменом монастиря святого Миколи Пустинського від 3 жовтня 1584 р., де з боку Філона Кміти представником виступає Богдан Сапега³⁰.

При публікації тексту враховано рекомендації сучасної едиційної археографії, використовувався критично-дипломатичний метод згідно з «Правилами видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції»³¹. Було збережено основні елементи графіки літер та орфографії тексту джерела, але для кращого розуміння до тексту були внесені елементи сучасної орфографії й пунктуації.

При передачі тексту літери, які мають свої фонетичні особливості у тексті, збережено — «ε», «w», «A», «ы», «з». Літера «Ѣ» не використовується у тексті взагалі, за винятком одного випадку за межами основного тексту на арк. 11 зв., де її збережено при публікації. Скорочення під титлами не розкриваються, виносні літери розшифровуються, вносяться в рядок та виділяються курсивом. В окремих випадках літери, яких, на нашу думку, бракує в тексті джерела, подані в ламаних дужках. Поділ на слова, пунктуація, вживання великих літер адаптовані до сучасних граматичних вимог. Оригінальний знак пунктуації «:» збережено. Закінчення рядків виділяються вертикальною прямою лінією. Кінець сторінки позначено подвійними прямими лініями, а позначення аркушу подано в ламаних дужках. Слова, розірвані переходом зі сторінки на сторінку, подані повністю перед подвійними вертикальними лініями. Нерозбірливі місця позначені крапками в ламаних дужках. Написи на берегах документа й окремі редакторські коментарі подано у виносках.

Документ складається з чотирьох зшитих аркушів ганчір'яного паперу, формату 209 x 324 мм, в половину друкарського аркушу, пронумерованих олівцем, арабськими цифрами від 8 до 11, у нижньому правому куті лицьового боку аркушу. Поле тексту має розмір близько 170 x 260 мм. Текст складено в одну колонку, повна сторінка складається з 34–37 рядків. Текст документу написано одним почерком, скорописом, який приблизно відповідає датуванню документу, наведеному в тексті. Після основного тексту, на арк. 10 зв., під останнім рядком знаходяться сім печаток під кустодією, завширшки, відповідно, зліва направо, 30, 13, 18, 13, 11, 13 та 12 мм. Під печатками — власні підписи представників

³⁰ *Ситий І. М.* Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI–XVIII століття. — К.: Темпора: 2017. — С. 262; Чернігівський обласний історичний музей. Інвен. № Ал. 864.

³¹ *Німчук В. В.* Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Інститут української мови. — К., 1995. — Ч. 1. — 34 с.

обох сторін угоди. Арк. 9 та 11 мають однакові філіграні «абданк» у круглій рамці з короною, діаметр рамки – 43 мм.

Угода

**між Філоном Кмітою, воєводою смоленським, старостою оршанським
та братією київського монастиря святого Миколи Пустинського
Київ, 1585 рік**

[арк. 8]

Я Филон Кмита Чорнобыльский воєвода смоленский староста ѡршанский : сознавамъ | сим моим листом добровольным записом кождому вряду его королевское млсти | и кождому чоловікови котрому бы ѡ том ведати належало такъ | тепер яко и на потом завжди будучим людем : иж што ѡ часов давных | меновал есми немалые правные зайшьстья розницы такъ перед су | дом земским, яко и кгородским киевскимъ, з отцемъ игуменом полатникомъ, | иконобом и зо всими черньцами манастыря светого Микола Пустын | ского киевского ѡколо именеинаших сполных, ѡдного в земли тутошней Киев | ской над рекою Припєтєю лежачого Шєпєлич, а другого в поветє Мозырскомъ | лежачого Дємидова, части села Мухєдович и дани з села моего Тол | стога Лєса : а ѡтєц игумен и вси черньцы того манастыря светого | Микола Пустынского киевского такжє меновали себе ѡ мене, ѡ вряд | ника моего чорнобыльского, ѡт слуг и подданных моих быти немалые ути | ски, кривды, грабежи и забране кгрунтовъ села Шєпєлич ѡ мєста моего | Чорнобыля, а ѡ именья моего двора Антонова села их Дємидова, ѡ што | мы на ѡбєдвє сторонє маючи непоѡднокрот за позвами в суду зем | ского и кгородского ѡ тоє забране кгрунтов и ѡ грабежи немалыи спорѡба | чили есмо то жє втых зайшьстьях и гды быхмо ещє далєй на ѡбєдвє | сторонє правомъся бавили и тым болшєй заводили певне быхмо | до немалых накладов и утрат прийти мусили : прото я, Филон Кмита | Чорнобыльский уживши и упросивши з стороны своеє зацных приятелє[й] | моих, тоєст его млсти пана Каспора Стужинского, войского киевского, | его млсть пана Богуфала Павшу підсудка, а пана Дмитра Елца, | писара врядников земських земли Киевское : а ѡтєц игумен Ма | карйє зо всею братєю черньцами манастыря светого Микола | Пустынского з стороны своеє упросили приятелєй своих людеѡ зац | ных то єст его млсти ѡца Мєлєнтєя Хрєбьтовича єпископа вла | дыки володимєрского и берєстєйского, архимандрита манастыря | Печєрского Киевского, яко старшого свого, его млсти пана Фрыдры | ха Тишкєвича Логойского воєводича берєстєйского а его млсти па | на Василя Мощаницкого, подстолєго земли киевское, абы их млсть за | помочю Бжєю вдавшися в то препатривши справъ наших на ѡбє | двє сторонє ѡ вси розницы, зайшьстья наши, которые ся ѡ часов | давных межѡ нами дєяли, межѡ нами побожную слушную вго | ду и покой учинили, и то

слушне уморили которые их млсть пано | ве приятели наши помененые,
 маючи перед собою боязнь | Божю и великое бачене на ѡбедве стороне в
 справах наших яко спол || [арк. 8 зв.] ные, а ѡднако зычливые приятели
 наши пилю вложившихся в то, за | седши в справе той в манастыру светого
 Миколы Пустынского | в трапезе, з Божю помощю и за позволенемъ нас
 ѡбудвух сторонъ про | гледевши справъ наших, на писме зрозумевши з
 них, до побожное слу | шное угоды нас привели и поеднали, на што я
 самъ, Филон, поз | волил, и симъ листом позволяю, такимъ способомъ на
 первей я Фи | лон Кмита Чернобыльский, воевода смоленский, сим листом
 запишю | и зараз в моц в держане и вживане ѿсего часу навечные часы по
 даю | ѿцу игумену Макарию, всим чернцом манастыра светого Миколы
 | Пустынского половицу имения моего Шепеличь кгрунтом у воевод | стве
 тутошнем Киевском над рекою Припятью и над иньшими ма | лыми
 речкыма лежачое зо всимъ на все якося таа полови | ца того имения сама
 в себе здавна и тепер в границах своих | маеть, и яко я самто на себе держаль
 и вживал, и ѿ власных ѿчи | чов мне заведено и подано было, то ест ѿ па
 нов Солтанов и ѿ па | нов Дедковъ, землян его королевское млсти, земли
 тутошнее Киевское | з людми ѿчизными зъ их маетностями и всакими
 повинно | стями и данми медовыми, и грошовыми, зо всакими кгрун |
 тами пашными и непашными, з борами, з лесами, з дере | вом бортным и
 небортнымъ, з ловы всакими зверинными и | пташине, з реками, з
 речыщами, зъ езами, з озеры, з ловы | рыбными, гоны бобровыми, зо
 всакими меноваными | и неменоваными пожитками такъ, якося тая по
 ловица и | меня Шепелич здавна и тепер в обыходех и в границах своих
 маеть³² | то ест меновите граница того имения старовечная, почонши | с
 пяты зреки Припяти урочищом прозываемого Жорнова, по ле | вой
 стороне кгрунтъ села Копачовского, а по правой села Шепелицко | го,
 ѿтол у речку Лещонку, с тое речки ѡсом Подолеским, с того ѡса | су
 хим путемъ рубежами старыми во врочище въ Гладышовъ, | ѿ Гладышова
 у Здубники до болотца, а ѿ болотца, старыми рубе | жами до передела,
 ѿтол старими ж рубежами до Рудавого, ѿ Ру | давого у Гребенец ѡсом, ѿ
 Гребенца у Тучново Плесо, а с Тучнова Пле | са к Платовичом, с Платовичъ
 до Чусовицы, ѿтол по левой стороне | пришол кгрунтъ его млсти пана
 подкоморег[о] киевского Довледовский, | который границю речкыю
 Костеровкыю делить к Белой Соро³³ | це аж у реку Припять, а ку тому
 ѡсобливе теж навечные часы || [арк. 9] запишю в моц в держане и вживане
 зараз подаю ѿцу игумену и всим чернъ | цом манастыря светого Миколы
 Пустынского ѡстрова мои, | первый Каров, другой Подолеский, третий

³² на зовнішньому березі біля цього рядка напис чорн. атр. «граница» й крапля за
 тверділого матеріалу.

³³ на зовнішньому березі біля цього рядка напис чорн. атр. «конецъ гран.»

Узловичи, четвертый Камен | ку, поченши ѿ Дубьниковъ аж доболотца в передел ведле стародавного | ѿбычаю и граници, зо всим на все и зо всякими пожитками незоставу | ючи в тои половицы имени Шепелич, в тых ѿстровах помененых, | во всех кгрунтех пожиткох их жадное речи на себе самого, дети, по | томки, щадки близкие кровные мои вечными непо-рушными часы, | и ѿдалям то вже ѿ сего часу все ѿ детей потомкові, кровных близких | моих вечными часы, волни вже ѿ сего часу ѿтец игумень и вси чер | ньцы и потомки их черньцы светог[о] Микола Пустынского тоу | половицою имени Шепеличъ и тыми ѿстровами яко своими | власными зовсим на все яко похочуть шафовати, прибавляти, | розширати и заменити, и водле налепшо[о] подобаня своего ими ѿбо | рочати, а я сам через себе через врадников слуг подданных своих и потом | дети, потомки, щадки близкие кровные мои, в тую половицу и | меня Шепелич, у тые ѿстровы, в кгрунты, вовси пожитки жадным | способом ничим николи вступовати, и успокойномъ держаню и вжи | ваню их жадное переказы им чинити не маем и не будем мочи : а естли | бых я сам, через себе, урядники, слуг и подданных моих, а потом дети, | потомки, близкие кровные мои в тое имене половицу Шепелич | ув острова, у кгрунты и всякие ж колвекъ пожитки, чим же колвекъ | через тые граници вступ овали, и имъ в том держаню и вживаню | кривду якую и переказ учинили, тогды я самъ и кождый пото | мокъ мой за тое спротивене повинни будем ѿцу игумену и всим | черньцом и потомкомъ их черньцом светого Микола Пустыско[о] | заруки две тисечи копъ грошей заплатити и шкоды, наклады на | голое речене слова, кром жадного доводу и присяги, нагорожати | и платити маем, а заплативши заруку и шкоды, пред ся кождый | врад ѿца игумена и всех черньцовъ светого Микола Пустын | ского при том имену Шепеличох и при тых ѿстровах и пожиткох | вечными часы заховати маеть : противко которое полови | цы имени Шепеличъ и тых ѿстроровъ ѿтец игумен и вси чер | ньцы того монастыра светого Микола Пустынского с тое | угоды нашео приятелское навечные часы записали и зараз || [арк. 9 зв.] теж мне подали имене свое в повете Мозырском кгрунтом лежачое, до | двора моего Анътонова прилеглое, Демидовъ зовсим на все с подда- | ными зъ их повинностями, подачками доходы зъ кгрунтами |и всякими пожитками также зборы, лесы, гоны бобровими зло | вы звериными и пташини, изгола зовсим на все, ничего на себе, ани | на монастыр, не зоставуючи, также част маснастырскую з людми, |з даню медовою и грошовою на вечные часы в селе Мухоедовичах | подтым способом, иж черниговцы, подданные монастырские, вже ни ко | того уступу вкгрунты и особовпожитки тое части Мухоедовское, | которую мне ѿменою в Мухоедовичах поступили, чинити не | мають, и не будут мочи вечными часы, и ку тому дань медовую | две кади меду пресного и копу грошей литовских, которая с Толстого | Лесу, именя мого, их млсти давана была, то

все на вечные часы |мне противко половицы того имени Шепелич и тых
 ѿстровов ѿтѣц| игумень и вси чернѣцы записали и подали, на штомне их
 млсть |лист запис свѣй, а я имъ сѣс лист мой, давши, то в суду земьского
 киевъ |ского на теперешних роках земьских ѿ святой Троицы свата рим-
 ско |го сознали и до книг записати дали, в котормъ листе ѿ их млсти мне
 |даном, ѿих млсти также широце пожитки и границы тых име-|ней
 Демидова, части Мухоедовичъ ѿписаны идоложоны суть, |где ж панове
 суди наши полюбовные з вышъ поменѣные тоѣ уго |ды наше листы свои
 компромисарские под печатми своими и |с подписомъ рукъ своих намъ
 ѿбудвумъ сторонамъ ѿднакие на то |дали, и вси зайшьстья розницы и
 шкоды, которые єсмо през |тые вси часы з обудвух сторон мели, и н
 аврядѣх меновали и за |писавали, то вечне уморили, и вси выписы и по-
 звы покасо- |вали, пошарпали и в нивечъ ѿбѣрнули, и я их ѿ себе сам, и ѿ
 потом |ков моих, на вечные часы касую, уморамъ и внивечъ ѿборочам,| и
 вже через тоѣ нигдѣ николи в жадного суду того вспоминать, |ани взнов-
 ляти и ѿца игумена, также всех чернѣцовъ мана |стыра светого Миколы
 Пустынского, ѿ то позывати не маю| под зарукою звышъ поменѣною
 двема тисечьма копъ грошей | литовских : а естли бы теж хто колвекъ з
 стороны якоѣ ѿцу|игумену и всим чернѣцом светого Миколы Пустынского
 вдержан |ю и вживаню того имени, половицы села Шепеличъ, ѿ мене |им
 замену вечне ж даною, ѿ их половицы того села сомною || [арк. 10] ѿ
 давныхъ часовъ спокоемъ держаного, и тых ѿстрововъ поме- |неных, яку-
 юж колвекъ переказу и трудность задавати и чинити, и их | ѿ то до якого
 ж колвекъ права и суду позывати мел, и тых именей |и ѿстровов под ними
 яко ж колвекъ доходити хотель, тогда я |Филонъ Кмита, дети и потом-
 ки мои маем и будем повинни ихъ |в том у каждого права и суду ѿ каждо-
 го такового накладом и коштомъ |своим власнымъ боронити, заступова-
 ти и тоѣ имене и ѿстро |вы поменѣные ѿчищати под тою ж зарукою
 первопоменѣною |двема тисечьми копъ грошей : а штоса тычѣть привилев
 |листов записов, которые єсмо з обудвух сторонъ на тые звышъ |поменѣные
 имени на вечност мели тые на ѿбѣдвѣ стороне межи себе |роздали, я их
 млсти на имене Шепеличи листы записы ѿдалъ : а иж |поменѣно очищанѣ,
 тогда кды бы хто в той замене моеѣ чер |нѣцом трудность задавати мелъ,
 на ѿн частые листы записы,|за которыми а Шепеличи держаль, мають
 чернѣцы передпра |вом за ѿзнайменѣмъ мне або умоцованому моему тол-
 ко на той час упра |ва ѿказовати и на час в суду ку ѿчищеню подати, а они
 мне приви |ля, листы записы свои на именье Демидовъ, на часть Мухо |
 едовичи на две кади меду пресного дани, и на копу грошей с Толстог[о]|Лѣсу
 ѿдали, не зоставуючи з обудвух сторонъ на тые имени поме |неные и на
 вси поступки правные в томз айшьстью нашом жадних |выписов, запи-
 совъ листовъ вечными часы : а где быхто з нас |где ж колвекъ уво враде на
 тые имениа и на тые зайшьстья вы |писы и иншие листы якие показал,

тогда у каждого суду нигде | жадное моцы мети немають, але суд увезде
яко умороные | листы на сторону вложитъ и нас притеперешних листех
заменных и | заховати маеть : и на то я, Филонъ Кмита Чернобыльский
воево | да смоленский, дал вѣщу игумену Макарию, полатнику, иконобу и
пото | ком их всемъ чернѣцомъ монастыра светого Миколы Пустын | ско-
го сѣс мой добровольный запис з моею печатью и с подписомъ руки | моею
: до которого листу тые помененые зацные приятели на | ши, едначи суди
полюбовные, за устною ѡчевистою прозбою моею | печати свои прило-
жити и руки свои подписати рачили, то ест | его млсть ѡтец Мелентей
Хребтовичъ епископъ владыка || [арк. 10 зв.] володимѣрский и берестейский
архимандрит монастыря Печерского Ки | евского, его млсть панъ
Фрыдрыхъ Тишкевичъ Логойский, воев | дичь берестейский, его млсть пан
Каспор Стужински, войский киевский, | его млсть пан Василей Мош-
ницкий, подстолий киевский : его млсть | пан Богуфал Павша, подсудокъ,
а его млсть панъ Дмитръ Елецъ, | писаръ врядники земские судовые киевские :
писанъ : у Києве : | лета Божего нароженя тисеча пятьсот ѡсмьдѣсят пя-
того : | мсца июна деватого надцать дня : печ³⁴

[7 печаток в ряд під кустодією]

[підписи]:

Филон Кмита Чернобыльский, воевода смоленский рукою власною³⁵

Мелентей Хребтовичъ, епископъ володимѣрский архиманьдрыт
київський³⁶

Kaspar Stuzin... ргорѣа [манупгорѣа?] ³⁷ власною рукою³⁸

Фрыдрыхъ Тишкевичъ Логойский рукою власною³⁹

Богуфалъ Павша, подсудок киевский рукою власною⁴⁰

Василей Мошаницкий, подстолий земли киевской рука власная⁴¹

Дмитръ Елецъ, писаръ: земский: киевский: рукою власною⁴²

[арк. 11 зв.]

[чорним атраментом, почерк XVIII ст.?, текст повернуто на 90 град. за год.
стрілкою:]

³⁴ Нерозбірливо.

³⁵ *Алфьоров О., Однороженко О.* Українські особові печатки XV–XVII ст. // За матеріалами київських архівосховищ. – Харків, 2008. – С. 74.

³⁶ Там же. С. 178

³⁷ декілька літер нерозбірливі, імовірно «манупгорѣа».

³⁸ Там же. С. 160.

³⁹ Там же. С. 166.

⁴⁰ Там же. С. 118.

⁴¹ Там же. С. 107.

⁴² Там же. С. 49.

Legacya połowy Szepelicz Je[g]oMza| Пана Хвилона Кмыти Чорнобилск | го достатечне явне и ясне | ѡписує граници со multaintra | vitnaobrone Szepelicz.

[коричн. атраментом, скорописом XVI ст., текст повернуто на 180 град.:] лист его млс пна Филона Кмиты замѣнный и граници подостатку ѡписаны | 1585. Junia 19 dz [нижче:] 16

IP HBYB. Ф. 2. Спр. 21992. Арк. 8–11. Оригінал.

REFERENCES

1. *Al'orov, O., Odnorozhenko, O.* (2008). Ukrain's'ki osobovi pechatky XV–XVII st. Za materialamy kyivs'kykh arkhivoskhovysch. Kharkiv. [in Ukrainian].
2. *Blanutsa, A.* (2014). Starosty / namisnyky v «okrainnykh» prykordonnykh zamkakh kintsia XV – ser. XVI st. Naukovi zapysky. Vyp. 20. [in Ukrainian].
3. *Brekhunenko, V.* (2007) Vjiny ukrains'kykh kozakiv z Rosiieiu do chasiv Bohdana Khmel'nyts'koho. Kyiv. [in Ukrainian].
4. *Chtenyia v Ymperatorskom Obschestve Ystoryy y Drevnostej Rossyjskykh.* (1859). Reestr' upysovaniia bratij bratstva. Kn. 3. [in Russian].
5. *Dokumenty Bratslavs'koho voievodstva 1566–1606 rokiv.* Red. Krykun, M. (2008). L'viv. [in Ukrainian].
6. *Eberle, J.* (1968). Filon Kmita Czarnobylski. Polski słownik biograficzny. Vol. 13. [in Polish].
7. *Hrushevs'kyj, M.* (1994). Istoriiia Ukrainy-Rusy. Tom V. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
8. *Hrushevs'kyj, M.* (1995). Istoriiia Ukrainy-Rusy. Tom VII. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
9. *Kondrat'iev, I.* (2014). Liubets'ke starostvo (XVI – seredyna XVII st.). Chernihiv. [in Ukrainian].
10. *Koluzaeva, I.* (2016). Within One's Inner Circle»: The Identity of Ruthenian Szlachta (Noblemen) of the Grand Duchy of Lithuania at the Time of the Union of Lublin (the Case of Filon Kmita Czarnobylski). Colloquia Humanistica. № 5. [in English].
11. *Litvin, H.* (2000). Suviazi elity VKL z Kiewshchynaj u 1569–1648 h. Belaruski Histarychny Ahliad. T. 18. [in Belorussian].
12. *Lep'iavko, S.* (2000). Filon Kmita-Chornobyl's'kyj. Siverians'kyj litopys. № 1. [in Ukrainian].
13. *Lep'iavko, S.* (2007). Chernihiv u seredyni XIII – seredyni XVII st. Siverians'kyj litopys, № 1. [in Ukrainian].
14. *Malinowski, M.* (1844). Wiadomość o Filonie Kmicie Czarnobylskim. Źródła do dziejów polskich. Wilno. [in Polish].

15. *Mikul'ski, Yu.* (2010). *Novyia listy Filona Kmity-Charnabyl'skaha. Belaruski histarychny chasopis. №10.* [in Belorussian].
16. *Metryka Vialikaha kniastva Litovskaha: Kniha zapisaw 44 (1559–1566).* Red. Hrusha, A. (2001). Minsk. [in Belorussian].
17. *Litvin, H.* (2016). *Z narodu rus'koho. Shliakhta Kyivschny, Volyni ta Bratslavschny (1569–1648).* Kyiv. [in Ukrainian].
18. *Pomniki starazhytnaj belaruskaj pis'mennosti. Listy F. S. Kmita-Charnabyl'skaha.* Red. Korshunav, A. (1975). Minsk. [in Belorussian].
19. *Sytyj, I.* (2017). *Kozats'ka Ukraina: pechatky, herby, znaky ta emblemy kintsia XVI-XVIII stolittia.* Kyiv. Tempora. [in Ukrainian].
20. *Ukraina Lithuanica: Studii z istorii Velykoho kniazivstva Lytovs'koho.* Red. Kotliar, M. (2013). Т. II. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv. [in Ukrainian].
21. *Vyrs'kyj, D.* (2016). *Vijny ukrainni: khroniky tatars'koho prykordonnia Ukrainy (XVI – seredyna XVII st.).* Instytut istorii Ukrainy. Kyiv. [in Ukrainian].
22. *Wolff, J.* (1885). *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386–1795.* Kraków. [in Polish].
23. *Yakovenko, N.* (2008). *Ukrains'ka shliakhta z kintsia XIV – do seredyny XVII stolittia: Volyn' ta Tsentral'na Ukraina.* K.: Krytyka. [in Ukrainian].

Bogdan Berezenko, Dmytro Lukin

**The letter of agreement between Filon Kmita Chernobylsky and brothers
of the monastery of st.nicholas pustinsky (1585)**

The person of Senator Filon Kmita Chernobylsky interested us in the context of the Vilnius Brotherhood, since in the fraternal registry of 1584 he is among the leaders and founders of this organization.

However, while his role in the activities of the Vilnius Brotherhood remains unclear. Was he an active member of this organization, or was just entered in her register to raise her status?

The publication of this letter of agreement between Filon Kmita Chernobylsky and the Brothers of the monastery of St. Nicholas Pustinsky in 1585 gives an opportunity to better understand who Senator Filon Kmit was, how he acted, where he was, what he was interested in at the time, who were his comrades and who was around him communication.

The published document is an attempt to answer these questions. In our plans, the publication and other documents related to the work of Filon Kmita in 1584-1587 years.

Key words: Filon Kmita Chernobylsky, the Grand Duchy of Lithuania, Vilnius Brotherhood, the monastery of St. Nicholas Pustinsky.

Владислав Безпалько
Київ

МАТЕРІАЛИ ВИГОТОВЛЕННЯ ВЕРХНЬОГО ОДЯГУ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI ст. (ЗА АКТОВИМИ ДЖЕРЕЛАМИ ВОЛИНІ)

На прикладі матеріальне повсякдення мешканців Волині досліджено матеріали виготовлення верхнього селянського одягу ранньомодерної доби. Значний обсяг інформації про повсякдення селян, зокрема і одяг, віднайдено в актовій документації гродських та земських судових установ Волинського воєводства XVI ст. В актові книги шляхтичами, в коло економічних інтересів яких входили піддані селяни, нерідко вносилися скарги з детальним переліком та характеристиками пограбованого, пошкодженого чи знищеного селянського майна.

Численні документальні свідчення купівлі селянами імпортних вовняних тканин виявляють тісний зв'язок селянського домогосподарства з ринком. Використання імпортних тканин яскравих кольорів зумовлено, окрім іншого, важливістю одягу як комунікативного інструменту у ранньомодерному суспільстві, адже однією зі знакових характеристик були матеріали, з яких виготовлені ті чи інші предмети вбрання. Таким чином через одяг селянин міг показати свою заможність.

На неопублікованих архівних джерелах показано різноманіття сортів тканин, хутра, варіативність кольорів та інших особливостей виготовлення одягу, а також прослідковано деякі модні тенденції в культурі селянства Волині другої половини XVI ст. Зокрема, вперше висвітлено практичний обіг «сермяжного» сукна місцевого виробництва, показано різноманіття предметів верхнього одягу з такої тканини, а також варіативність назви одягу «сермяга» в залежності від місця виготовлення.

Дослідження повсякдення звичайної людини, що перебувала на нижніх щаблях ієрархії українського соціуму ранньомодерної доби, через вивчення одягу є одним із перспективних напрямків.

Ключові слова: Волинь, XVI ст., селянство, одяг, сукно, хутро, мода, повсякдення.

Уявлення про побут та повсякдення в дослідженні минулого певної верстви чи групи населення не може обійтись без дослідження одягу. Адже кожна людина не лише щодня користувалася вбранням як предметами матеріального світу — через одяг також трансливалась оточуючим її соціальна приналежність, рівень заможності та інші ідентифікаційні ознаки, актуальні в соціумі досліджуваної доби. У ранньомодерному суспільстві важливість одягу як комунікативного інструменту не викликає сумніву. Зокрема, однією зі знакових характеристик були матеріали, з яких виготовлені ті чи інші предмети вбрання. І що якісніший та дорожчий одяг, то презентабельніше виглядав у соціумі його власник.

За влучним висловом Ф. Броделя, ніхто нічого не міг вдіяти з бажанням носити одяг, який би показував вищий статус на шаблях суспільної драбини¹.

Сучасні дослідники українського селянства ранньомодерної доби відзначають, що класовий підхід радянської історіографії до вивчення історії соціальних структур і досі накладає відбиток на погляди про селянство як одноманітну злиденну масу², хоча джерела засвідчують, що багато селян були доволі заможними господарями та мали власну найману челядь³. Такі тенденції не оминули й висвітлення повсякденних явищ, зокрема дослідження одягу. Так, К. Стамеров в «Нарисах з історії костюмів» зауважував про український одяг XV–XVIII ст., що тільки вищі верстви тогочасного українського суспільства використовували імпорتنі кольорові сукна, тоді як у простолюдинів переважали цупкіші домоткані тканини⁴. Подібні твердження висловила й Н. Калашникова, підкресливши різку соціальну диференціацію в костюмі як за якістю та кольором тканин, так і за кроєм предметів одягу⁵.

У пострадянський період дослідники історії українського вбрання поступово відходять від такої категоричної поляризації. Зокрема, Т. Ніколаєва вказала на можливості заможних селян носити жупани з покупних мануфактурних тканин⁶. Також А. Українець, аналізуючи опубліковані актові джерела, не лише роз'яснює ряд назв та наводить асортимент тканин і хутер, присутніх на ринках Волині XVI–XVII ст., а й доходить висновку, що найбільшою популярністю користувались льонські сукна, з яких шили одяг середні стани міщанства, слуги, заможні селяни⁷.

¹ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. – Т. I. Структури повсякденності: можливе і неможливе / Пер. з франц. Г. Філіпчук / Ф. Бродель. – К.: Основи, 1995. – С. 262.

² Ворончук І. Волинське селянство ранньомодерної доби: міфи та реальність / І. Ворончук // Старий Луцьк: Науково-інформаційний збірник. – Вип. 13. – Луцьк, 2017. – С. 175–176.

³ Ворончук І. О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники / І. О. Ворончук. – К.: Фенікс, 2012. – С. 249–253, 261–265.

⁴ Стамеров К. К. Нариси з історії костюмів / К. К. Стамеров. – К.: Мистецтво, 1978. – Частина 1. – С. 159.

⁵ Калашникова Н. М. Одежда украинцев XVI–XVIII вв. / Н. М. Калашникова // Древняя одежда народов Восточной Европы. Материалы к историко-этнографическому атласу / Отв. ред. М. Г. Рабинович. – Москва: Наука, 1986. – С. 112–113.

⁶ Ніколаєва Т. О. Історія українського костюма / Т. О. Ніколаєва. – К.: Либідь, 1996. – С. 42.

⁷ Українець А. Торгівля тканинами та одягом на Волині в кінці XV – середині XVII ст. / А. Українець // Український костюм у часі і просторі: матеріали міжнародної наукової конференції, 16–18 грудня 2004 р. – К., 2005. – С. 126–129.

Неоднозначні висновки про селянський одяг ранньомодерної доби знаходимо в роботах Г. Стельмашук. Так, у книзі, присвяченій давньому вбранню населення Волині, дослідниця вказує, що селяни для виготовлення верхнього одягу в основному використовували низькосортне сукно місцевого виробництва⁸. Проте в її пізнішій роботі із загальної історії українського народного вбрання стосовно періоду XVI–XVIII ст. відмічається пошиття верхнього одягу не лише з вовняних тканин домашнього виготовлення, але й привозних, та використання шовкових тканин для пошиття окремих компонентів⁹.

Означені роботи з історії українського народного вбрання стосовно селянського одягу ранньомодерної доби застосовували переважно досвід етнографічних досліджень, масив нагромадженної інформації про назви та крій вбрання XIX – першої половини XX ст., з наступною екстраполяцією на XVI–XVII ст. Однак ми хочемо відмітити, що такі методи не можуть дати достовірного кінцевого результату, адже суспільно-економічне становище українського селянства цих двох періодів суттєво різнилося, відповідно й запити в забезпеченні одягом та їх реалізація були різними.

У вивченні матеріальної культури повсякдення ранньомодерної доби, зокрема одягу, дуже перспективним вбачаємо розширення джерельної бази через залучення документальних свідчень. Надзвичайний інтерес викликає вивчення селянського вбрання, адже навіть зображувальні джерела, що стосуються цієї верстви населення вкрай нечисельні. Особливо актуальними, з нашого погляду, – у зв'язку з браком збережених археологічних артефактів органічного походження у знахідках з українських земель, на підставі яких можна було б робити висновки щодо матеріалів та інших аспектів виготовлення одягу, – є актові джерела. Так, значний обсяг інформації про матеріальне повсякдення селян, зокрема і одяг, містить актова документація гродських та земських судових установ Волинського воєводства XVI ст. Шляхтичі, в чие коло економічних інтересів входили піддані селяни, нерідко вносили до актових книг скарги з детальним переліком та характеристиками пограбованого, пошкодженого чи знищеного селянського майна.

На цьому джерельному масиві ми ставимо за мету показати різноманіття сортів тканин, хутра, варіативність кольорів та інших особливостей виготовлення верхнього плечового одягу, а також через ужиток деяких тканин прослідкувати модні тенденції в культурі селянства Волині другої половини XVI ст.

⁸ *Стельмашук Г.* Давнє вбрання на Волині: Етнографічно-мистецтвознавче дослідження / Г. Стельмашук. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – С. 100.

⁹ *Стельмашук Г.* Українське народне вбрання / Г. Стельмашук. – Львів: Априорі, 2013. – С. 58.

Безперечно, тканини місцевого виробництва, зокрема й доморобне сукно, були найбільш доступними для пошиття одягу. Проте, порівняно товстий волос вовни овець місцевих порід та недосконалість засобів виробництва дозволяли виготовити грубе та недороге «сермяжне» сукно. Така тканина йшла в основному на пошиття сермяг^{10*} – переважно робочого верхнього вбрання селян, челяді та найманих робітників¹¹. Сермяжне сукно як таке не фарбувалося в яскраві кольори, і в документах знаходимо згадки лише про природні кольори вовни – білий та чорний, рідше сірий. Наприклад, 10 січня 1580 р. декількох буремльських підданих кн. Мар’ї Денисківни Буремльської було пограбовано під час лісозаготівельних робіт. Серед іншого одягу, зокрема, з Пашка було знято «сермягу новую чорную» вартістю 40 грошів, з боярина Павлюка також «злуплено» нову чорну сермягу вартістю 38 грошів, а з Федіни Білика «сермягу белую», придбану за 37 грошів¹².

У записах актових джерел сермяги розрізняються за походженням виробництва тканини та одягу. Інколи таке вбрання згадується з прикметниковими характеристиками «торгова» та «крамна», та на противагу – з характеристиками «самодільна» та «домоткана». Так, 8 березня 1580 р., повертаючись з лісу, піддані Криштофа Радивиля були пограбовані людьми Василя Гулевича, зокрема з Миска було знято «сермягу торговую, за полкопы грошей купленую», з Пасюти «сермягу торговую, за полкопы и пят грошей», а з Омеляна «сермягу самодельную, за двадцат и чотыри гроши»¹³. Зі скарги Петра Несвіцького дізнаємося, що 12 січня 1593 р. було здійснено напад на дім його лаврського підданого Федка, де серед іншого майна пограбовано «сермягъ три, две чорных торговых, купленые по полкопы грошей литовских, третью сермягу белую свое работы, за золотыи купленую»¹⁴. Інформативною виявилася й скарга дружини Адама Несвіцького на урядника та підданих Олександра Семашка, які 24 липня 1597 р. під час оранки напали на поля Несвіцького маєтку. Зокрема, з паробка несвіцького священника зняли «сермягу белую домотканую, за золотыи полскии купленую», у підданого Полюса відібра-

^{10*} Сермяга – верхній розгортальний одяг із грубого домотканого (сермяжного) сукна природних кольорів. Була у вжитку як складова чоловічого та жіночого комплексів одягу. Наразі варіативність форм крою сермяг в українських землях XVI ст. потребує окремого дослідження.

¹¹ *Безпалько В.* Одяг челяді і найманих робітників шляхетського дворогосподарства на Волині у другій половині XVI ст. // *Українознавство.* – 2017. – Вип. 1–2. – С. 69.

¹² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 25, оп. 1, спр. 21, арк. 30.

¹³ Там само, арк. 215 зв.

¹⁴ Там само, спр. 43, арк. 30 зв.

на «сермяга белая домотканая, за полкопы грошеи литовских». Так само грабунок застав челядь і підданих Яна Липинського, у яких було відібрано «сермяг шесть, три крамных а три домовых, за крамные сермяги за три по полкопы грошеи литовских, а за домотканые дано по золотому полскому»¹⁵.

Як бачимо, у характеристиках сермяг вказується колір сукна, однак на вартість одягу більш явно впливала ознака за обставинами виготовлення – у порівнянні «крамні» (оцінювались у 30–35 литовських грошів) завжди дорожчі ніж «домоткані» (оцінювались у 24–30 литовських грошів). І якщо останні можна впевнено трактувати як одяг, що був пошитий своїми силами з саморобної тканини в межах власного господарства, то перші могли бути і як вже готовим придбаним одягом, так і пошитим самотужки з сукна, яке виготовлено в іншому регіоні. Принаймні як «самодільне», тобто сермяжне, сукно, так і вже пошиті сермяги згадані у митній уставі Великого князівства Литовського в переліку звичних місцевих товарів, які торгівельними шляхами долали значні відстані в межах держави, задовольняючи потреби ринку¹⁶. На підтвердження таких припущень нами виявлено декілька згадок одягу з «литовського сукна», тобто виробленого в білоруських землях. Наприклад, у кречевичівського старця Тимоша Голопузовича гривятківськими підданими кн. Маруші Збараської 2 липня 1580 р. серед інших речей було пограбовано «сермягъ две чорныхъ сукна литовского, купленые по полкопы и по пяти грошеи литовскихъ, сермягъ белого сукна чотыри, купленыхъ по двадцат и чотыри гроши литовьскихъ»¹⁷. Як і у випадку з «торговими» сермягами, спостерігаємо вищу оціночну вартість одягу з «литовського» сукна порівняно з простим сермяжним сукном. В іншому випадку маємо свідчення про наявність цілої партії готового одягу: у Пархома Крамара в м. Несухойжі з комори на ринковій площі 30 липня 1582 р. жовнірами було пограбовано різноманітні товари, серед них «сермягъ продажных сукна литовского петнадыцать, каждая по тридцати и пяти грошеи»¹⁸.

При фронтальному опрацюванні актових книг виявлено, що, окрім безпосередньо сермяги, із сермяжного сукна також виготовляли інші популярні у вжитку серед селянства предмети верхнього одягу, зокрема яр-

¹⁵ Там само, спр. 50, арк. 541–542.

¹⁶ Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина / Упорядн. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 140; ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 47, арк. 174.

¹⁷ Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. – Випуск I. Волинь XVI ст. / Упорядн. В. В. Безпалько, М. Б. Висотін, І. О. Ворончук, М. М. Кучерук, Ю. І. Чубик. – К.: Фенікс, 2014. – С. 328.

¹⁸ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 26, арк. 981 зв.–982.

мяк^{19**} та копеняк^{20***}, матеріалом для яких зазвичай слугували імпортні гатунки тканин. Наприклад, у Гордія, підданого Андрія Ясениницького, 6 січня 1593 р. під час перебування у корчмі в с. Ясениничі було пограбовано «ярмакъ сермяжныи, купленыи за полкопы грошей литовских»²¹. Зі скарги Михала Мишки Варковського дізнаємося, що 12 жовтня 1595 р. його варковицькі піддані прибули на ярмарок до Княгинина, маєтності Яна Паца, де зазнали побиття та пограбування. Зокрема, у Рядника Дудки було відібрано «ярмакъ сермяжныи, кошовал сорок грошей литовских»²². А в ківерцівського підданого Онанки, який 11 березня 1596 р. повертався з м. Луцьк з торгу та заїхав до с. Теремне, місцевим урядником було пограбовано «копенякъ сермяжныи, которыи кошовал два золотых»²³.

У вподобаннях селян для виготовлення верхнього одягу безперечно популярними були привозні сукна різноманітних виробників. Широкий асортимент імпортованих тканин можна знайти у вже згадуваній митній уставі²⁴, однак документи з конкретними описами одягу у власності волинських селян з однієї сторони розширюють цей перелік, з іншої виявляють, що деякі гатунки сукна не згадувались у характеристиках вбрання в актових джерелах.

Назви тканини отримували переважно за місцем виготовлення, як от: за назвою країни чи регіону – чеське, моравське, влоське (тобто італійське), за назвою міста – мишенське (м. Мюнхен, Німеччина), цвіковське (м. Цвіккау), герлицьке (м. Герліц), швебединське (м. Свободзін, Польща), колтриш (м. Колчестер, Англія), лунське (гатунок англійського сукна, найімовірніше за назвою м. Лондон) та ін. Ряд назв не мають вираженої географічної прив'язки: каразія – гатунок недорогого сукна, файлюндиш – тонке сукно англійського, голандського чи італійського виробництва, уторфін – гатунок тонкого сукна.

Використання селянами того чи іншого гатунку сукна зумовлювалося різними факторами – особистими уподобаннями, наявністю чи відсутністю товару на ринку, вартісною доступністю, яка зрештою залежала від рівня заможності. Актова документація засвідчує одночасний ужиток різних тканин. Наприклад, зі скарги Богдана Івановича Дрозденського

^{19**} Ярмяк – довгополий верхній розгортальний одяг, який мав великий виложистий комір та оздоблювався кольоровими шнуровими петлицями; виготовлявся переважно з сукна, рідше з шовкових тканин.

^{20***} Копеняк – різновид верхнього широкого плащового одягу.

²¹ Там само, спр. 43, арк. 31 зв.

²² Там само, спр. 48, арк. 700 зв.

²³ Там само, спр. 49, арк. 143 зв.

²⁴ Торговля на Україні... – С. 141; ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 47, арк. 179 зв.

дізнаємося, що 10 березня 1561 р. у с. Гудчий Брід було пограбовано одяг у домогосподарствах його підданих, зокрема у боярина Лучки «одно-рядку сукна влоского зеленую с петлицами, другу лунскую с петлицами лязуровую а девоцкую лунскую синюю, делея швебединская синяя и карватка чирвоная лунская»²⁵. А 18 липня 1568 р. липенський отаман Грин з помічниками напали на маєток Боймачків (Баймаки?), де завдали шкоди підданам, зокрема у Грица взято «сукман синии люньскии, жупица муравская синяя», в його дружини «сукня швебединская з ыскрою», у Ярмолца пограбовано «сукманъ муравъскии синии, жупицу ческую чорную»²⁶.

Важливим джерелом інформації є описи одночасно втраченого майна з багатьох селянських домогосподарств одного населеного пункту, які дають широкі статистичні дані для дослідження одягу. Зокрема, така інформація показана в Таблицях 1 (випадок з пожежею, в якій будівлі та майно 10 господарств повністю згоріли) та 2 (випадок пограбування загоном жовнів найбільш цінного майна з більше ніж 30 господарств з трьох сіл). Ці об'ємні переліки вбрання з детальними характеристиками та оціночною вартістю окремих предметів наочно показують ступінь розповсюдженості у вжитку того чи іншого гатунку імпортного сукна. Також не можна оминати увагою і нерідкі згадки (Таблиця 1, № 7; Таблиця 2, № 1, 3, 7–9, 11–14, 16, 18, 21–23, 30) облямування жіночих суконь оксамитом – шовковою тканиною з густим вертикальним коротким ворсом на лицьовому боці. Таке комбінування надавало одягу додаткових естетичних якостей та презентабельності.

Загалом за актовими джерелами останньої чверті XVI ст. спостерігається тенденція до збільшення кількості предметів з люнського сукна в переліках селянського одягу, що зазвичай виготовлявся з імпортних тканин. Наймовірніше, це пов'язано з посиленням домінування на ринку продукції англійських виробників сукна серед товару аналогічної якості через високу доступність для споживача та помірну ціну. Більш якісні, але й дорожчі файльондиш та уторфін порівняно рідко фігурують в описах вбрання селян. Одяг з люнського сукна згадується різних кольорів – червоного, зеленого, синього. Проте, саме відтінки останнього («блакитний», «лазуровий», «синій») беззаперечно переважають. Показовим є випадок пограбування групи холпнівських підданих на ярмарку в м. Жидичин (Таблиця 3). Селяни, для яких ярмарок напевне був важливою та навіть святковою подією, були всі одягнені в одяг з люнського сукна з означенням кольору синіх відтінків, і лише урядник мав одяг з уторфіну.

²⁵ Луцька замкова книга 1560–1561 рр. / Підгот. до вид. В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук. – Луцьк: [б. в.], 2013. – С. 258.

²⁶ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 227.

Таблиця 1

Опис шкоди, завданої пожежею підданам с. Кобче, квітень 1582 р.
(ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 26, арк. 338 зв.—344).

№ з/п	Імена господарів	Опис знищених вогнем одягу та тканин
1.	Нестер Пашокович	сукманов люньскихъ два, по полтрети копы грошеи купленыхъ, а третии швебединскии, за польторы копы купленыи, два сукманы женскихъ швебединскихъ, за три копы грошеи купленыхъ, сермягъ три, по полкопы грошеи купленыхъ, кожух новыи барании, за копу грошеи купленыи, а другии старыи, за полкопы
2.	Мартинец Кудрявчич	сукманов три лунскихъ, по полтрети копы грошеи купленыи, шубка котовая жоноцкая, сукномъ швебединскимъ крыта, за чотыри копы грошеи куплена, кожухов два, по копе гршеи купленные, сукна сермяжного локот тридцать
3.	Гридко	сукманов люнскихъ два, по полътрети копы гршеи купленные, сермягъ чотыри, по полукопью купьлены, кожухъ, за копу гршеи купленныи
4.	Илица Бардиченя	сермягъ две, по полкопы гршеи купленные, сукманов лунскихъ два, за пят копъ грошеи купленыхъ
5.	Шимко Петрович	сукмановъ лунскихъ три, два куплены по полторы копы гршеи ветхих, а третии куплен за три копы, сермягъ чотыри, по полкопы грошеи куплены, кожухов два, по копе гршеи, шубка котовая жонъская, сукномъ швебединскимъ крыта, за чотыри копы грошеи куплена
6.	Стас Плич	сукмановъ чотыри люнскихъ, по полтрети копы гршеи купленныи, сермягъ три, по полкопы грошеи купленыхъ
7.	Андрей Карол	сукмановъ лунскихъ чотыри, два по полтрети копы купленыи, а два по три копы гршеи купленыи, жонъскихъ сукманов два оболочальныхъ, один лунскии з оксамитом, купленыи за полчетверты копы гршеи, а другии швебединскии, за полторы копы грошеи купленыи, сермягъ пять, по полкопы грошеи купленыи, кожухов два, по копе грошеи купленыи, шубъка кроликовая женская, утерфиномъ чорьнымъ крыта, за шесть коп куплена
8.	Якуб	сукманов два лунскихъ, один оболочалныи, а другии жонъскии одегалныи, купленные по полтрети копы грошеи литовскихъ, третии сукманъ швебединьскии, за польторы копы грошеи купленныи
9.	Гаврило	ермяжъ люнскии блакитныи з шнурами, баггазею подшитыи, купленныи за чотыри копы грошеи
10.	Грицай	сукманов женскихъ лунскихъ два, один оболочалныи, а другии одегалныи, по полтрети копы грошеи купленные, жупица лунская, за две копе грошеи куплена, сермягъ две, по полькопы грошеи, кожухъ барании, за копу грошеи

Таблиця 2

Перелік предметів верхнього одягу, які було знищено вогнем чи пограбовано в домогосподарствах підданих у с. Погорільці, Рачин і Тараканів 1 березня 1597 р. (ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 50, арк. 127 зв.—133 зв.).

№ з/п	Імена господарів	Перелік та оцінка одягу
1	2	3
1.	Юско Михавчич	ярмяков люнских три, два блакитных, купленых за осмь копъ гршеи литовских, а третии синии, купленыи за три копы гршеи, жупанов два люнских, купленых за шест копъ гршеи литовских, сукню жоноцкую люнскую з оксамитом, купленую за чотыри копы грошеи литовских
2.	Сенко Полешанин	ярмяков два люнских блакитных, купленые за шест копъ гршеи литовских, жупан люнскии синии, купленыи за три копы грошеи, сукню жоноцкую люнскую зеленую, купленую за копъ чотыри грошеи литовських, шубку кроликовую, сукном чорнымъ крытую, купленую за пят копъ грошеи
3.	Гордій Андрійович	ярмяковъ два люнскихъ синихъ, купленые за шест копъ грошеи, сукня люнская синя з оксамитом жоноцькая, купленая полторы копы грошеи
4.	Гарасим Митрошевич	ярмякъ лунскии блакитныи, купленыи за три копы грошеи, сукня жоноцка зеленая жоноцькая, купленая за пят копъ грошеи
5.	Микула Хомячич	ярмяковъ три, два блакитных люнскихъ, купленых за осмь копъ грошеи литовських, а третии червоныи фалендышовыи, купленыи за шест копъ грошеи
6.	Васко Ісаєвич	убране люнское синее, купленое за копу грошеи
7.	Санец Мишкович	ярмаков два, один синии люнскии, а другии блакитныи люнскии, купленые за шест копъ гршеи, жупанов два синих люнскихъ, купленые за полшосты копы гршеи, жоноцкая сукня синя з оксамитом, купленая за чотыри копы гршеи
8.	Юско Пашкович	ярмяков два люнских блакитных, купленых за осмь копъ гршеи, жупан люнскии синии, купленыи за три копы гршеи, жоноцкая сукня з оксамитом синя люнская, купленая за чотыри копы гршеи
9.	Панас Тимошич	ярмяк синии, купленыи за чотыри копы гршеи; жупан каразиевыи зеленыи, купленыи за три копы гршеи; сукня жоноцкая червоная з оксамитом, купленая за полчетверти копы грошеи
10.	Федко Миткевич	ярмяк луньскии синии, за которыи дал чотыри копы грошеи литовських; кожухъ баранеи новыи, купленыи за осмдестъ грошеи литовських

Продовж. табл. 2

1	2	3
11.	Степан Панишич	ярмяковъ два, один луньскии синии, а другии каразиевыи зеленыи, купленыи за сем копъ грошеи литовских; жупан люнскии синии, купленыи за три копы грошеи литовских; шуба кроликовая, чорнимъ сукъном критая, купленая за дви копы грошеи литовских; сукон дви жоноцких, одна з оксамитом каразиевая зеленая, а другая синяя з оксамитом, купленыи за полсеми копы грошеи лытовских
12.	Сенко Ненодкович	ярмяк люнскии синии, купленыи за полчетверты копы гршеи литовских; жупан каразеевыи белыи, купленыи за полтрети копы грошеи литовских; сукню жоноцкую з оксамитом червоную люнскую, купленая за чотыри копы грошеи литовских
13.	Павло Тяжкий	ярмякъ люнскии блакитныи, купленыи за три копы грошеи литовских; сукню жоноцкую люнскую синюю з оксамитомъ, купленую за три копы грошеи литовских; шубка бобровая, купленая за десят копъ грошеи литовскихъ
14.	Іван Пастушенкович	сукню люнскую синюю, за три копы гршеи литовских; жупан муравскии шарыи, купленыи за дви копи гршеи литовских; сукню жоноцкую синюю з оксамитом, купленая за полчетверты копы гршеи литовских
15.	Кирило Юскович	ярмяк люнскии синии, купленыи за дви копы гршеи литовских; жупан люнскии синии, купленыи за две копы гршеи литовских
16.	Михно Мацкович	ярмяков два люнских, купленыи за осмь копъ гршеи литовских; жупан фалендышовыи бурнатныи, купленыи за шест копъ гршеи литовских; сукню жоноцкую синюю люнскую з оксамитом, купленую за три копы гршеи
17.	Левко Манкович	жупановъ два люнских синих, купленыи за осмь копъ гршеи литовских; ярмякъ блакитныи, купленыи за чотыри копы гршеи литовских
18.	Івашко Федкович	ярмякъ люньскии червоныи, купленыи за чотыри копы гршеи литовских; сукня жоноцкая люнская червоная з оксамитом, купленая за полпяты копы гршеи литовских
19.	Матфій Грицкович	ярмяк люнскии синии, купленыи за чотыри копы гршеи литовскихъ
20.	Костюк Федкович	ярмяков два люнских синих, купленыи за осмь копъ гршеи литовских; делию червоную люнскую, купленую за три копы и за десет гршеи
21.	Гарасим Симкович	сукню жоноцкую чорную утарфиновую з оксамитомъ, купленую за шесть копъ грошеи литовских; жупан синии люньскии, купленыи за три копы грошеи литовскихъ

Продовж. табл. 2

1	2	3
22.	Процик Федкович	суконь две жоноцких з оксамитомъ, купленые за осмь копъ грошеи литовских, одна червоная а другая синяя; жупань люнскии синии, купленый за три копы грошеи литовских
23.	Сенко Федкович	ярмяковъ два зеленыхъ утарфиновых, купленых за осмь копъ гршеи литовских; сукню червоную люнскую жоноцкую з оксамитомъ, куплена за чотыри копы грошеи
24.	Ярмяк Русакович	ярмякъ фалендышовый бурьнатъный, купленый за шесть копъ гршеи литовских; жупань зеленыи каразиевыи, купленый за три копы грошеи
25.	Галат Страхович	жупань синии люнскии, купленый за три копы гршеи литовских
26.	Тимош Сенюкович	ярмяковъ два люнскихъ, одень синии а другии блакитъный, купленые за семь копъ гршеи литовских
27.	Тишко Никонович	жупановъ синих два люнскихъ, купленый по три копы грошеи; кожухъ баранин одинъ, купленый за полторы копы грошеи
28.	Юско Микитич	два ярмяки луньских, одинъ синии, другии блакитъный, купленые за осмь копъ грошеи литовских
29.	Лаврин	ярмяковъ люнскихъ два блакитных, купленых за шест копъ гршеи литовских, а третии ярмяк фалендышовый червоный, купленый за шест копъ гршеи литовских
30.	Пилип, десятник	сукман люнскии синии, купленый за три копы гршеи; сукню жоноцкую синюю люнскую з оксамитом, купленую за чотыри копы гршеи литовских
31.	Павло	сермяг две, за копу купленых

Таблица 3

Опис верхнього одягу, який було пограбовано у холпнівських урядника та підданих кн. Василя Сокольського на ярмарку в м. Жидичин 9 травня 1582 р. (ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 26, арк. 463 зв.—467 зв.)

№ з/п	Імена	Опис верхнього одягу
1	2	3
1.	Веремій Микитич Клеський, урядник	ермякъ чорныи утерфиновыи, строка и шнурами чорными, которыи коштоваль пять копъ гршеи литовскихъ
2.	Огапка, дружина Веремія Клеського	сукманъ люнскии синии одегальныи, которыи коштоваль три копы грошеи литовскихъ
3.	Івашко Хаевич, боярин	сукманъ люнскии лазуровыи з шнурами синими, коштоваль чотыри копы гршеи литовских

Продовж. табл. 3

1	2	3
4.	Таца, дочка Івашка Хаєвича	шубку кроликову, сукном люнскимъ синимъ крытую, коштовала польпеты копы грошеи литовскихъ
5.	Хведец Хаєвич, боярин	однорядокъ люнскии блекитныи, которыи коштоваль польчварты копы грошеи литовскихъ
6.	дружина Хведца Хаєвича	сукманъ люнскии одегалныи, коштоваль три копы грошеи
7.	Андрій Минтчич	ермякъ люнскии синии з шнурами блекитъными, коштоваль три копы грошеи литовскихъ
8.	Омелян Микитич	сукман люнскии блекитныи з шнурами чирвоными, которыи коштоваль три копы грошеи литовских

Документи, що містять переліки майна, також дають інформацію про наявність у селянських домогосподарствах сукна в сувоях та відрізах різної довжини. Наприклад, з двору чорнокалівського підданого Андрія Демихновича 9 березня 1569 р. було пограбовано сорок ліктів «сукъна самодилного»²⁷. У Мартинца Кудрявчича в с. Кобче в результаті пожежі згоріло тридцять ліктів сермяжного сукна (Таблиця 1, № 2). А зі скарги Ждана Боровицького дізнаємося, що 13 червня 1588 р. в його частині маєтку Садок людьми Валентого Вирицького було пограбовано дім підданої Сенихи вдови, де зокрема взяли сім аршинів люнського червоного сукна та «сукна простого сермяжного локот тридцат, шацует себе локот по три гроши»²⁸. Того ж року 24 липня у с. Красна Воля з домогосподарства підданого Сахна Медведовича пограбовано «сукна сермяжного локоть тридцать, сермягъ шитыхъ две»²⁹.

Деякі актови джерела прямо чи опосередковано засвідчують купівлю тканин селянами в місцях здійснення торгівлі. Так, Андрій Кондратович, підданий луцького владики, зазнав нападу 24 лютого 1597 р., коли їхав з м. Луцьк, і в нього було пограбовано «сукна белого простого локот чотыри, по чтыри гроши литовскихъ купленое»³⁰. В іншому прикладі варковицькі піддані 12 жовтня 1595 р. були пограбовані на ярмарку в Княгинині, маєтності Яна Паца, зокрема у підданого Андрія Кравця взяли «сукна блакитного лунского, которое был на том ярмарку купил, аршинов осмь, по сороку грошеи купленое» а у Данила Николчича шість аршинів такої ж тканини³¹. Про пограбування у теремських бояр придбаного на торзі у м. Луцьк йде мова й у скарзі Івана Терлецького, зокрема у Яцка Парковича

²⁷ Там само, спр. 11, арк. 123

²⁸ Там само, спр. 25, арк. 40.

²⁹ Там само, арк. 117.

³⁰ Там само, спр. 50, арк. 78 зв.

³¹ Там само, спр. 48, арк. 700, 700 зв.

«взяли шестнадцат локот сукна синее каразьи, купленое кождыи локот по чотырнадцати грошеи литовских»³². А у зміїнецького підданого Яцка 19 жовтня 1598 р. під час перебування в м. Луцьк було пограбовано «сукна синего люньського пулчварта аршина, купленьи каждыи аршинь по два золотых полских»³³. Усі ці приклади не лише ілюструють тісний зв'язок селянського господарства з ринком. Вказана вартість одиниць виміру тканини згодом може слугувати для створення розрахунків вартості одягу загалом.

Окрім сукняного верхнього одягу, широко розповсюдженими були предмети вбрання з хутра. Найбільш вживаними були кожухи, пошиті з овечого хутра. Наприклад, 15 осіб варковицьких підданих, яких 23 березня 1561 р. пограбували у діброві під час заготівлі дров, були одягнені в сермяги і кожухи³⁴. Рясніють згадками про «кожухи барані» і переліки селянського одягу в Таблицях 1 та 2. З овечого хутра шилися і «китлики» — короткі кожухи поки що невстановленого крою. Так, 7 листопада 1591 р. слуги Януша Угриновського напали на підданих Богдана Вигури, що поверталися додому після виконання панського доручення, зокрема з селянських наймитів Грицка, Павлюка і Гарасима «сермягъ три зняли торговыхъ, по полукопю гршеи купленыхъ, китликов три баранихъ, по золотому купленыхъ»³⁵.

Кожухи не покривалися тканиною, виготовлялися або із сиром'ятних, або ж із частково дублених шкір. Вдалося віднайти декілька документів, за якими прослідковуються такі види обробки матеріалу. Так, із запису скарги крупського намісника Яна Красницького про напад людей кн. Юрія Івановича Чорторійського на с. Жобринь 14 грудня 1596 р., маємо свідчення перед возним підданих Харитона Жидченя та Дмитра Котеня: «мы, также утекаючи перед тым кгвалтом, рекою Стублом оттопилисе и кожухи себе попсовали, которые стояли по петидесят грошеи литовских», що підтвердив і сам возний: «тые кожухи мокрые попсованые нам оказали»³⁶. Тут маємо опис характерних ознак сиром'ятних виробів, які вразливі до сильного намочування. В іншому випадку маємо приклад часткового дублення — у вже згадуваного кречевичівського старця Тимоша Голопузовича було пограбовано «кожух борании, юж троха примарены»³⁷.

³² Там само, спр. 49, арк. 113 зв.

³³ Там само, спр. 53, арк. 460.

³⁴ Луцька замкова книга... — С. 290.

³⁵ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 40, арк. 9.

³⁶ Там само, спр. 49, арк. 968 зв.

³⁷ Українське повсякдення ранньомодерної доби... — С. 328.

В описах жіночого селянського верхнього вбрання нерідко згадуються шубки — одяг з хутра різних тварин, що шився хутром всередину та покривався зверху сукном. З наведених нами переліків одягу маємо приклади використання як порівняно недорогих видів хутра, таких як «котове» (тобто лісового kota — Таблиця 1, № 2, 5) та кроликове (Таблиця 1, № 7; Таблиця 2, № 2, 11; Таблиця 3, № 4), так і значно дорожчого бобрівого (Таблиця 2, № 13). Маємо згадку і шубки «сибиркової», тобто з хутра білок³⁸. Відзначимо, що хутро кролика в ранньомодерний час було привозним товаром. Його значна популярність зумовлювала присутність на ринку як безпосередньо хутра, так і готових виробів з нього (Таблиця 4).

Таблиця 4

Опис хутра та виробів з нього, які було пограбовано вїтївськими слугами у торгівців на ярмарку в м. Луцьк у вересні 1595 р. (ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 47, арк. 157–159 зв. (пагінація 1595 р.))

№ з/п	Імена торговців	Опис та оцінка пограбованого товару
1.	Петро Болгак	футер две кроликовых, за золотых чотыри, кожухов бараних два, по золотых три
2.	Труш Дубещанин	футер белых заячих чотыри, по грошеи двадцать, кожухов три бараних, по копе грошеи литовских
3.	Богдан Терешкович	китликов бараних три, шубок кроликовых две, по золотых шести
4.	Труш Матюшич	кожуховь бараних два, по грошеи семидесять, шубокь кроликовых три, по золотых полшоста
5.	Семен Терешкович	кожух барании, за гьрошеи полсемадесять, шубокь кроликовых три, по полсема золотого
6.	Матфей Лещюкович	футер две, одно лисее, за пять коп, а другое кроликовое, за два золотых
7.	Кирило Дем'янович	футро лисее шлямовое, за сем копь грошеи, а футер заечих белых чотыри, по грошеи двадцати
8.	Харко Лещюкович	шубокь белинных чотыри, по золотых шести
9.	Антон Добриянович	футро лисее, за золотых чотырнадцать, а футро фарбованое баранковое, за копу грошеи

Отже, віднайдена в документальних джерелах інформація свідчить, що українські селяни ранньомодерної доби мали доступним широкий асортимент тканин та хутра для виготовлення верхнього одягу. Численні статистичні дані показують особливу популярність деяких видів сукна, наприклад люнського. Виявлені прикметникові характеристики та оціночна вартість сермяжного сукна та виробів з нього дали нове знання

³⁸ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 25, арк. 117.

про тканини місцевого виробництва та їх роль у забезпеченні одягом населення Волині.

REFERENCES

1. Bezpalko V. (2017). Odiah cheliadi i naimanykh robitnykiv shliakhetskoho dvorohospodarstva na Volyni u druhii polovyni XVI st. *Ukrainoznavstvo*. Vol. 1–2. [in Ukrainian].
2. Bezpalko V. V., Vysotin M. B., Voronchuk I. O., comp. (2014). *Ukrainske povsiakdennia rannomodernoï doby. Zbirnyk dokumentiv. Vol. I. Volyn XVI st.* Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].
3. Brodel F. (1995.) *Materialna tsyvilizatsiia, ekonomika i kapitalizm, XV–XVIII st. Vol. I. Struktury povsiakdennosti: mozhlyve i nemozhlyve.* Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
4. Kalashnikova N. M. (1986). Odezhda ukraintsev XVI–XVIII vv. *Drevnyaya odezhda narodov Vostochnoy Evropy. Materialy k istoriko-etnograficheskomu atlasu.* Moskva: Nauka. [in Russian].
5. Kravchenko V. M., Yakovenko N. M., comp. (1990). *Torhivlia na Ukraini, XIV – seredyna XVII stolittia: Volyn i Naddnyprianshchyna.* Kyiv: Nauk. dumka. [in Ukrainian].
6. Moisiienko V. M., Polishchuk V. V., comp. (2013). *Lutska zamkova knyha 1560–1561 rr.* Lutsk. [in Ukrainian].
7. Nikolaieva T. O. (1996). *Istoriia ukrainskoho kostiuma.* Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
8. Stamerov K. K. (1978). *Narysy z istorii kostiumiv.* Part 1. Kyiv: Mystetstvo. [in Ukrainian].
9. Stelmashchuk H. (2006). *Davnie vbrannia na Volyni: Etnohrafichno-mystetstvoznavche doslidzhennia.* Lutsk: Volynska oblasna drukarnia. [in Ukrainian].
10. Stelmashchuk H. (2013). *Ukrainske narodne vbrannia.* Lviv: Apriori. [in Ukrainian].
11. Ukrainets A. (2005). Torhivlia tkanynamy ta odiahom na Volyni v kintsi XV – seredyni XVII st. *Ukrainskyi kostium u chasi i prostori: materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, 16–18 hrudnia 2004 r.* Kyiv. [in Ukrainian].
12. Voronchuk I. (2017). Volynske selianstvo rannomodernoï doby: mify ta realnist. *Staryi Lutsk: Naukovo-informatsiinyi zbirnyk.* Vol. 13. Lutsk. [in Ukrainian].
13. Voronchuk I. O. (2012). *Naseleння Volyni v XVI – pershii polovyni XVII st.: rodyna, domohospodarstvo, demohrafichni chynnyky.* Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].

Vladyslav Bezpalko

**Materials for the manufacture of outerwear of Ukrainian peasants
in the second half of the 16th century (according to the sources of Volynia)**

On the example of the everyday life of inhabitants of Volhynia, the author investigates the materials for making the outer clothing of peasants of the early modern period. A considerable amount of information on the material life of peasants, clothing in particular, was found in the documentation of the borough and zemsky judiciary in the Volyn Province of the 16th century. The nobles, whose circle of economic interests included dependent peasants, often wrote complaints into the acts of the borough courts with detailed listings of the stolen, damaged or destroyed peasant property.

Numerous documentary evidence of the purchase of imported woolen fabrics by peasants reveals the close connection of the peasant household with the market. The using of imported fabrics in bright colors is due, among other things, to the importance of clothing as a communicative tool in the early modern society, as the materials from which certain items of clothes were made were one of the sign characteristics. In this way, through the clothes peasants could show their wealth.

Relaying on unpublished archival sources, the author shows a variety of fabrics and furs, variability of colors and other features of making clothes, and also traces certain fashion trends in the culture of the peasants of Volhynia in the second half of the 16th century.

In particular, for the first time the turnover of the local broadcloth (which was called «sermyaga») is covered, as well as a variety of items that were made from such fabric, and the variability of the name «sermyaga» depending on the place of its manufacture.

The study of the everyday life of an ordinary person, who belonged to the lower tiers of the hierarchy of the Ukrainian society of the early modern era, through the study of clothing, is one of the perspective directions.

Key words: Volyn, XVI century, peasantry, clothes, cloth, fur, fashion, everyday life.

Валерій Степанков
Кам'янець-Подільський

«ЩОДЕННИК КАНЦЕЛЯРСЬКИЙ» ЛИТОВСЬКОГО ПОЛЬНОГО ГЕТЬМАНА ЯНУША РАДЗИВІЛЛА ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ У ПОДІЛЛІ Й ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ (СЕРЕДИНА 1649 – БЕРЕЗЕНЬ 1651 рр.)

У статті проаналізовано матеріали «Щоденника канцелярського», що торкаються висвітлення національно-визвольної й конфесійної боротьби населення Поділля і Південно-Східної Волині. Їхня джерельна інформація істотно доповнює існуючі в історіографії уявлення про її масштаби, сутність й особливості перебігу у даних хронологічних межах.

Ключові слова: джерела, листи, донесення, зізнання, жовніри, козаки, воєнні дії.

Українські й зарубіжні історики (Т. Василевський, Ю. Мицик, М. Нагельський, Ф. Сисин та ін.) у своїх працях уже торкалися вивчення окремих аспектів цієї пам'ятки. Вони показали її важливе значення для з'ясування історії українсько-литовських й українсько-польських відносин у середині XVII ст., зокрема характеру дипломатичних акцій, позицій Чигирини і Варшави у розв'язанні «українського питання», перебігу воєнних кампаній тощо. «Щоденник канцелярський» Я. Радзивілла зберігається в Архіві головному актів давніх у Варшаві. Це – фонд № 553 (Архів Радзивіллів), VI відділ. За своєю структурою він не становить собою типового «Щоденника» з особистими записами його автора, а його різновидом, названим дослідниками «табірним», бо містить у собі різноманітну військову документацію. Як зауважив Ю. Мицик, це «узгалянюючий продукт князівської військової канцелярії, створений виключно канцеляристами», які вписували «до одного фоліанту всю вхідну й вихідну документацію князівської ставки...»¹. Оригінал пам'ятки за назвою «Щоденник канцелярський Януша Радзивілла (1612–1655) ... від 23.VI.1649 до 5.II.1652» (Сигнатура: Скринька № 36: 37/1) налічує 825 арк.,

¹ о. Мицик Ю. Щоденник князя Януша Радзивілла як джерело з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. / о. Юрій Мицик // Albaruthenica. Студії з історії Білорусії. – К., 2009. – С. 111.

а її варіант у мікрофільмі «Листи, уривки листів і щоденники Януша Радзивілла гетьмана з років 1649–1651» (Сигнатура № 36) має всього 632 арк.

Аналіз її джерельної інформації дозволяє стверджувати наступне: вона містить чимало оригінальних даних, які відкривають можливості для переосмислення ряду важливих аспектів національно-визвольної, соціальної та конфесійної боротьби українців, внутрішньої і зовнішньої політики уряду Б. Хмельницького, воєнних кампаній української, польської і литовської армій, міжнародного становища Української держави 1649–1652 рр. тощо. Вдалося також виявити й матеріали, що торкаються висвітлення перебігу революційних подій на території Поділля й Південно-Східної Волині. Це 32 листи, донесення, «новини», зізнання («конфесати») полонених козаків і покозачених посполитих й інших документів. У хронологічному порядку вони розподіляються таким чином: червень 1649 р. – 6 документів, серпень–жовтень 1650 р. – 5 документів і січень–квітень 1651 р. – 21 документ. Тематично висвітлюють події боротьби подолян і волинян проти наступаючих підрозділів польського війська у червні 1649 р., розташування польської армії під стінами Кам'янця-Подільського та перебігу молдовської кампанії українського гетьмана упродовж серпня–вересня 1650 р. і його наслідків, а також опору козаків і поспільства Брацлавського і Вінницького полків вторгненню польського війська у лютому–березні 1651 р. Чотири документи (один у скороченому варіанті) опублікував Ю. Мицик у фундаментальному археологічному виданні «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.»².

Виїмки анонімного автора з листів регіментарів (командуючих) польського війська від 20 червня 1649 р. дозволяють уточнити чисельність польських жовнірів, котрі вторгнулися у червні у Південно-Східну Волинь. За їх даними, лише у полках белзького каштеляна А. Фірлея та кам'янецького каштеляна С. Лянцкоронського налічувалося 9 тис. осіб.³ Враховуючи, що кіннота складала у ньому бл. 7 тис. осіб, то загальна чисельність вояків, з врахуванням чисельності обозних слуг, становила (відповідно до методики, запропонованої польським дослідником Р. Сікорою, «слід помножити кількість кіннотників у два рази для в'ясування чисельності обозних слуг»⁴) бл. 16 тис. осіб.

² Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / упорядник док. іст. наук, проф., протоієрей УПЦ Київського Патріархату о. Юрій Мицик. – К., 2012. – Т. 1: (1648–1649 рр.). – С. 387–388; К., 2013. – Т. 2: (1650–1651 рр.). – С. 119–124, 143–144.

³ Архів головний актів давніх (далі – АГАД). – Ф. 553. – Сигн. № 36 і 37/1. – Арк. 82.

⁴ Sikora R. Zapomniana armia / Radosław Sikora // W kręgu Hadziaczka A. D. 1658. Od Historii do Literatury. – Kraków, 2008. – S. 159.

Інформація листа мозирського підкоморія від 20 червня доповнює дані вже введених до наукового обігу джерел про бій волинських козаків полковників Гараська і М. Тиші 15 червня з польськими корогвами під стінами Звягеля та обставини залишення ними міста. Виявляється, що в час їхнього відступу жовніри підпалили його у трьох місцях, внаслідок чого воно «перетворилося у попіл». Більшості козаків вдалося «врятуватися через міст» на р. Случ. Тому, за образним висловлюванням автора листа, «однак тільки дрібні гілки обтинаємо з ласки Божої, але саме ж дерево ціле»⁵. Винятково важливе значення мають зізнання полоненого козака В. Писаренка (липень 1649 р.). З них дізнаємося, що після відступу волинських полків Б. Хмельницький зберіг їх і два з них відправив на допомогу підрозділам, що діяли на півдні Великого князівства Литовського. Один з них, сформований переважно з посполитих Полонного, Звягеля, Сульжинець і Старокостянтинова та їхніх околиць (чисельністю у 4 тис. осіб), спочатку очолив І. Донець, а потім І. Богаченко. Другий полк (у 3 тис. осіб) продовжував перебувати під регіментом Гараська. В. Писаренко наголошував на тому, що полк І. Донця повністю складався з «працюючого хлопства, яке перед цим ніколи у козацтві не перебувало. І не має між ними більше двадцяти старинних козаків»⁶.

Дешифру цінної інформації про захоплення 23 червня 1649 р. брацлавським полковником Д. Нечаєм м. Меджибожа (тогочасного форtpосту польської присутності у центральній частині Поділля), наближення українського війська до Пилявець й панічної втечі наступного дня польських підрозділів з-під Старокостянтинова мають «Пункти листа з Чолганського Каменя» від 27 червня анонімного автора. Дана інформація засвідчує, що майже всі вони (чисельністю бл. 10 тис. осіб) під проводом С. Лянцкоронського вирушили на допомогу обложеному у замку жовнірам. Їхня раптова атака з тилу подільських козаків спонукала Д. Нечая з боєм відступити до заздалегідь викопаних шанців за містом у Звіжинці (?). Тут останні вчинили ворогу затятий спротив. Дізнавшись від полонених українських вояків про наближення Б. Хмельницького до Пилявець, польське командування ухвалило відступити і 25 червня його військо поспішно подалося до Старокостянтинова. Враховуючи панічні настрої жовнірів, 26 червня А. Фірлей (регіментар польських підрозділів) наказав відходити (під захистом табору) до Збаража⁷.

5 джерел, як уже зазначалося, проливає світло на характер українсько-польських відносин у серпні—вересні 1650 р. у зв'язку з появою

⁵ АГАД. — Ф. 553. — Сигн. № 36 і 37/1. — Арк. 83.

⁶ Там само. — Сигн. № 36. — Арк. 198.

⁷ Там само. — Сигн. № 36 і 37/1. — Арк. 113—114.

польського війська великого коронного гетьмана М. Потоцького під стінами Кам'янця-Подільського та походом Б. Хмельницького до Молдови. За свідченням львівського підкоморія В. Мясковського, у серпні 1650 р. Б. Хмельницький, приймаючи посланців коронного хорунжого А. Конєцпольського, порушив питання про страту чи видачу йому чигиринського підстарости Д. Чаплинського (котрий весною 1647 р. вчинив напад на Суботів), інакше «нехай уся шляхта зі (своїми) вольностями загине». Автор також констатував факт залишення 8 вересня польським військом місця перебування на Орининському полі та прибуття до «старих окопів» біля Кам'янця-Подільського⁸. За даними листів київського воєводи А. Кисіля та аноніма з Кам'янця, написаних у кінці серпня – початку вересня, український гетьман не приховував свого гострого роздратування наближенням коронного війська до кордонів козацької України, а саме: його дислокацією на полях неподалік Оринина. За визнанням А. Кисіля, він сприйняв цю інформацію як загрозу наступу на нього, тому відразу ж «всі свої полки підняв» і до хана послав, і до калгисолтана та буджацьких татар, прохаючи допомоги⁹. Анонім з Кам'янця переповідав новину про заяву гетьмана вирушити негайно в похід, якщо йому не видадуть Д. Чаплинського і підтвердяться відомості про наближення польського обозу. І тоді, за його словами «... ці всі (шляхтичі – В. С.), хто тут живе, найперші за обоз свій заплатять горлом»¹⁰.

Унікальною є інформація одного з листів литовського шляхтича, полковника С. Павші про значні втрати українських вояків, коли у них під час переправи через Дністер (повертаючись з Молдови) розірвалися посеред річки плоті, внаслідок чого «... і там сила їх потопилася»¹¹. Безперечний інтерес для дослідників має зміст листа М. Потоцького до старости житомирського від 8 жовтня. По-перше, в ньому повідомив про виникнення непорозумінь між гетьманом та калга-солтаном під час походу до Молдови. Б. Хмельницького неприємно вразила спроба останнього за спиною в нього порозумітися з молдавським господарем В. Лупу. Внаслідок чого «хотів від солтана відійти й уступитися з волоської землі». Щоправда, згодом вони порозумілися і разом розташувалися таборами під Чепеловим над р. Каймар, очікуючи на повернення гетьманського посланця від М. Потоцького. По-друге, подав у листі цікаву звістку про прохання чоловічого населення подільського Подністров'я записати його до лав козацького реєстру. «Подністрияни всі, – наголо-

⁸ Там само. – Арк. 459–460.

⁹ Там само. – Арк. 443.

¹⁰ Там само. – Арк. 458–459.

¹¹ Там само. – Арк. 510.

шував автор листа, – прохали Хмельницького, аби їх уписав до реєстрів запорозьких, бо їх найбільше приваблює молодецька повинність і тоді їх пописав». Вчинив це з тієї причини, що хоче на зиму розташувати залоги у Брацлавщині і вони мають починатися з Ямполья, де перебуватиме Д. Нечай зі своїм полком¹².

Найбільша колекція джерел «Щоденника канцелярського», які нами вивчалися, стосується показу подій боротьби подільських козаків і посполитих з польським військом (чисельністю бл. 20 тис. жовнірів), яке під проводом польного гетьмана вторгнулося на терени козацької України в лютому 1651 р. Так, «Відомості з України» аноніма повідомляють про відправлення Б. Хмельницьким «у суботу перед Водохрещенням» послів з Криму, прохаючи допомоги, «бо Нечай щоденно пише до нього, що вже ляхи наступають. На що Хмельницький відповів: я з військом своїм не піду до них «нехай ляхи самі до нас приходять, а ми будемо оборонятися». І наказав полку Д. Нечая вирушити до Вінниці, а нині полковник у Брацлаві¹³. «Відомості» із середини лютого доповнюють попередні. Їх анонімний автор зазначав, що гетьман всюди полки і залоги «попереду і з боків розташував по містам за лінією» й дуже «думає» про прибуття Кримської орди. А до Д. Нечая написав, щоб той відправив посланця до буджацьких татар і «сповістив по містах, аби вимолотили гумна» і зерно до ям зсипали, що «і чинять поголовно». Нереєстровим козакам також було наказано готуватися до боротьби. Й уже по містечкам «всюди залоги за лінією»¹⁴. Інформацію уже відомих історикам джерел помітно збагачує лист брацлавського воєводи С. Лянцкоронського від 14 лютого до А. Кисіля. Скаржився на те, що тепер козаки зайняли велику частину Подільського воєводства і стали залогоми у різних містах і при фортецях – всього ж понад 30 тис. «поспільства нереєстрових під титулом реєстрових» козаків. Увійшовши за «лінію», як констатував воєвода, вони чинять «усім перешкоди», зокрема «повбивали багато шляхти» й своїми роз'їздами уже вдаються до збройних сутичок під самим Баром. Це все діється за розпорядженням двох полковників Брацлавщини: Д. Нечая та Івана Богуна. Зазначив, що перший з них з 10 тис. козаків з'явився до Шаргорода, де начебто без жодної причини ув'язнив купців і «заможних людей»¹⁵.

Лист київського каштеляна до С. Павші спростовує дані інших джерел польського походження про ініціативу власне української сторони у

¹² Там само. – Арк. 515.

¹³ Там само. – Арк. 590.

¹⁴ Там само. – Арк. 583.

¹⁵ Там само. – Арк. 588–589.

розв'язанні у лютому воєнних дій з поляками. Так, автор стверджував, що коронне військо збирається до купи, одна частина під Кам'янцем-Подільським, інша – під Баром. Їхні регіментарі мають наміри прямувати не тільки до лінії, але «і далі у Брацлавщину». Саме з Бару планували «несподівано і швидко зійтися у бою з брацлавським полком Нечая». Важливою є зроблена заувага про те, що Б. Хмельницький «найбільше довіряє брацлавському полку»¹⁶.

Листи польного гетьмана М. Калиновського, черкаського старости М. Кисіля й референдаря (аноніма) дозволяють уточнити реконструйовану в історіографії картину оборони м. Красного (20–22 лютого). Особливо цінною є інформація М. Кисіля, котрий брав участь у боях за місто. Він зазначав, що з Бару вирушили кіннотою до Красного, де перебував Д. Нечай. По дорозі «висікли Ворошилівку», звідкіля «і один не втік». Після чого, неочікувано для брацлавського полковника, ранком у понеділок напали на «передню сторожу». Він підтверджує свідчення деяких джерел, що козаки залоги у неділю відсвяткували Масляну (Сиропусну неділю), а тому «п'яні були». Правда, попри це, «неочікувано швидко» вибили з міста авангард поляків, котрий увірвався до нього. Однак, з підходом основних сил, ті спромоглися контратакувати українців і змусити їх відступити до замку, де спромоглися «укріпитися». А в запеклому бою у місті було «посічено Нечая», котрого із собою забрали козаки. Від важких ран через годину від помер. Полягли його племінник (у джерелі помилково написано брат) і кілька значних старшин¹⁷.

Польські підрозділи, за визнанням черкаського старости, оволоділи обома частинами міста («обоба містами») й оточили замок, міцно укріплений. Потім вони вчинили штурм, але «козаки захищалися теж потужно, не могли ми його взяти». Ранком у вівторок військо підготувалося до нового приступу. Як стверджує автор, М. Калиновський спочатку відправив на нього німецьку піхоту, «якої мали небагато». Проте вона нічого не змогла вдіяти, втративши 2 капітанів і чимало рядових вояків. Тоді польний гетьман кинув на приступ жовнірів, але, за визнанням М. Кисіля, «і нас сильно вражали: челядь, коней, товариство»¹⁸. Внаслідок чого М. Калиновський розпорядився їм «злізти з коней і пішо штурмувати». Визнавав, що «... важко було влазити на вали і паркани, проте не існувало іншого способу», а тому «сокирами рубали вали і паркани». При цьому «дуже нас вражали і (так) настала ніч» й було наказано відійти до табору¹⁹.

¹⁶ Там само. – Арк. 587–588.

¹⁷ Там само. – Арк. 602.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. – Арк. 602–603.

«Наші» очікували, що українці в ночі спробують вирватися із замку, тому частину корогв розташували на дорогах. Опівночі вони почали залишати замок, на них напали і «їх бито і січено як псів». Деяких захопили, зокрема було приведено Гавратинського і кількох сотників, окремих «шляхтичів та попів». Інших «вирізали у пень», а «мазури не милували ні жінок, ні дітей». Д. Нечай знайшли покладеного на столі «накритого килимом у замку. Свічка горіла у головах». З 500 осіб з «гармат наших було вбито». «Хлопів» «по пивницях, у соломі» знаходили немало посічених «кожного у пень», а саме «місто, замок і хутори дощенту спалили». Челядь набрала багато здобичі. «Важко сказати скільки їх загинуло. Думаю, що понад десять тисяч осіб». І все ж це не була така сила, як її вдавали²⁰.

Вельми цінними є факти, наведені М. Калиновським у листі до Я. Радзивілла від 24 (?) лютого з Красного. Так, повідомляв, що Нечай з «братом» своїм, Кривенком «і кількома тисячами дружини полягли у Красному й гармата його у моїх руках». Зазначав, що проводив перемовини із захисниками замку, пропонуючи їм, аби «козаки пішли за лінію, а міщани щоб пану своєму дідичному віддали послушанство і підданство». Намагався переконати, що «з'явився сюди не для ведення жодної війни, але для того, аби зміг лише принести Вітчизні очікуваний мир і Військо Запорозьке щоб при вольностях своїх залишалось. Проте були такими затятими, що воліли загинути, ніж поклонитися й(ого) к(оролівській) м(илості) пану н(ашому) м(илостивому)». Дістав до рук Гавратинського «й інших значних козаків»²¹. З листа референдаря від 4 березня дізнаємося про окремі подробиці походу до Красного та бою у місті. Зокрема, у ньому зазначалося, що М. Калиновський, вирушаючи у похід, прихопив гармати з Кам'янця-Подільського. Проходячи мимо Бара, він попросив С. Лянцкоронського з'явитися до нього. Ця зустріч відбулася десь за 30 км від міста. На ній було узгоджено план наступних дій, що передбачав похід на Красне. Джерело підтверджує факт просування в авангарді армії кінних корогв, засвідчує, що Д. Нечай, дізнавшись про появу противника у місті, «випав із замку» і вчинив «потужний бій», проте змушений був відступити. Викликає інтерес наступна подробиця укріплення замку: «був дуже оборонний, з трьох сторін поставлено гармати...»²².

Кілька джерел дозволяє уточнити перебіг захоплення жовнірами інших подільських міст. Зокрема М. Калиновський, повідомляючи про хід кампанії коронного підканцлера, зазначав, що після знищення Красного він отримав звістку про накопичення козаків і повстанців у Морафі й

²⁰ Там само. — Арк. 603.

²¹ Там само. — Арк. 606.

²² Там само. — Арк. 608.

Шаргороді: «людей до себе немало набирають, хочачи наше військо з тилу обійти». Спочатку польний гетьман 23 лютого подався до Морафи. Як він констатував, тільки після тривалих перемовин («ледве не ледве») керівники міської залоги погодилися скласти зброю, проте за умови, щоб жовніри розташувалися у передмісті й не вступали до самого міста. Тоді М. Калиновський вшикував військо для штурму, попередивши, що буде «зносити вогнем і мечем»²³. Перед цією загрозою вони дозволили увійти до міста, однак самі «з майном своїм» перебралися до замку. При цьому відмовлялися прийняти запропоновані командуючим польської армії умови капітуляції. І, як читаємо у джерелі, 24 лютого розпочалися довготривалі (упродовж половини дня) суперечки. Польний гетьман розпорядився жовнірам «готуватися до штурму». Після чого засвідчили готовність виконати їх: вийти із замку, видати гармати й присягнути, що «ніколи не приєднуватимуться до козацьких бунтів й будуть прихильними до й(ого) к(оролівської) м(илості)». Своїх старшин не видали, бо, мовляв, «ті повтікали». Цього ж дня польське військо подалося до Шаргорода, розсилаючи у різні сторони роз'їзди²⁴.

З листів шляхтича Словецького до матері та С. Потоцького до С. Павші можна почерпнути цінну інформацію про дії польських підрозділів після захоплення Красного. Так, з них довідуємося, що у Морафі козаки видали не тільки гармати, але й ручну вогнепальну зброю й порох. Самі ж присягнули на тому, що «більше при Хмельницькому перебувати не будуть». Місто Чернівці відразу ж здалося. Затятий спротив вчинили козаки і міщани Стіни, котрі майже дві доби відбивали приступи поляків. М. Калиновський змушений був піти на переговори з ними, які завершилися компромісом. Так, польний гетьман погодився не вводити до міста залоги, а його оборонці – присягнути на вірність королю і віддати кілька тисяч рушниць і самопалів. При цьому останні відмовилися видати свою старшину²⁵. Козаки і міщани Ямполья зустріли ворога зі зброєю у руках. Оволодівши ним штурмом, жовніри його спалили, а жителів вирізали. Хоча мешканці Станіславчика при наближенні жовнірів поспішно залишили місто, жовніри його вщент пограбували. Всі поселення, що вчиняли опір, «винищували в пень»²⁶. Довідавшись про вчинений поляками погром у Красному й інших містах, Б. Хмельницький розпорядився у церквах полкових міст козацької України відправити панахиду по Д. Нечаю, його «брату» й інших полеглих відомих старшин Брацлавського полку.

²³ Там само. – Арк. 636.

²⁴ Там само. – Арк. 636–637.

²⁵ Там само. – Арк. 636–637.

²⁶ Там само. – Сигн. № 36. – Арк. 544; Сигн. № 36 і 37/1. – Арк. 633, 696.

Зокрема, у Чернігові її вчинили «з великими церемоніями і зібраннями людей» з нагоди відспівування «одного славного полковника і двох старшин побитих ляхами, як за душі Нечая і брата його»²⁷.

Важливу джерельну інформацію про оборону 11–21 березня українськими воїнами під проводом І. Бугуна Вінниці містить зміст листа шляхтича С. Потоцького до матері від 18 березня з Вінниці. Так, повідомляв її, що тіло ротмістра С. Мелешка, котрий потрапив до ополонки (під час переслідування 11 березня козаків, котрі відступали до свого опорного пункту, зробленого навколо монастиря) і загинув, відвезли до Бара. Інакше сталося з тілом іншого полеглого ротмістра – М. Кисіля (брата А. Кисіля), яке «пси з'їли, знайшли тільки одну руку, ногу й голову». Він уточнив, що командуючий авангардом польського війська С. Лянцкоронський також добряче постраждав у тій ополонці, «бо втік до замку, (побоюючись) щоб з міста козаки не випали і киями смачно взяв по хребту»²⁸. Підкреслив той аспект оборони козаків, що вони «уфортифікувалися дуже добре» і вчинити їм «нічого не змогли», бо «хіба виморювати голодом і з гармат мацати, які дуже їм не смакують». Наводячи зізнання захоплених до полону захисників монастиря, констатував, що вони мають мало «живності» та пороху і їм важко діставати воду, так як «наші дуже їх мацають з шанцю свого»²⁹. Наголошував на обмаль у війську піхоти, що «ледаче надходить з Польщі». Цікавим є визнання С. Потоцького, що німці вкрай неохоче йшли до штурму українських позицій: «Пан Бог лише знає, що слід вчинити, аби німців до штурму спонукати». А коли з окопів їм назустріч вибіжать кілька десятків козаків, «то відразу ж утікають». На його переконання, польські «челядь і товариство охоче йдуть (на штурм), проте вони не так до цього придатні». Гармаші «ледачі». Козаки ж «так укопалися у ямах і в укриттях, що їх і гранатами ледве чи можна викурити»³⁰.

Кілька джерел засвідчує важке становище польських жовнірів, котрі розпочали відступ з-під Вінниці до Бара, а звідтіля до Кам'янця-Подільського. Як стверджував С. Лянцкоронський у листі від 5 квітня до київського каштеляна, військо «внівеч зруйноване...вже плєбс увесь всюди повстав, бунти подністровські вже знову розквітли». І коли було раніше зменшили потугу Хмельницького, то тепер її «йому більше було». Скаржився на те, що знову довелося повернути йому «заможні краї, які було видерли з рук ворога, тепер знову повертаємо», а наше військо має пере-

²⁷ Там само. – Сигн. № 36 і 37/1. – Арк. 620–621.

²⁸ Там само. – Сигн. № 36. – Арк. 543.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

бувати у «голодному краї». Подає також інформацію про бій з українцями і татарами у Новому Костянтинові³¹. В іншому листі (до Я. Тишкевича від 31 березня) наводить дані про зіткнення його роз'їзду з козаками і татарами у Хмільнику³².

Отже, матеріали «Щоденника канцелярського» Я. Радзивілла зберігають у собі вельми важливі відомості, що доповнюють інформацію інших джерел про окремі епізоди революційної боротьби населення Поділля і Південно-Східної Волині середини 1649 – березня 1651 рр.

«Щоденник канцелярський» литовського польного гетьмана Януша Радзивілла як джерело дослідження революційних подій у Поділлі й Південно-Східній Волині (середина 1649 – березень 1651 рр.).

Дане джерело становить собою не типовий «Щоденник» особистих записів його автора, а належить до різновиду «табірних» і містить у собі різноманітну документацію, що надходила до князівської канцелярії. Зберігається в Архіві головному актів давніх у Варшаві (фонд № 553, відділ VI, сигн. № 36 і 37/1. – 825 арк.). Належить до найцінніших для дослідження Української революції 1648–1676 рр., у першу чергу перебігу воєнних кампаній, українсько-польських й українсько-литовських відносин.

Його аналіз дозволив виявити групу матеріалів (32 одиниці), що проливає світло на хід визвольної й соціальної боротьби населення Поділля й Південно-Східної Волині середини 1649 – березня 1651 рр. 6 із них має додаткову інформацію про формування волинських козацьких полків, соціальний склад й боротьбу з польською армією у червні 1649 р., а також бої подільських полків з поляками за Меджибіж. 5 документів – важливі для уточнення молдовського походу Б. Хмельницького й ставлення до нього подолян (серпень–вересень 1650 р.). Найбільшу групу (21 одиницю) складають матеріали про боротьбу козаків і посполитих Поділля з польським військом польного гетьмана М. Калиновського (лютий–березень 1651 р.). Зокрема, вони збагачують існуючі в історіографії дані про підготовку польської кампанії, мужній спротив захисників Красного, Морафи, Стіни й інших міст, оборону Вінниці та відступ поляків.

Введення до наукового обігу матеріалів даного джерела дозволить історикам внести важливі корективи до витвореної картини революційних подій.

³¹ Там само. – Сигн. № 36 і 37/1. – Арк. 737–738.

³² Там само. – Сигн. № 36. – Арк. 579.

REFERENCES

1. Arhiv glavnyi aktiv davnih (AGAD). F. 553. Sygn. #36, 37/1. [in Polish].
2. *o. Mytsyk Yu.* (Comp.) Dzherela z istoriyi Natsionalno-vyzvolnoyi viynu ukrainskogo narodu 1648–1658 rr. T. 1.(1648–1649) (2012); T. 2. (1650–1651) (2013). Kyiv. [in Ukrainian].
3. *o. Mytsyk Yu.* (2009). Shchodennyk kniazia Yanusha Radzivila yak dzherelo z istoriyi Natsionalno-vyzvolnoyi viynu ukrainskogo narodu 1648–1658 rr. Albaruthenica. Studiyyi z istoriyi Bilorusiyi. Kyiv. [in Ukrainian].
4. *Sikora R.* (2008). Zapomniana armia. W kregu Hadziacza A.D. 1658. Od Historii do Literatury. Krakow. [in Polish].

Valeriy Stepankov

**«Diary stationery» of field lithuanian hetman Janush Radziwill
as a source of study of the revolutionary events in Podolia
and south-eastern Volyn (the mid-1649 – march, 1651)**

This source is not a typical «diary» of author's personal records, it refers to «camp» diaries and contains a variety of documentation come in the princely office. It's stored in the main Archive of ancient acts in Warsaw (Fund No. 553, division VI, file Nos. 36 and 37 / 1. – 825 p.). It belongs to the most valuable for the study of the Ukrainian revolution of 1648–1676, firstly, the progress of military campaigns of the Ukrainian-Polish and Ukrainian-Lithuanian relations.

Its analysis allowed us to identify a group of materials (32 units) that sheds the light on the course of liberation and social struggle of the population of Podolia and South-Eastern Volyn mid-1649 – March, 1651. 6 of them have additional information about the formation of Volyn Cossack regiments, social structure and the struggle with the Polish army in June, 1649, and the fighting of Podolian rebels with the Poles for Medzhybizh. 5 documents are very important to clarify the Moldavian campaign of B. Khmelnytskyi and attitude of the Podolians to it (August – September 1650). The largest group (21 units) is about the struggle of the Cossacks, peasants and lower middle class citizens of Podolia with the Polish army of Hetman M. Kalinowski (February – March 1651). In particular, they enrich the existing historiography information about the preparation of the Polish campaign, the courageous resistance of the defenders of Krashe, Morafa, Stina and other cities, the defense of Vinnitsia and the retreat of the Poles.

The introduction in a scientific turn of the materials of this source will allow historians to make important adjustments to the created picture of the revolutionary events.

Key words: sources, letters, reports, recognition, soldiers, Cossacks, military actions.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 930

Саулюс Сарцявичус, Ричардас Тарашкявичус
Вильнюс

МЕТОДЫ ИДЕНТИФИКАЦИИ ПРОДУКЦИИ КИРПИЧНИКОВ СРЕДНЕВЕКОВОГО ВИЛЬНЮСА НА ПРИМЕРЕ КОСТЁЛА СВ. НИКОЛАЯ

Автори статті пропонують геохімічний і візуально-трасологічний методи дослідження, що були застосовано комплексно у дослідженні кладки (цегли) Вільнюського костелу Св. Миколая. Мета застосування цих методів – описати надані ними можливості при вирішенні датування стародавньої кладки, а також технологічних питань виробництва цегли.

Ключові слова: геохімія, таврована цегла, готика, костел Св. Миколая.

Древняя кладка в Вильнюсе, как объект исследования, вызвала интерес еще до войны. Родоначальником этих исследований следует считать польского историка искусства Мариана Морелёвского (Kitkauskas, 2007), который, основываясь на исследовании природы и древней картографии, подготовил реконструкцию города Вильнюса вплоть до 1655 г. Именно М. Морелёвский сформировал научные направления и задачи исследований старинной кирпичной кладки, определившие характер работы последующих архитекторов – исследователей Вильнюса. Изучение методов кирпичной кладки, определение пропорций размеров кирпичей и выявление последовательностей с хронологической точки

зрения – всё это становится одной из главных тем исследований, собравших наибольшее количество публикаций как в историографии за рубежом, так и в историографии Литвы (Цауне, 1984; Stiehl, 1937; Раппопорт, 1976, С. 83–85; Раппопорт, 1994; Чернов, 2013, С. 208–210; Rudkowski, 1952, С. 7–19; Tomaszewski, 1955; Abramauskas, 1958; Pinkus, 1958, С. 34; Jaloveckas, Dambrauskaitė, 1970, С. 79–90; Žulkus, 1979, С. 40–42). На размеры кирпича в исследовании древней кладки ссылаются хорошо известные в Литве исследователи Напалеонас Киткаускас (Kitkauskas, 2009; Kitkauskas, 2009), а также Витаутас Левандаускас (Levandauskas, 1974; Levandauskas, Mikulionis, 1975; Levandauskas, 1977; Levandauskas, Jankevičienė, 1978). Эти авторы пришли к существенному выводу – пропорции кирпича менялись в зависимости от эстетических требований, способа кладки кирпича, влияния других стран и местных традиций. Обобщая эти работы, следует констатировать, что кирпич исследовался чаще всего визуальным методом, который в качестве вспомогательного был приурочен, в принципе, главной цели – установлением хронологии построек, а чаще всего – определением этапов строительства. Это понятно, так как важнейшей целью на стадии накопления данных техники Вильнюсской кладки было датирование по конкретному архитектурному стилю. Такое производственно-практическое отношение к вариации форм кирпича очень ощущается в публикациях сотрудников Института по реставрации памятников¹, а также и в редких работах археологов по другим строительным материалам – черепице (Rackevičius, 2000), напольной плитке (Striškienė, 2009). Однако, даже визуальный метод исследования не исчерпан. Это хорошо прослеживается в новейшей монографии В. Левандаускаса, в которой отражаются накопленные на сегодняшний день знания о древних кирпичах, производимых в Литве (Levandauskas, 2012, С. 153–182).

Цель статьи – применив кирпичам Вильнюсского костёла Св. Николья геохимический и визуально-трасологический методы исследования, установить возможности этих методов при решении проблем датирования, а также технологических вопросов производства кирпича.

---

¹ Авторы, исследователи-архитекторы, исследующие материальную культуру города, публиковали свои статьи в ведомственных изданиях, предназначенных для узкого круга специалистов. Среди таких можно упомянуть следующие издания, как: Сборник статей государственной инспекции по охране памятников архитектуры Литовской ССР «Metraštinis» (1958–1960 г.г.), издание художественного музея Литовской ССР «Muziejai ir paminklai» (1966–1970 г.г.), непрерывный сборник тетрадей по строительству и архитектуре Литвы «Lietuvos TSR architektūros klausimuose», непрерывное издание Института консервации памятников «Architektūros paminklai» (1970–1993 г.г.), а также отдельные издания, предназначенные для презентации памятников регистра культурных памятников.

Вильнюсский костёл Св. Николая выбран в качестве объекта исследования по нескольким причинам. Прежде всего, это единственный из наиболее старинных зданий *in situ*, сохранившихся в Вильнюсе до наших дней. И во-вторых, этому объекту уделено особое внимание со стороны специалистов разного профиля. В своих публикациях авторы пытались ответить на их волнующий вопрос – когда и кем был построен этот костёл. Мнения по этому вопросу расходятся. Историки, ссылаясь на сохранившиеся письменные источники, интерпретируют их данные неоднозначно. Хотя костёл Св. Николая впервые упоминается только в 1387 г. датируемой привилегии короля Йогайлы к вискупу Вильнюса (Fijalek, Semkowicz, 1948, С. 5), не указывая, однако, данных про вещественный материал постройки, всё же некоторые исследователи переносят строительство костёла во времена Великого князя Литвы Витяниса или Гедиминаса (Raulinaitis, 2004, С. 328; Reklaitis, 2004, С. 338–342). Это утверждение основано на информации, фиксированной в письменных источниках о том, что будто в Вильнюсе уже в начале XIV в. стоял францисканский костёл (Rowell, 2003, С. 46). Авторы – сторонники этой гипотезы – не сходятся только в одном: был ли в то время костёл деревянным или сразу же строился из кирпича. Следует отметить, что утверждению теории о кирпичном костёле этого периода способствовали данные, полученные при проведении исследования в самом костёле. Одно из них – это археомагнитное исследование кирпичей костёла, проведенные в 7-ом десятилетии XX в. физиками Ленинградского института (Levandauskas, 2012, С. 392). Результат этого метода исследования кирпича – установлена дата строительства костёла: 1297–1310 гг. Другая находка, подтолкнувшая к более ранней дате кладки костёла – историческая и палеографическая интерпретация надписи на кирпиче с текстом на латыни (Raulinaitis, 1971, С. 35). Со слов Адольфаса Раулинайтиса, содержание текста относится к историческим фактам, упомянутым в письмах князя Великого княжества Литовского Гедиминаса, а сам стиль написания напоминает готический стиль дипломатических писем Гедиминаса (даже Миндаугаса) (Raulinaitis, 2004, С. 327–330; Matulis, 2003, С. 3). Всё же, значительная часть исследователей склонна связать строительство кирпичного костёла с Ганулом (Hanul) – купцом из Риги, который примерно в 1392 г. дарует храм францисканцам монастыря Пресвятой Девы Марии, упомянутого в фундационном документе короля Йогайлы в 1387 г. (Fijalek, Semkowicz, 1948, С. 59, 5)². Считается, что костёл, основанный Ганулом, был построен им в то время, когда он исполнял обя-

² Некоторые исследователи фундаментацию костёла Пресвятой Девы Марии также относят Ханулу (Dettlaff, 2006, С. 56–57).

занности наместника города Вильнюса. Однако, период его пребывания на должности наместника указывается авторами по-разному – 1382–1387 гг. (Drėma, 1997, С. 3–8), 1387–1392 гг. (Firkovičius, 1989, С. 39–41). Другие авторы, полагая, что Ганул правил городом до 1413 г., переносят строительство кирпичного костёла на начало XV в. (Grinius, 1994). Мнения архитекторов, высказавшихся по поводу датировки кирпичного костёла, также различаются. Одни, полагаясь на развитие стиля архитектуры костёла в регионе Балтии, датируют его концом XIV в. (Schmid, 1918, С. 61–62). Другие, оценив способ кладки кирпича, размеры самого кирпича, относят здание к концу XIV–XV в. (Kitkauskas, 2009, С. 55)³, или, опираясь на те же данные, указывают конкретную дату – 1375 г. (Levandauskas, 2012, С. 392). В числе указанных мнений ученых, следует упомянуть и данные археологов, свидетельствующих о том, что наиболее активные культурные пласты в окружающей среде костёла Св. Николая формируются не ранее, чем в III четверти XIV в., а наиболее значительное заселение этой территории фиксируется с 8-ого десятилетия XIV в. (Kaplūnaitė 2015, С. 106).

Геохимические исследования

При решении вопроса датировки костёла Св. Николая авторы статьи обратили внимание на проблематику определения качества технологии производства кирпича, а также его характеристик. Можно ли, ссылаясь на эти характеристики, выделить технологические различия / сходства кирпича с хронологической точки зрения? Для того, чтобы ответить на этот вопрос, в исследовании кирпича был использован геохимический метод, с помощью которого была поставлена цель выяснить, в какой степени кирпичи костёла Св. Николая по своему химическому составу похожи между собой и насколько они похожи / отличны в сравнении с кирпичами других построек. В более ранней публикации авторов о возможностях, предоставляемых этим методом при исследовании кирпича, констатировалось, что химический состав, зависящий от технологии производства кирпича, может помочь установить происхождение кирпичных осколов (Taraškevičius и др., 2013, С. 273–281). При получении численных значений химических элементов образцов, применяя многомерный математический анализ, составляется иерархический кластерный анализ кирпичей. Метод кластерного анализа выявляет и группирует образцы согласно сходству химических элементов. Для геохимического анализа были отобраны пять разных кирпичей, которые архитекторами были причислены к двум разным этапам строительства. Все образцы взяты

---

³ В более ранних публикациях автор датирует костел 2-ой половиной XIV в. – до крещения в 1387 г. (Киткаускас, 1991).

из чердака костёла Св. Николая (таблица 1). Три образца (М1, М2, М3) принадлежали первому – раннему этапу строительства, а два (М4, М5) – второму этапу. Данные этих кирпичей сравнивались с 8-мью кирпичами францисканского костёла Пресвятой Девы Марии (Р1-8), с 10-тью кирпичами кладки ранней Архикафедры (К1-10), а также с 34-мя кирпичами, извлечёнными из кладки разных периодов Вильнюсского Нижнего замка, охватывающих XIV–XVI в. (таблица 1).

Таблица 1

Список отбора кирпичей на геохимический анализ

Объекты в Вильнюсе	Место образца	Лабор. Нр. хронология
1	2	3
костёл Св. Николая	чердак. 1 этап	М1_XV
костёл Св. Николая	чердак. 1 этап	М2_XV
костёл Св. Николая	чердак. 1 этап	М3_XV
костёл Св. Николая	чердак.	М4_XVI?
костёл Св. Николая	чердак.	М5_XVI?
костел Пресвятой Девы Марии	Бывшая колокольня, со стороны ул. Францисканцев	Р1_XV
костел Пресвятой Девы Марии	Левая сторона алтаря	Р2_XV
костел Пресвятой Девы Марии	3-я колонна с лева от входа	Р3_?
костел Пресвятой Девы Марии	Стена мажду южной и центральной навой	Р4_1428
костел Пресвятой Девы Марии	Северная стена, окого 1-ой колонны	Р5_XV
костел Пресвятой Девы Марии	Ю-я нава, выше каплицы	Р6_1533
костел Пресвятой Девы Марии	Ю-я нава, с наружной стороны	Р7_1425
костел Пресвятой Девы Марии	Ранний этап. С-я нава	Р8_XIV
Архикафедра	Ранний этап из пресбитерии	К1_XIV
Архикафедра	чердак, С-я стена.	К2_XIV
Архикафедра	Ранний этап. Крипта "Королей", В-я стена, окого пресбитерии	К3_XIV
Архикафедра	Ранний этап. Крипта "Королей", В-я стена, окого пресбитерии.	К4_XIV
Архикафедра	Ранний этап. В-я стена, 3-я ее часть	К5_XIV
Архикафедра	Ранний этап. 3-я стена (каменная кладка), внутренняя сторона	К6_XIV
Архикафедра	Ранний этап. Крипта с фреской, наружная сторона Ю-й стены	К7_XIV

Продолж. табл. 1

1	2	3
Архикафедра	Ранний этап. Крипта с фреской. наружная сторона Ю-й стены	K8_XIV
Архикафедра	Ранний этап. С-я стена, к западу от "языческих ступеней"	K9_XIV
Архикафедра	Ранний этап. "Языческие ступени"	K10_XIV
Вильнюсский Нижний замок	Кладка М20. Восмигранная башня	Z_M20_1_XIV
Вильнюсский Нижний замок	Кладка М20. Восмигранная башня	Z_M20_2_XIV
Вильнюсский Нижний замок	Кладка М22. Надвратная башня	Z_M22_3_1326
Вильнюсский Нижний замок	Кладка М22. Надвратная башня	Z_M22_4_1326
Вильнюсский Нижний замок	Кладка М22. Надвратная башня	Z_M22_5_1326
Вильнюсский Нижний замок	Кладка М22. Надвратная башня	Z_M22_6_1326
Вильнюсский Нижний замок	Кладка М22. Надвратная башня	Z_M22_7_1326
Вильнюсский Нижний замок	Кладка М10	Z_M10_1_XIV
Вильнюсский Нижний замок	Кладка М10	Z_M10_2_XIV
Вильнюсский Нижний замок	Кладка М10	Z_M10_3_XIV
Вильнюсский Нижний замок	Кладка М10	Z_M10_4_XIV
Вильнюсский Нижний замок	Кладка М10	Z_M10_5_XIV
Вильнюсский Нижний замок	Кладка М3. В-я стена с внутренней стороны	Z_M3_1_XIV
Вильнюсский Нижний замок	Кладка М3. В-я стена с внутренней стороны	Z_M3_2_XIV
Вильнюсский Нижний замок	Кладка М3. В-я стена с внутренней стороны	Z_M3_3_XIV
Вильнюсский Нижний замок	Кладка М3. В-я стена с внутренней стороны	Z_M3_4_XIV
Вильнюсский Нижний замок	Кладка М3. В-я стена с внутренней стороны	Z_M3_5_XIV
Вильнюсский Нижний замок	Кладка М3. В-я стена с внутренней стороны	Z_M3_6_XIV
Вильнюсский Нижний замок	Кладка М3. В-я стена с внутренней стороны	Z_M3_7_XIV

Продолж. табл. 1

1	2	3
Вильнюсский Нижний замок	Кладка М3. В-я стена с внутренней стороны	Z_M3_8_XIV
Вильнюсский Нижний замок	Кладка М25	Z_M25_1_1326
Вильнюсский Нижний замок	Кладка М25.	Z_M25_2_1326
Вильнюсский Нижний замок	В-ый корпус, наружня стена окого подвала 'С"	Z_P4_1_1512
Вильнюсский Нижний замок	В-ый корпус, наружня стена окого подвала 'С"	Z_P4_2_1512
Вильнюсский Нижний замок	В-ый корпус, наружня стена окого подвала 'С"	Z_P4_3_1512
Вильнюсский Нижний замок	В-ый корпус, наружня стена окого подвала 'С"	Z_P4_4_1512
Вильнюсский Нижний замок	В-ый корпус, наружня стена окого подвала 'С"	Z_P4_5_1512
Вильнюсский Нижний замок	Ю-ый корпус, Ю-я стена, наружня сторона, окого подвала "D"	Z_P3_1_XVIa
Вильнюсский Нижний замок	Ю-ый корпус, Ю-я стена, наружня сторона, окого подвала "D"	Z_P3_2_XVIa
Вильнюсский Нижний замок	Ю-ый корпус, Ю-я стена, наружня сторона, окого подвала "D"	Z_P3_3_XVIa
Вильнюсский Нижний замок	Ю-ый корпус, Ю-я стена, наружня сторона, окого подвала "D"	Z_P3_4_XVIa
Вильнюсский Нижний замок	Ю-ый корпус, Ю-я стена, наружня сторона, окого подвала "D"	Z_P3_5_XVIa
Вильнюсский Нижний замок	Ю-ый корпус, Ю-я стена, наружня сторона, окого подвала "D"	Z_P3_6_XVIa
Вильнюсский Нижний замок	Подвал "D", окого ступеней	Z_P5_1_XVIa

Примечание: Нумерация кладки Вильнюсского Нижнего замка М3, М10, М20, М22, М25 используется согласно Н. Киткаускасу (Kitkauskas, 2009, стр. 44).

Кластерный анализ проводился в трёх случаях. В первом случае для группирования кластерной диаграммы было использовано 12 химических элементов, изменчивость которых в тех же самых осколках не превышала 5%⁴ (иллюстрация 1). Во втором случае для группирования кластерной дендограммы было использовано 20 химических элементов,

⁴ Каждый осколок был разделен на две части, обе которые и были исследованы, а установленные в них количества сравнены между собой

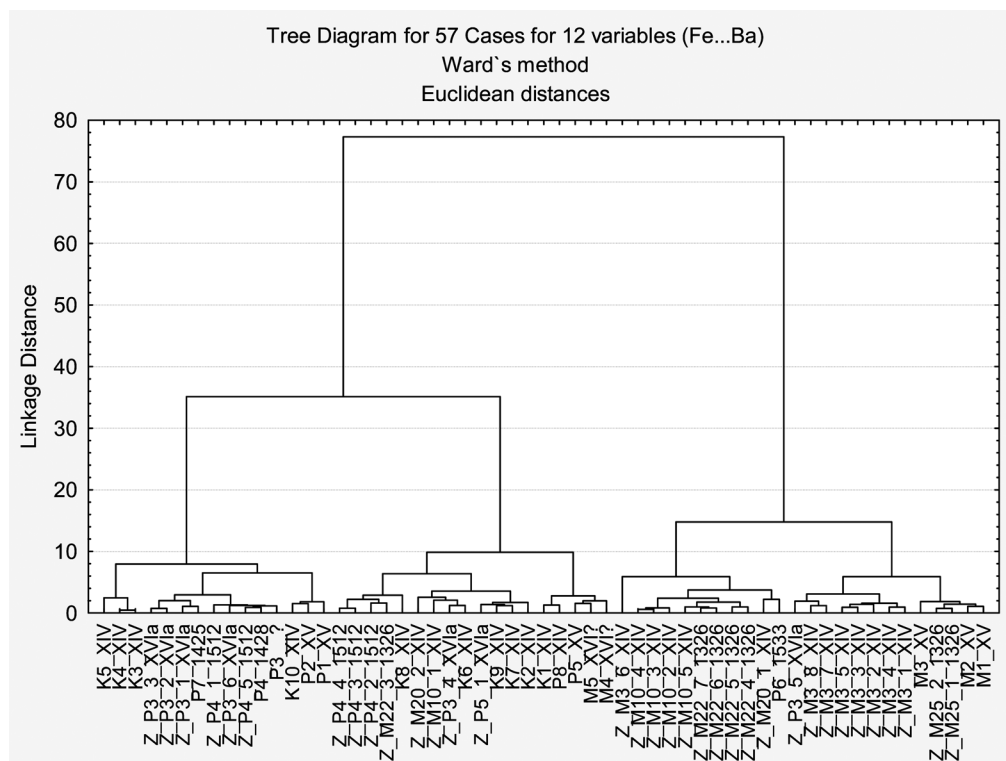

Иллюстрация 1. Дендограмма кластеров для группирования осколков 57 кирпичей, используя 12 химических элементов Fe, Si, Rb, Ti, K, Al, Th, Ni, Zn, Nb, Ga и Ba, имеющих среднюю изменчивость в осколках – до 5%. Linkage Distance – расстояние соединения. Для группирования применён метод Варда с использованием расстояния Евклида. Сокращения, определяющие номер образцы, соответствуют предоставленным в таблице 1. Авт. Р. Тарашкявичус

изменчивость которых в осколках не превышает 10% (иллюстрация 2), а в третьем случае – 25 химических элементов (иллюстрация 3). Изучив данные первой дендограммы, можно заметить, что три кирпича костёла Св. Николая (M1, M2, M3), отражающие первый период строительства, относятся к той же группе (кластеру). Следует подчеркнуть, что, увеличивая число химических элементов от 20 до 25, результат в случае этих трех кирпичей получается похожим (2, 3 иллюстрации). Эти данные демонстрируют, что кирпичи этой группы (кластера) очень схожи по своему химическому составу. Это могло бы означать, что глина, использованная для их производства, могла быть из тех же залежей, а минералогический состав использованного отощителя могли быть похожими. Интерпретируя эти данные с исторической точки зрения, можно полагать, что эти кирпичи могли быть изготовлены в той же кирпичной мастерской.

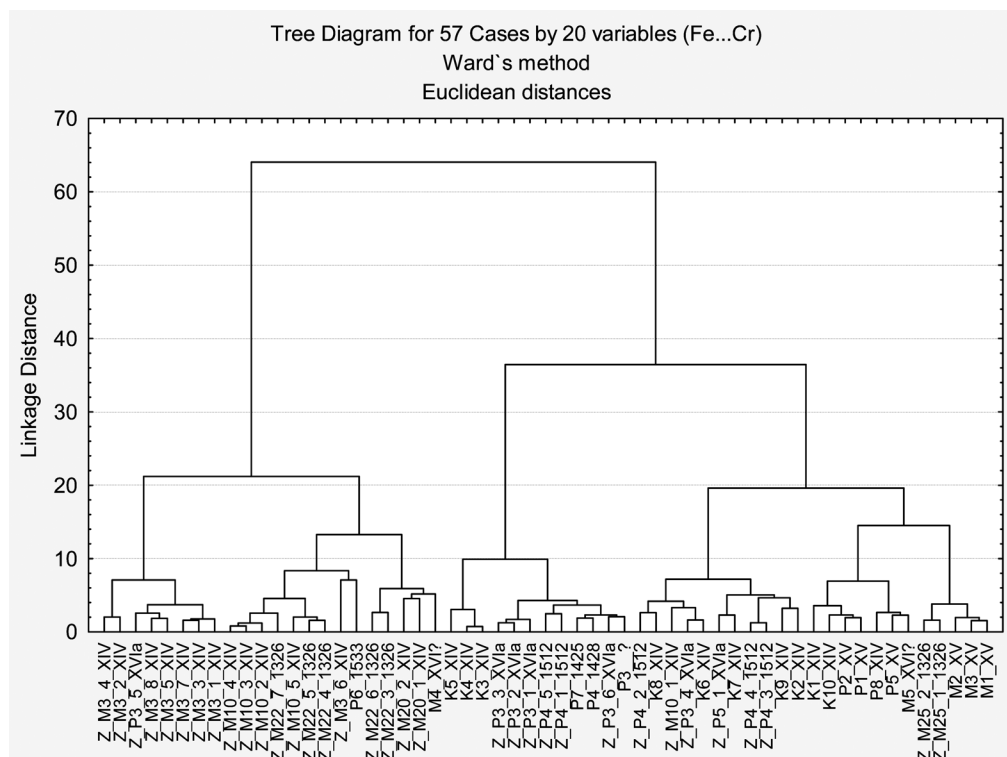

Иллюстрация 2. Дендограмма кластеров для группирования осколков 57 кирпичей, используя 20 химических элементов Fe, Si, Rb, Ti, K, Al, Th, Ni, Zn, Nb, Ga, Ba, Sr, Mn, Ca, Mg, P, Na, Cu и Cr, имеющих среднюю изменчивость в осколках – до 10 %. Linkage Distance – расстояние соединения. Для группирования применен метод Варда с использованием расстояния Евклида. Сокращения, определяющие номер образца, соответствуют предоставленным в таблице 1. Авт. Р. Тарашкявичус.

На всех трёх кластерных дендограммах прослеживается другое повторение – это схожесть трёх упомянутых кирпичей костёла Св. Николая с кирпичами Z_M22_1-2, извлечёнными из кладки башни северных ворот Вильнюсского Нижнего замка, которая по дендродатам ростверков датируется 1326–1327 гг. (Blaževičius, Bugys, 2011, С. 29). Между тем, кирпичи М4 и М5 второго этапа строительства костёла Св. Николая группируются иначе – на первой дендограмме эти кирпичи примыкают друг к другу, а наиболее близкие по схожести кирпичи извлечены из францисканского костёла Пресвятой Девы Марии (Р5 и Р8), а также ранней Кафедры (К1). Увеличивая число химических элементов до 20, меняется гомогенность кирпича и поэтому М4 уже попадает в группу с двумя кирпичами восьмиугольной башни Вильнюсского Нижнего замка Z_M 20_1-2, а М5 остается в одном кластере с уже упомянутыми кирпичами Р5 и Р8

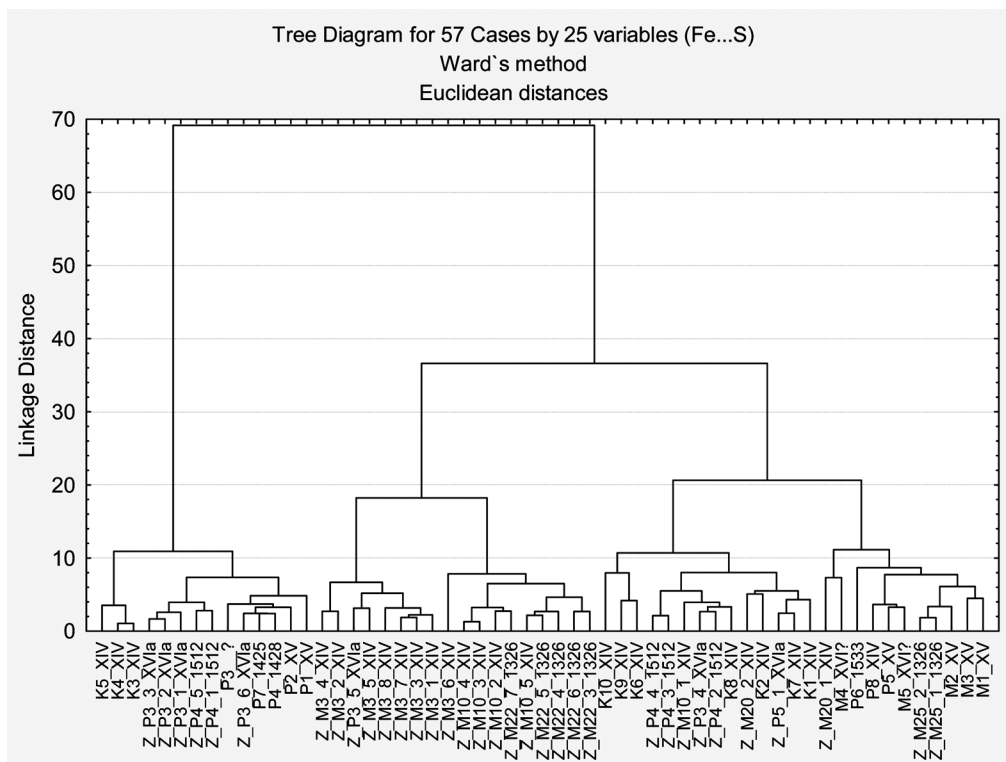

Иллюстрация 3. Дендограмма кластеров для группирования осколков 57 кирпичей, используя 25 химических элементов: Fe, Si, Rb, Ti, K, Al, Th, Ni, Zn, Nb, Ga, Ba, Sr, Mn, Ca, Mg, P, Na, Cu, Cr, Pb, Hf, V, Cl и S. Средняя изменчивость последних пяти химических элементов в осколках превышает 10%. Linkage Distance – расстояние соединения. Для группирования применен метод Варда с использованием расстояния Евклида. Сокращения, определяющие номер образца, соответствуют предоставленным в таблице 1. Авт. Р. Тарашкявичус.

из францисканского костёла. Похожая ситуация остается и на третьей дендограмме. Разница лишь в том, что в третьем варианте все кирпичи костёла Св. Николая, находящиеся в своих группах, примыкают ближе друг к другу.

Естественно, возникает вопрос – как интерпретировать эти данные? С нашей точки зрения этот вопрос может иметь две возможности решения. Первая связана с возможностями применения самого метода, который обусловлен двумя основными обстоятельствами: анализа флуоресценции рентгеновских лучей, при котором определяется химический состав, и сопоставления данных химического анализа математическими методами (кластерный анализ). Преимущество анализа флуоресценции рентгеновских лучей – это выявление большого числа химических эле-

ментов, среди которых находятся все главные химические элементы, формирующие основные минералы глины и их отошителей (Al, K, Rb, Ti, Si, ... , другие). Исследователю остаётся выбрать из них наиболее подходящих для идентификации, а потом выбрать математический метод их группирования. Какой бы из двух возможных методов математического группирования не выбрали бы – метод основных компонентов или способ кластерного анализа Варда, группируя по расстоянию Евклида – в конечном случае, результаты зависят от набора химических элементов (Dirix и др., 2013). Очевидно, что анализ кластеров геохимических данных связывает похожие образцы, выбирая их по программе, заданной исследователем, которая приводит к вопросу, какие химические элементы использовать для сравнения образцов. Применяя этот метод в контексте опознавания одного кирпича, когда извлекаются несколько образцов одного и того же кирпича и когда мы знаем *a priori*, что они изготовлены из одной и той же глины, метод выбора химических элементов для кластерного анализа, какой бы ни был выбран, указывает и на технологические характеристики производства образца. Зачастую они связаны с использованным сырьем, а также и с количеством отошителя, а также качеством смешивания глиняного теста. Так что, сомневаться в применимости используемого метода не приходится. Другая часть ответа должна быть предназначена анализу и подборке специфических минералогических и геохимических особенностей глиняного сырья, использованного в производстве кирпича. Не зная их, вопрос подбора групп информативно-идентификационных химических элементов, применяя кластерный (или другой) анализ при группировании кирпича различных объектов, становится решающим и даже существенным. Подключается еще одно неизвестное слагаемое – химический состав использованного сырья. На сегодняшний день такой подбор и исследование материалов еще не были проведены. Поэтому это становится задачей и угловым объектом будущих исследований. Учитывая то, что до сих пор у нас имеется огромное количество неизвестных, закономерности, выраженные на предоставленных дендограммах, пробуждают надежду, что изложенные методы могут развиваться и с успехом послужить для познания процессов технологий прошлого. Хотя бы, к примеру, для интерпретации схожести рецептуры подготовки кирпичного теста, или даже для идентификации продукции самих кирпичных материалов. Для иллюстрирования этого утверждения обратим внимание на клеймёные специальными знаками кирпичи.

Клеймёный кирпич костёла Св. Николая

В зарубежных изданиях о кирпиче немалую часть историографии занимает специфическая и очень информативная тема – типологизация, хронологизация штампованных или клеймёных кирпичей знаками ре-

месленников, а также анализ их культурного влияния (Rümelin, 1999; Rümelin, 2003; Noah, Noah 1992; Коноров, 1956, С. 30–140; Беленицкий, 1971, С. 127–129; Zlat, 1959, С. 71–80; Białek, 2007). В Литве эта тема почти не затрагивалась. Одним из первых, кто обратил внимание на клеймёные кирпичи, был археолог Адольфас Таутавичус, обнаруживший их на территории Вильнюсского Нижнего замка при раскопках костёла Св. Анны (Tautavičius, 1960, С. 32). Более широко это явление пытался в своей книге обсудить В. Левандаускас (Levandauskas, 2012, С. 156–162). Все же, недостаточность данных не позволила автору прийти к более точным выводам о хронологии этого явления, о культурном влиянии и даже о назначении самих меток. В работе этого автора упоминается клеймённый кирпич из костёла Св. Николая. Авторы этой статьи обнаружили, что такой кирпич на фасаде костёла имеется не один (**иллюстрация 4**). Больше всего их обнаружено на южном фасаде костёла (7 шт.). Они найдены на северном (1 шт.) и западном (3 шт.) фасадах. На торце необожженных кирпичей круглым штампом были сделаны отпечатки символов. По круглообразному орнаменту отпечатка, который состоит из сети перекрещивающихся линий, их можно разделить на четыре различных вида. На четвертой иллюстрации видно, как эти виды распределены на кладке южного и западного фасадов костёла (**иллюстрация 4**). Так как целью этой статьи не является решение очень широкой проблематики клеймённого кирпича, то мы остановимся на нескольких волнующих нас темах – насколько разнообразие клейм кирпича в костёле Св. Николая отражает различные кирпичные мастерские и какова их хронология.

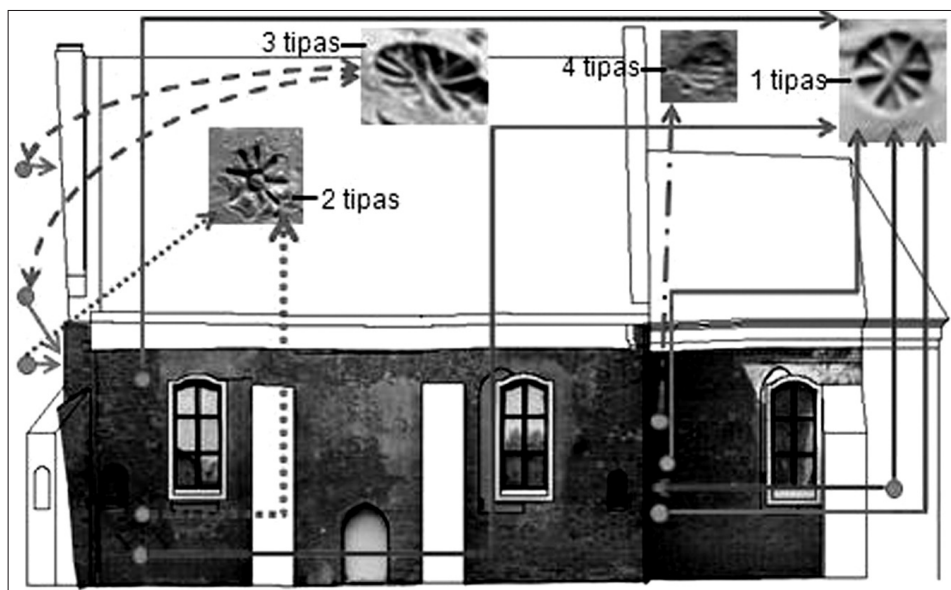

Иллюстрация 4. Южный фасад Вильнюсского костёла Св. Николая. Локализация клеймённых кирпичей. Авт. С. Сарцявичус.

В качестве исходной точки воспользуемся выводами исследователя костёла – архитектора Э. Пурлиса (Purlys, 1993, С. 33–35). Ссылаясь на размеры кирпича, исследователь выделил 3 этапа строительства храма. Первичный строительный этап прослеживается с фундамента примерно до середины окон. Автор указывает, что размер кирпича, используемого на этом этапе, составляет 32x15,5x8–8,5 см. На втором этапе строительства кирпич становится крупнее – размером до 34x17x9,2 см. На третьем этапе, который датируется началом XVI в., из кирпича строятся своды, увеличивается высота костёла, перестраивается фронтон. Оценив данные клеймёного кирпича южного фасада наряду с выделенными исследователем этапами строительства, можно полагать, что два первых этапа хронологически не разделены. Это очевидно доказывает ситуация кирпича, клеймёного штампом 1 вида на кладке. Кирпич, клеймёный знаком этого вида, встречается на всех уровнях плоскости стены (иллюстрация 4). Также следует отметить, что клеймёный кирпич 1 вида отличается по своему размеру. Беря в расчет лишь одну единицу измерения – толщину – видно, что она варьирует от 7,6–8 до 8,6–9 см (иллюстрация 5).

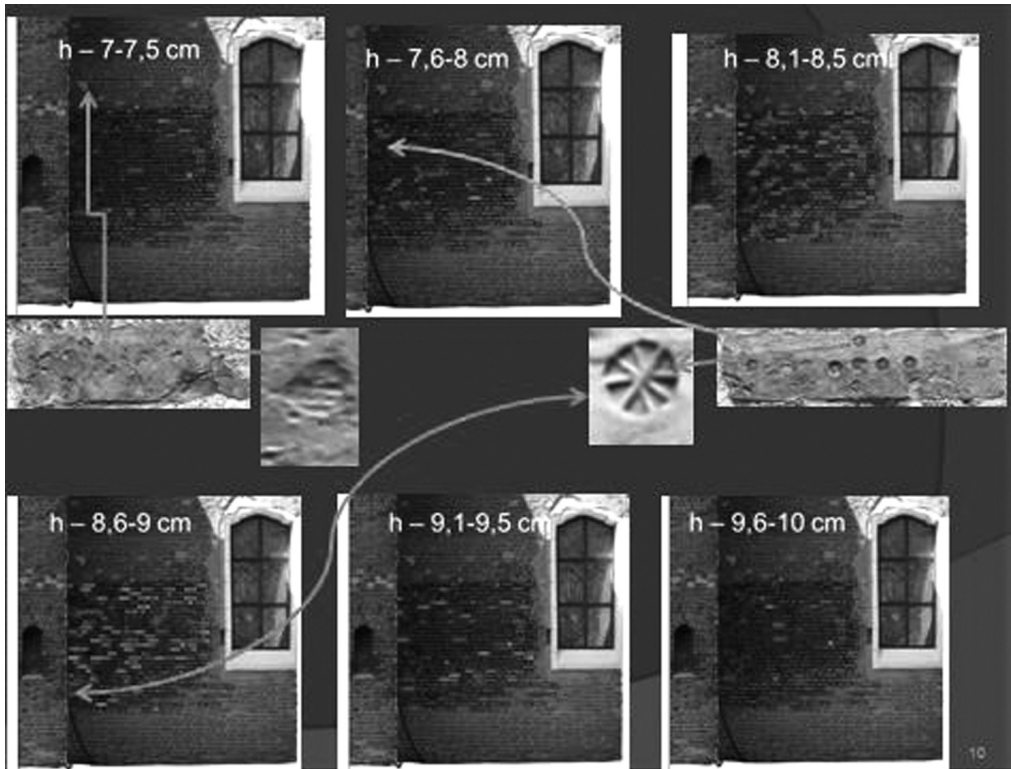

Иллюстрация 5. Отрезок южного фасада Вильнюсского костёла Св. Николая. Изменение в кладке параметров (толщины – h) кирпича.
Авт. С. Сарцявичус.

По изменению толщины кирпича на южном фасаде можно заметить, что размеры кирпича первого строительного этапа, выделенного архитектором, варьируют в значительной степени (**иллюстрация 5**). Таким образом, уже на первом этапе мы обнаружим кирпич, размер которого совпадает с кирпичом второго этапа. Из всего изложенного напрашиваются несколько выводов. Во-первых, кладка южного фасада костёла, скорее всего, была выстроена сразу в одно время. Во-вторых, кирпич южного фасада, клеймёный различными знаками, указывал бы на один строительный период. В-третьих, варьирующие размеры кирпича указывают на использование разных матриц для изготовления кирпича и на их одновременность. Возникает вопрос, отражают ли различие матриц кирпичей и знаков разные кирпичные мастерские. Частично на этот вопрос уже дан отрицательный ответ. Этот вывод диктует факт того, что кирпич, клеймёный тем же самым символом, различается по своему размеру. Другой аргумент, по нашему мнению, предоставляют геохимические данные. Как уже говорилось, именно кирпичи М1, М2, М3 первого этапа строительства слились в один кластер, что свидетельствовало бы о том, что рецептура теста этого кирпича является если не идентичной, то уж очень схожей. То, что в одной кирпичной мастерской был использован не один штамп для клеймения кирпича, а несколько, доказывает обнаруженный археологами клеймёный кирпич из исследований Вильнюсского костёла Св. Анны, построенной в 1551–1572 гг. (Tautavičius, 1960, С. 28). Здесь найден кирпич, клеймёный двумя разными знаками. Геохимические исследования этого кирпича показали, что химический состав кирпичей, клеймёных разными знаками, похожи. Они могли быть изготовлены в той же самой кирпичной мастерской (Taraškevičius и др., 2013, С. 277–278).

Ведя речь об аналогиях штампованного кирпича костёла Св. Николая – наиболее близкие из них по схожести обнаружены именно в Вильнюсе – кладке францисканского костёла Пресвятой Девы Марии (**иллюстрация 6**), а также в ходе исследований Вильнюсской Кафедры (**иллюстрация 7**). Следует констатировать, что знаки на кирпичах, обнаруженных на этих объектах, являются одними из наиболее старинных в Вильнюсе и Литве. Авторы статьи связали бы их возникновение не с традициями Киевской Руси, которые после нашествия татаро-монголов гаснут, а с немецкими землями (**иллюстрация 8**). Именно в северо-восточной Германии в средневековье выделяются два центра маркировки кирпича – Люнебург (*Lüneburg*), где клеймение их проводилась с 1361 г., а также регион Альтмарк (*Altmark*), в котором маркировка осуществлялась с 1420 г. (Rümelin, 2003, С. 140). Следует подчеркнуть, что феномен клеймения кирпича имеет региональное значение и не охватывает всей Германии, география кирпичной готики которой значительно шире. Поэтому, ссылаясь на эти аналогии, можно было бы утверждать, что костёл Св. Николая построен не раньше, чем в 7-ом десятилетии XIV в.

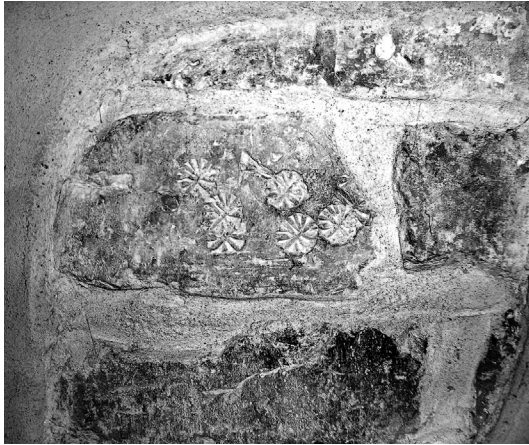

Иллюстрация 6. Клеймённый кирпич в кладке ризницы Вильнюсского костёла Пресвятой Девы Марии (фотография С. Сарцявичуса).

Иллюстрация 7. Клеймённый кирпич. Археологические исследования Вильнюсской Архикафедры в 1984–1986 гг. (руководитель исследований А. Лисанка). (Фотография К. Вайнораса. 1988 г.). Национальный музей Дворец правителей Великого княжества Литовского. Инв. № VM-F-A-364.

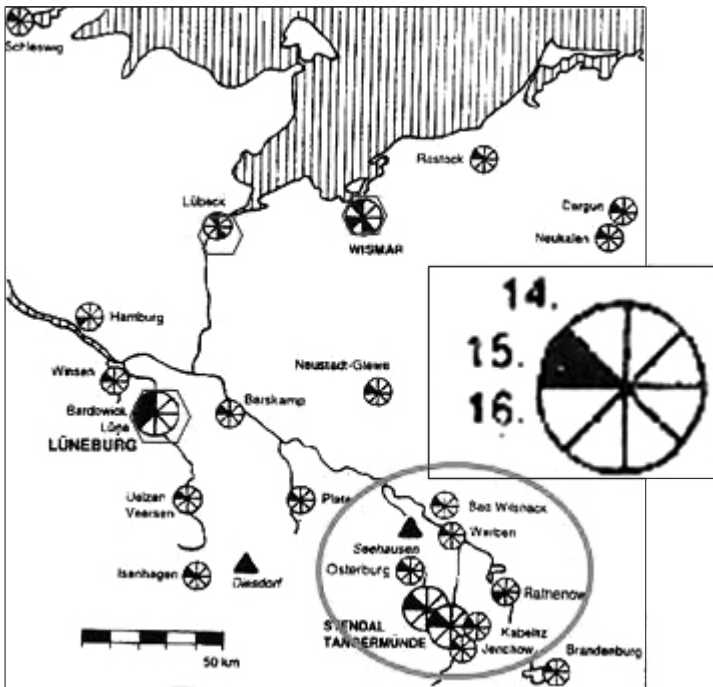

Иллюстрация 8. Распространённость клеймённого кирпича в Германии. Согласно Н. Rümelin.

Примечание – синим контуром отмечены города региона Альтмарк.

Выводы

Прибегнув к геохимическому и трасологическому методам исследования кирпича в целях датирования костёла Св. Николая, напрашивается вывод, что южная стена костёла построена в то же самое время. Обнаруженные на кирпичах стены знаки, которыми маркировался кирпич, являются одновременными и, скорее всего, использовались в одной и той же кирпичной мастерской. По аналогиям клеймёным кирпичам в Германии, кладка костёла проведена не ранее 7-ого десятилетия XIV в. Ссылаясь на распространение клеймёного кирпича в Вильнюсе, можно полагать, что кирпичная мастерская, производившая их, свою продукцию предоставляла и другим строящимся в то время объектам – Кафедре (может быть, на ее ремонт?), францисканскому костёлу Пресвятой Девы Марии. Эти выводы подтверждаются не только по клеймёным кирпичам, но и по данным геохимического анализа. Всё же, следует подчеркнуть, что данные кластерного анализа пока еще имеют методологические недостатки. Имеются в виду случаи сравнения кирпича разных объектов. В таких анализах следует учесть, что глиняное сырье, использованное для производства кирпича, добывалось из разных залежей. Поэтому в будущем, используя мульти-элементные методы анализа, необходимо провести химические исследования этих месторождений глины. Это позволило бы связать кирпич с конкретным месторождением, интенсивность эксплуатации которого менялось на протяжении истории. Не имея этих данных, возникает вопрос: по каким критериям проводить отбор химических элементов для кластерного (или какого-либо другого) анализа?

Геохимические и трасологические исследования кирпича Вильнюсского костёла Св. Николая показали, что большую перспективу имеет тематика познания старинных технологий производства кирпича. Сконцентрировавшись на поиск отражающихся в их продукции характерных черт, принадлежащих конкретным кирпичным мастерским, можно было бы более точно решать проблемы датирования, культурного влияния, а также другие проблемы.

REFERENCES

1. *Blaževičius, P., Bugys, P.* (2011) Vilniaus Žemutinės pilies teritorija. LDK Valdovų rūmų vakarinio korpuso išorės archeologinių žvalgymų I ploto į šiaurę nuo M-22 archeologinių tyrimų ataskaita. Vilniaus pilių direkcijos archyvas, b. 222. [in Lithuanian].
2. *Kaplūnaitė, I.* (2015) Vilniaus miesto katalikiškoj dalis XIV–XVI amžiaus pradžioje. Daktaro disertacija. Klaipėda: Klaipėdos Universiteto leidykla. [in Lithuanian].

3. *Fijalek, J., Semkowicz, Wł.* (1948) Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej, t. 1 (1387–1507). Kraków. [in Polish].
4. *Firkovičius, R.* (1989) Kulto pastatai ir jų vietos Vilniaus mieste. Istoriniai tyrimai. Paminklų restauravimo instituto archyvas, f. 5, b. 5033. [in Lithuanian].
5. *Rowell, S. C.* (2003) Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustratum. Gedimino laiškai. Vilnius: Vaga.
6. *Abramauskas, S.* (1958) Plytų dydžiai XIV–XV amžių Lietuvos architektūros paminkluose. Valstybinės LTSR architektūros paminklų apsaugos inspekcijos metraštis, 1, S. 31–37. [in Lithuanian].
7. *Białek, S.* (2007) Znaki kamieniarskie na budowach Lwóweckich od połowy XV do połowy XVI wieku. Rocznik Jeleniogórski, 39, S. 37–60. [in Polish].
8. *Bliujienė, A., Stančikaitė, Kiselienė, D., Mažeika, J., Taraškevičius, R., Szwareczewski, P., Messal, S., Kusiak, J., Stakėnienė, R.* (2012) Skomantai Hill-Fort in Western Lithuania: A Case Study on Habitation Site and Environment. *Archaeologia Baltica* 17. People at the crossroads of space and time (Footmarks of Societies in Ancient Europe I, pp. 101–135. [in English].
9. *Dettlaff, M. A.* (2006) Pranciškonų vienuolynas ir Švenčiausios Mergelės Marijos bažnyčia Vilniuje (XIV–XVII a.). D. Baronas (sud.) *Studia Franciscana Lithuanica*, 1. Pirmieji pranciškonų žingsniai Lietuvoje XIII–XVII a. Vilnius: Aidai, S. 54–81. [in Lithuanian].
10. *Dirix, K., Muchez, P., Degryse, P., Kaptijn, E., Music, B., Vassilieva, E., Poblome, J.* (2013). Multi-element soil prospecting aiding geophysical and archaeological survey on an archaeological site in suburban Sagalassos (SW-Turkey). *Journal of Archaeological Science*, vol. 40, pp. 2961–2970. [in English].
11. *Drėma, V.* (1997) Vilniaus Šv. Jono bažnyčia. Vilnius: R. Paknio leidykla. [in Lithuanian].
12. *Entwistle, J. A., Abrahams, P. W. & Dodgshon, R. A.* (1998) Multi-element analysis of soils from Scottish historical sites. Interpreting land-use history through the physical and geochemical analysis of soil. *Journal of Archeological Science*, 25, pp. 53–68. [in English].
13. *Gregorauskienė, V., Taraškevičius, R., Kadūnas, V., Radzevičius, A., Zinkutė, R.* (2011) Geochemical characteristics of Lithuanian urban areas (chapter 23). C. C. Johnson, A. Demetriades, J. Locutura, R. T. Ottesen (eds.). *Mapping the Chemical Environment of Urban Areas*. Wiley Publishing, pp. 393–409. [in English].
14. *Grinius, J.* (1994) Vilniaus meno paminklai : su 70 paveikslų pagal J. Bulhako ir kitų fotografijas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla. [in Lithuanian].

15. *Hjulstrom, B., Isaksson, S.* (2009) Identification of activity area in reconstructed Iron Age by combining element and lipid analyses of sediments. *Journal of Archaeological Science*, 36, pp. 174–183. [in English].
16. *Jaloveckas, R., Dambrauskaitė, T.* (1970) Buvusios šv. Jono bažnyčios Vilniuje restauraciniai tyrimai. *Architektūros paminklai*, 1, S. 79–90. [in Lithuanian].
17. *Jenkins, D. A.* (1989) Trace element geochemistry in archaeological sites. *Environmental Geochemistry and Health*, 11(2), pp. 57–62. [in English].
18. *Kitkauskas, N.* (1991) Vilniaus senovė (šv. Mikalojaus bažnyčia). *Dienovidis*, 4, S. 5. [in Lithuanian].
19. *Kitkauskas, N.* (2007) Vilniaus pilys Marijano Moreliovskio (1884–1963) tyrimuos. *Vilniaus istorijos metraštis*, 1, S. 97–116. [in Lithuanian].
20. *Kitkauskas, N.* (2009) Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai. Vilnius: Kultūros leidykla. [in Lithuanian].
21. *Kitkauskas, N.* (2012) Vilniaus pilys. Istorija, statyba, architektūra. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijos leidybos centras. [in Lithuanian].
22. *Levandauskas, V.* (1974) Lietuvos aptvarinių pilių mūro technika ir medžiagos. *LTSR architektūros klausimai*, 4, S. 432–447. [in Lithuanian].
23. *Levandauskas, V., Mikulionis, S.* (1975) Trakų pilių sienų medžiagos ir mūrijimo technika. *Architektūros paminklai*, 3, S. 121–135. [in Lithuanian].
24. *Levandauskas, V.* (1977) Lietuvos renesansinių pastatų mūro medžiagos ir technika. *Architektūros paminklai*, 4, S. 15–25. [in Lithuanian].
25. *Levandauskas, V., Jankevičienė, J.* (1978) Lietuvos gotiškų gyvenamųjų ir visuomeninių pastatų mūro medžiagos ir statybos technika. *LTSR architektūros klausimai*, 5 (3), S. 61–73. [in Lithuanian].
26. *Levandauskas, V.* (2012) Lietuvos mūro istorija. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas. [in Lithuanian].
27. *Matulis, R.* (2003) Įrašas byloja: Šv. Mikalojaus bažnyčia galėjo būti pastatyta Vytenio laikais. *Lietuvos aidas*, 44, S. [in Lithuanian].3.
28. *Metodai Lietuvos archeologijoje* (2013) Mokslas ir technologijos praeičiai pažinti. Algimantas Merkevičius(sud.), Vilnius: Vilniaus Universiteto leidykla. [in Lithuanian].
29. *Noah, R., Noah, G.* (1992). Die mittelalterlichen Ziegelmarken in Ostfriesland. *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emde (Emdener Jahrbuch)*, Bd.72, pp. 69–79. [in Germany].
30. *Pinkus, S.* (1958) Vilniaus gotika. *Mokslas ir gyvenimas*, 3, S. 33–35. [in Lithuanian].
31. *Purlys, E.* (1993) Vilniaus šv. Mikalojaus bažnyčios 1980 metų natūros tyrimai. *Architektūros paminklai*, 13, S. 29–35. [in Lithuanian].
32. *Rackevičius, G.* (2000) Vilniaus Aukštutinės pilies stogai XV a. Iš baltų kultūros istorijos. [interaktyvus]. URL: <http://www.lietuospilys.lt/data/a-pilies-stog.htm> [просмотрено 2015 10 10].

33. *Raulinaitis, A.* (1971) Ka mena įrašai (Šv. Mikalojaus bažnyčia). *Mokslas ir gyvenimas*, 9, S. 35. [in Lithuanian].
34. *Raulinaitis, A.* (2004) Apie Vilniaus Šv. Mikalojaus bažnyčios ištakas. A. Petkus (sud.) *Vilniaus Šv. Mikalojaus bažnyčia*. Vilnius: Petro ofsetas, S. 327–330. [in Lithuanian].
35. *Reklaitis, P. V.* (2004) Vilniaus Šv. Mikalojaus bažnyčia ir jos reikšmė miesto istorijoje. A. Petkus (sud.) *Vilniaus Šv. Mikalojaus bažnyčia*. Vilnius: Petro ofsetas, S. 338–359. [in Lithuanian].
36. *Rümelin, H.* (1999) Ziegelstempel des Spätmittelalters. Alt – und Neufunde in Macklenburg. *Stier und Greif, Blätter zur Kultur und Landesgeschichte in Macklenburg*, 9, pp. 67–73. [in German].
37. *Rümelin, H.* (2003) Ziegelstempel, zur Bedeutung eines spätmittelalterlichen Details der Baustoffproduktion in der Altmark. *Backsteintechnologien im Mittelalter und in der Neuzeit. Studien zur Backsteinarchitektur*, band 4, pp. 129–177. [in German].
38. *Rudkowski, T.* (1952) Badania nad rozmiara miecegly srednio wiecznego Wroclawia. *Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego*, t. VII, dodatek 5. S. 7–19. [in Polish].
39. *Sadori, L., Giraudi, C., Petitti, P., Ramrath, A.* (2004) Human impact at Lago di Mezzano (central Italy) during the Bronze Age: a multidisciplinary approach. *Quaternary International*, 113, pp. 5–17. [in English].
40. *Schmid, B.* (1918) Litauische Backsteinbauten (Neu-Traken und St. Nikolaus zu Wilna). *Die Denkmalpflege*, bd. XX, Nr.8, pp. 3–22.
41. *Stančikaitė, M., Bliujienė, A., Kisielienė, D., Mažeika, J., Taraškevičius, R., Messalc, S., Szwarzewski, P., Kusiak, J., Stakėnienė, R.* (2012) Population history and palaeoenvironment in the Skomantai archaeological site, West Lithuania : two thousand years. *Quaternary international.*: Vol. 308–309, pp. 190–204. [in English].
42. *Striškienė, E.* (2009) Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmų grindų danga pagal archeologinių tyrimų duomenis. V. Dolinskas, D. Steponavičienė (sud.) *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai ir jų atkūrimas europinės patirties kontekste*. Vilnius, pp. 73–84. [in Lithuanian].
43. *Stiehl, O.* (1937) *Der Backstein, Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*. Stuttgart. [in German].
44. *Taraškevičius, R., Stančikaitė, M., Bliujienė, A., Stakėnienė, R., Zinkutė, R., Kusiak, J.* (2012) Search for geochemical indicators of pre-urban habitation sites: case study from Skomantai hill-fort and settlement, western Lithuania. *Geochemistry: exploration, environment, analysis* Nr. 12(4), pp. 265–275. [in English].
45. *Taraškevičius, R., Bliujienė, A., Karmaza, B., Merkevičius, A., Nemickienė, R., Rackevičius, G., Sarcevičius, S., Stakėnienė, R., Strazdas, D., Širvydaitė, S.,*

- Vaitkevičius, G., Zinkutė, R.* (2013) Geocheminiai tyrimų metodai archeologijoje – taikymo galimybės. A. Merkevičius (sud.) Metodai Lietuvos archeologijoje. Mokslas ir technologijos praeičiai pažinti. Vilnius: Vilniaus Universiteto leidykla, S. 249–304. [in Lithuanian].
46. *Tautavičius, A.* (1960) Vilniaus pilies teritorijos archeologiniai kasinėjimai. Valstybinės LTSR architektūros paminklų apsaugos inspekcijos metraštis, 2, S. 3–48. [in Lithuanian].
47. *Tomaszewski, Z.* (1955) Badania cegły jako metoda pomocnicza przy datowaniu obiektów architektonicznych. Zeszty Naukowe politechniki Warszawskiej, 11. Budownictwo, IV, S. 31–52. [in Polish].
48. *Zinkutė, R., Taraškevičius, R., Želvys, T.* (2011) Major elements as possible factors of trace element urban pedochemical anomalies. Central European Journal of Chemistry 9 (2), pp. 337–347. [in English].
49. *Zlat, M.* (1959) Znaki kamieniarskie jako źródło w świetle badań wrocławskiego ratusza. Rocznik Sztuki Śląskiej, 1, S. 69–81. [in Polish].
50. *Žulkus, V.* (1979) XV – XIX amžių Klaipėdos statybinė keramika. Architektūros paminklai, 5, S. 37–42.
51. *Belenitskiy, V. D.* (1971) Kleyma i znaki na kirpichakh XII v. Iz tserkvi Dmitriya Solunskogo v Pskove. Sovetskaya arkheologiya, S. 125–136. [in Russian].
52. *Yelshin, D. D.* (2013) Novgorodskaya plinfa XI–XIII vv.: vozmozhnosti tipologicheskogo izucheniya. Novgorod i Novgorodskaya zemlya, 27, S. 208–213. [in Russian].
53. *Chernov, A. V.* (2013) Ob evolyutsii formata Novgorodskikh kirpichey XVI v. Novgorod i Novgorodskaya zemlya, 27, S. 214–219. [in Russian].
54. *Tsaune, A. V.* (1984) Zhilishcha Rigi XII–XIV vv. Riga. [in Russian].
55. *Konorov, A. V.* (1956) K istorii kirpicha v Rossii v XI–XX vekakh. Trudy Instituta estestvoznaniya i tekhniki AN SSSR. Moskva, T. 7, S. 20–150. [in Russian].
56. *Rappoport, P. A.* (1976) Metod datirovaniya pamyatnikov drevnego smolenskogo zodchestva po formatu kirpicha. Sovetskaya arkheologiya, 2, S. 83–93. [in Russian].
57. *Rappoport, P. A.* (1994) Stroitelnoe proizvodstvo Drevney Rusi (X–XIII vv.). Sankt Peterburg. [in Russian].

Saulius Sartsyavichus, Richardas Tarashkyavichus

**The methods of identification of the production of bricknesses
of the medieval Vilnius on the example of the bone of the St. Nicholas**

The object of the research is St. Nicholas Church in Vilnius. The main goal of this article – to define the supplied possibilities to solve old brick walls dating and

brick-making technological issues by adapting geochemical and transological-visual research methods. The old brick walls studies has a long tradition in Lithuania. The pionier of such studies was Marijanas Moleliovskis who formulated main research areas and issues for future generations during pre-war period. A scolar noted the changes of brick size and tie up methods during ages, that could help to determine chrological boundaries of old brick walls. Proportional-chronological regularities of the old bricks were used by many later scolars as well, almost exclusively architects. Using this method architects have determined chronological boundaries of St. Nicholas Church in the end of to the second half of 14th – 15th century. Meanwhile, other researchers' positions on this issue are very different. Some historians attribute it to the Grand Dukes Vytenis and Gediminas period, i.e., junction of the 13th and 14th centuries. [This position was confirmed by archeomagnetic bricks studies, which dated bricks 1297–1310. However, the major part of historians the foundation of brick church takes in the period between 1382 and 1413, relating it to Hanul, vicegerent of Vilnius. Solving St. Nicholas Church dating issue, the authors paid attention to a quality of bricks manufacturing technology and problems of determination of their characteristics. One of many determination of bricks characteristics ways is geochemical method. During the measurement of brick samples is obtained digital expressions of chemical elements and applied multivariate mathematical analysis which allows to create a hierarchical brick samples connection cluster analysis. Cluster analysis method let to highlight and group the samples according to similarity of chemical elements. Using this method was tried to find out, are bricks of St. Nicholas Church in their chemical composition similar and are they similar or different in comparison to the bricks of others Vilnius buildings in the 14th – 16th centuries. There are compared 5 bricks from St. Nicholas Church with 52 bricks of other buildings in Vilnius, dated from 1326 to 1526. They are: Franciscan Church of the St. Virgin Mary, early Cathedral and the Lower Castle (Table 1). Cluster analysis shows that the oldest St. Nicholas bricks could be produced in the same brickyard, and their composition of chemical elements is very similar to the samples taken from the Franciscans Church and from the northern gate tower of Lower Castle (1–3 il.). However, it should be emphasized that cluster analysis has some methodological gaps. We mean those cases when bricks are comparing taken from different objects. It should be taken into account the fact that the bricks used in the production of raw clay has been mined from the various places. Therefore, in the future, using a multi-elemental analysis methods (KA or PKA), it is necessary to carry out chemical tests of such mining places. This would allow to relate the bricks with a particular mining place, where intensity of the mining was verifying during the ages. Without these date, it is difficult to choose right chemical elements for cluster analysis. On the other hand, the geochemical data can be supplemented with transological ones, because in the St. Nicholas Church were discovered some marked bricks. There are found 11 such bricks. They were marked using round dies

with different ornamentation, that could be divided into 4 types. Most of them were found in the southern facade of the Church (4 il.). Comparing marked brick lineup with changes of bricks size in the southern facade, the authors make two eductions: a) the southern wall of the church was built at the same time; b) different marks (types 1, 2, 4) are likely had been used in the same brickyard. Founded bricks with same marks in other places of Vilnius show that the same brickyard could produce bricks for other buildings as well, that were constructing during this period, i.e., St. Virgin Mary (Franciscan) Church and the Cathedral (maybe for its repair) (6, 7 il.). Comparing marked bricks with northeastern German cities data (8 il.), it is considered that St. Nicholas Church was built not earlier than in the 7th decade of the 14th century. So, the posotion of Hanul times Church becomes more reasonable.

Key words: geochemistry, marked bricks, Gothic, St. Nicholas Church in Vilnius.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Андрій Блануца
Київ

[Огляд] Генрик Літвін. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648) / Пер. з польськ. Лесі Лисенко. – К.: Дух і Літера, 2016. – 616 с.

As soon as the proposed Ukrainian translation of Henryk Litwin (now hold a rank of Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Poland in Ukraine) represents the final work of the author of the last twenty years concerning the history of the Rus' nobility (szlakhta) in the Polish-Lithuanian Commonwealth from the time of incorporation into it of the three Rus' voivodeships – Kyiv, Volyn and Bratslav as a result of the Union of Lublin in 1569 and before the National Revolution of 1648 (according to H. Litwin – «National Liberation War»). Thus, 18 structural components of the book are presented to the reader, the bases of which are previously published essays and articles in reputable scientific editions since 1993. The focus of attention is the Rus' gentry in political, social and economic life as «the third equal partner in the Polish-Lithuanian Commonwealth». In the preface to the Ukrainian edition, H. Litwin claims about the discrown of historiographical myths the alleged catholicization of the Rus' gentry after the Union of Lublin, the expansion of the Polish gentry to the East and the extra-power of great Polish landowners (magnates), the absolute domination of the princes over the nobility etc.

The structural subdivisions of the book are presented logically and as far as possible in chronological order. Thus, the first essay is the largest one and it concerns the of the First Polish-Lithuanian Commonwealth. Here the author describes settled Polish peoples on the principle of territorial-legal communities: Great and Little Poland, Red Ruthenia, Mazovia, Royal Prussia, Livonia, Volhynia and Kyiv Regions (after 1569), the Grand Duchy of Lithuania in the

personal union until 1569; according to the principle of linguistic and ethnic communities, communities of state building traditions, confessional communities, national communities, as well as other ethnic nations – Armenians, Jews, Tatars, Karaites, Gypsies, Germans, Volosh (immigrants from Italy), the Dutch, and Scots. As a conclusion to this section, H. Litwin noted the people who gave a rise for Commonwealth had the opportunity to take part in political power through the seimyky (local parliaments), and the aliens could create their own self-governing institutions and preserve their liberty of conscience.

The following essay gives us information about the political development of Ukrainian voivodships in the Commonwealth from the time of the Union of Lublin and the third partition of Poland. According to the author, the Ukrainian lands began to acquire features of the center of the state or quasi-state power only during 1648-1667 in the hetman power form. H. Litwin interprets the independent policy of the Zaporozhian Cossacks as autonomous tendencies, and their selfless campaigns in the Crimea and Turkey as robbery raids. Peasant Cossack uprisings at the end of the XVI – early XVII cc., according the author, were as private wars, and their consequences could not be interpreted as a Polish-Ukrainian confrontation. At the same time, H. Litwin characterizes the Polish policy of increasing the Cossack register as ill-conceived, which led to an increase in the number of Cossacks and the strengthening of its anti-state character. The period of «golden rest» for ten years before 1648 proved to be a prelude to the grandiose explosion, which marked the beginning of the decline of the First Rzeczpospolita. Thus, the first division of the Polish-Lithuanian Commonwealth had important consequences for the Ukrainian lands, after which Red Ruthenia was incorporated to the Austrian Empire; the second and the third partitions the largest territory of Ukraine for a long time infused into the Russian Empire hands.

The third section of the book (the smallest and most general) is devoted to the Rus' community in the Commonwealth in 1569-1648. The Polish-Rus' contact, conflict and coexistence are shown as an exceptional situation on the background of the historical development of Europe at that time. The next article deals with the problem of the catholicization of the Rus' gentry and the assimilation processes in Ukraine of the First Rzeczpospolita. According to H. Litwin, the average nobility had double self-consciousness, whereas the political polonization of the boyars and the okolychna gentry progressed slowly due to the limited participation of these groups in seimyky (local parliaments) life. The same duality can be traced in the transition to the Polish language in conversation, which, in particular, quickly erased the Ruthenian language from private correspondence and the daily magnates communications, while the written Ruthenian language continued to dominate in the official clerical practice until the end of the XVI century. It was, in particular, the language of Volhynia metric.

The following essay sheds light on the system of land tenure of the Orthodox and Catholic churches in the Kyiv region on the basis of treasury and judicial documents. All conclusions are based on sources of secular institutions of the Commonwealth, while church archives were not involved by the author. The basis of calculations were tax registers of 1581, 1628 and 1640 of all-national level and several registers were fragmentary and used by the author as auxiliary ones. According to H. Litwin, the Eastern Rite Church owned a much larger number of estates than the Church of the Catholic Rite. Orthodox somewhat weakened its possessions after the small part of parishes transited to the Uniates after the Brest union (1596), but had a primacy. The Catholic Church expanded its landed property thanks to open-handed grants of private men. It is important, here and in the previous section, the author show the lists of surnames of different religions and churches land ownership.

Logically, the following essay is devoted to the legal status of the Orthodox and Uniate churches in the Commonwealth. Freedom of religion for the believers of the Eastern Church was provided by royal privileges and incorporation acts. According the author the Brest Union act did not violate such a principle and had rather the character of a synodal decision. At the end of the XVII century the Union received a privileged status, and the rights of the Orthodox were not formally narrowed. There are tables as a separate subdivision with lists of noble Rus' families according to confessional affiliation. Also, the author submits an article about the letter of the Kyivan khorunzhy Remiyan Yelets to the General Jesuit Vincenzo Carafi in 1647 about the plans to establish a university in Ksaveriv, Kyiv region. This information based on an interesting document from the Rome archives, published as an addition to the article in the original language and translated into Ukrainian.

The most extensive essays refer to the property and social status of the noble families of the Kyiv and Bratslav regions. The author analyzes in detail the estate status of the rich families (in separate appendix tables of landownership of the noble families), establishes such a connection with the public status in the Commonwealth. In the same perspective, a separate study has been conducted on the connection between the representatives of the elites of the Grand Duchy of Lithuania and the Kyiv region. H. Litwin reports on land tenure in the Kyiv region of such Lithuanian families as the Kmits, the Gornostaies, the Tishkevich-Logojksis, the Pronskis, the Kuhmistrovich-Dorogostayskies, the Khaletskies, the Sapięgs, the Frontskevich-Radziminskies, the Skuminov-Tishkeviches and the Sluzhkies.

H. Litwin also separately examines the Kyiv Voivodeship through the prism of the spatial structure of the territory and its influence on the political and social life of the local gentry. There is widely applied the principle of geopolitical influence, where the nobility, settled in the steppe royal lands, had much less opportunity to participate in events in the local political and civil arena. The

center of the political life of the voivodship was Zhytomyr, and not Kyiv, where the nobility gathered on voivodeship seimyks and there were according to the author's estimate for 79 years over 220 noble congresses. The author did not overlook the issue of economic nature. In particular, H. Litwin in the following essay analyzes credit transactions and «holdings» of the gentries' land of the Kyiv region through the concept of a client system, proposed by Antoni Mcjczak and developed by Urzula Augustyniak. According to H. Litwin's conclusions, such system works only in cases of prolonged financial-property relations of szlakhta (client) with magnates (overlord), the first one served as creditors of the last one.

The following few essays of the book are devoted to three Rus' voivodeships in the context of their incorporation into the Commonwealth, as well as the struggle of political groupings of the abovementioned voivodeships during the second period without king in 1574-1576, which resulted in taking power by King Stefan Batory. During his reign, H. Litwin has calculated and analyzed the representation of the gentry of Kyiv, Volhynia and Bratslav regions in the Diets.

Particular attention is paid to the analysis of the magnate factions structure in the Kyiv region. Thus, H. Litwin, taking as the basis the concept of the noble elite of Great Poland by Edward Opalinsky, enlisted to the magnates all local senators, the Rus' princes of the magnate group (according to the classification of Natalia Yakovenko), the local large landowners, as well as senators from other parts of the Commonwealth, who owned the estates or starostvas in the Kyiv region. The championship in political influence, according to H. Litwin, was held by the princes, whose groups and clans had formed the position of Kyiv region in central state assemblies.

The book is ended by a small essay on the formation of private ownerships of Ukrainian estates of the Crown great Hetman Stanisław Koniecpolski. H. Litwin addressed for this issue because of the erroneous assignment of Ivan Krypiakevich who wrote about S. Koniecpolski's huge possessions in the Eastern Podillia according to the data of the exaction registry of 1629. According to author's estimation the ownership of Koniecpolski in 1648 in the south Kyiv region had to include more than 1,000 households.

The book is completed by the detailed indexes of names and geographical terms; however the bibliography is presented at the end of each section.

[Огляд] Соціально-економічні трансформації в Україні та Білорусі в XVI–XVIII ст.: фактор реформ. – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – 232 с.

У наукових розвідках, вміщених на сторінках пропонованого читачьому загалу видання, розглядаються актуальні питання соціально-економічних перетворень та реформ на українських і білоруських землях у XVI–XVIII ст., які перебували у політичних системах спочатку Великого князівства Литовського, а згодом (після Люблінської унії 1569 р.) – Речі Посполитої. Вказаний спільний науковий збірник (автори з України та Білорусі) певною мірою узагальнює конкретні напрацювання білоруських та українських дослідників у вивченні задекларованих аспектів проблематики саме у знакові переломні моменти соціально-економічної модернізації, реорганізації та втілення реформ. Адже проведення широких історичних розвідок подібного ґатунку та удосконалення відповідного теоретико-методологічного рівня, передбачає подальше всебічне дослідження феномена соціальних та економічних реформ як актуальної наукової проблеми сучасного європейського історіописання.

Відкриває збірник стаття Владислава Берковського (Київ) про економічну складову соціально-економічних перетворень українсько-білоруських земель в умовах загальноєвропейських реформ XV–XVI ст. У ній розглядаються характерні риси впливу зовнішньо- та внутрішньо-економічних чинників на розвиток економічної структури українських та білоруських земель. Також звертається увага на економічну складову реформ XV–XVI ст., зокрема на питання попиту на товари та послуги, впливу благодійності та грабунків на економічну ситуацію та визначаються основні чинники, що призвели до пожвавлення економічної динаміки розвитку українських і білоруських земель у XV–XVI ст.

Валентин Голубєв (Мінськ) аналізує зовнішні і внутрішні передумови і хід економічного розвитку ВКЛ у XV–XVI ст. у контексті загальноєвропейських процесів. Автор акцентував увагу на перспективи розвитку сільського господарства ВКЛ з орієнтацією на вивезення продукції на європейський ринок та робить висновки про значення внутрішніх причин (економічних, політичних, соціальних, військових, демографічних, кліматичних та ін.) на рівень розвитку економіки. Тему аграрної рефор-

ми розвиває Андрій Гурбик (Київ). Він, зокрема, у своїй статті розглядає основні етапи, регіональний аспект впровадження та соціально-економічні наслідки аграрної реформи на українських та білоруських землях у XVI ст., а також відзначає історіографічні здобутки та неузгодженості (в тому числі й термінологічні) у дослідженні аграрної реформи на теренах ВКЛ.

Лариса Жеребцова (Дніпро) своє дослідження присвятила висвітленню одного із напрямків діяльності підскарбія земського – контроль за доходами і витратами від однієї з найбільших статей державних доходів ВКЛ – митних зборів. Авторка відзначає, що підпорядкування митників підскарбію земському відбувалось на фоні еволюції посади самого підскарбія від керівника скарбу до міністра фінансів у середині XVI ст., а також соціально-економічних реформ і перетворень у митній справі князівства. Як додаток до статті опубліковано документ 1531 р., що вперше визначає нові повноваження підскарбія щодо митників князівства. Андрій Блануца проаналізував джерельний потенціал книги записів Литовської метрики №49 на предмет дослідження соціально-економічних реформ у ВКЛ у 60-х роках XVI ст. Автор також детально представив дипломатичний аналіз документів цього джерела.

У статті Ірини Кітурки (Гродно) розглядаються аграрні реформи на території ВКЛ в другій половині XVIII ст., які були проведені в державних володіннях, а також аналізуються альтернативні проекти впровадженої реформи. Авторка також визначається вплив на економіку ВКЛ ідей Просвітництва і західноєвропейського досвіду через поширення економічної літератури з Заходу на територію ВКЛ. Олександр Гуржій (Київ) об'єктом свого дослідження обрав реорганізаційні процеси в торгівельній галузі України у XVIII ст. у російсько-білоруському контексті. Вчений відзначив динаміку зростання товарного виробництва, становлення національного ринку, а також охарактеризовано розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі України. Анатолій Філінюк (Кам'янець-Подільський) свою увагу звернув на економіку Правобережної України у XVIII ст. Він, зокрема, розкриває провідні тенденції і явища в системі власності та господарському житті Правобережної України напередодні і в перші роки після приєднання до складу Російської імперії. Автор констатує, що імперської влади в економічній сфері регіону значною мірою визначалась його прикордонним і геополітичним положенням, винятковими господарськими та фінансовими вигодами, концентрацією польської шляхти, специфікою суспільного життя та підпорядкуванням місцевого населення інтересам нової держави.

Завершує збірник публікація документів, яку підготували Валентин Голубев спільно з Олександром Довнармом (Мінськ). У вступній статті історики розглядають документи з білоруських володінь князя Ф. Сапіги,

датовані 1795 р. про створення сільських судів і обов'язки селянських десятників. Зроблений аналіз діяльності сільських судів і судів сільської громади у Білорусі в XVI–XVIII ст., приведені оригінальні тексти вищеназваних документів і опис обов'язків десятників з інвентаря Красносільського староства Мінського воєводства від 1 серпня 1789 р.

Загалом збірник справляє солідне враження про кооперацію українських і білоруських істориків у питанні дослідження соціально-економічних процесів раннього Нового та Нового часу, коли Україна і Білорусь були під спільною владою.

Лариса Жеребцова
Дніпро

Андрій Блануца. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2017. — 423 с.

Династія Ягеллонів¹ є символом давньої пишності Польщі, її політичної могутності та національної сили, економічного достатку і розквіту культурного життя, того періоду, який відрізнявся від подальших часів цілковитої бездіяльності. Ягеллони, на думку автора видатної праці *Polityka Jagiellonów* Генрика Ловмянського, мали всі шанси та умови проводити самостійну політику хоча б з огляду на те, що вони панували у двох, а в певний період навіть у трьох, державах, кожна з яких провадила власну політику, не раз маючи несумісні інтереси. Проте, династія позиціонувала себе як вищий чинник, а її прагнення не співвідносились з прагненнями деяких або навіть всіх підвладних народів.

Г. Ловмянський розглядає поняття «політика Ягеллонів» у двох аспектах: міжнародної політики та внутрішньої політики², натомість А. Блануца зосередився на соціально-економічному аспекті внутрішньої політики Ягеллонів, а саме — політиці земельних надань шляхті на українських землях Великого князівства Литовського (ВКЛ).

У своїй книзі А. Блануца вперше в історіографії на основі численних джерел комплексно проаналізував політику земельних пожалувань і підтверджень від Казимира IV Ягеллончика до Сигізмунда II Августа на українських землях ВКЛ. Попри те, що питання щодо шляхетського землеволодіння та його правового статусу у ВКЛ знайшли відображення у вже класичних литuanістичних студіях кінця XIX — початку XX ст. (М. Владимирский-Буданов, М. Довнар-Запольський, М. Любавський, М. Максимейко та ін.), спеціальні праці присвячені політиці земельних надань в історіографії відсутні. Варто відзначити, що виділення характерних рис політики земельних пожалувань кожного з великих князів литовських підкріплюється ґрунтовними статистичними підрахунками автора кількості різних типів надань у різних регіонах українських земель ВКЛ, визначених на основі подокументного аналізу документів

---

¹ Представники династії Ягеллонів правили у Великому князівстві Литовському в 1440–1572 рр., у Польщі — у 1386–1572 рр., в Угорщині — в 1440–1444 рр. та 1490–1526 рр., у Чехії — у 1471–1526 рр.

² Łowmiański H. *Polityka Jagiellonów*. — Warszawa, 1998. — S. 79.

Литовської Метрики (ЛМ) і стовідсоткового опрацювання доступних оригіналів книг записів та судових справ ЛМ (С. 101).

Монографія складається із передмови, шести розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, іменного та географічного покажчиків. Перші три розділи присвячено, відповідно, історіографії соціально-економічної проблематики у литуаністичних студіях, аналізу джерельної бази дослідження, основу якої становлять документи ЛМ, та детально прописаній методології дослідження. У четвертому розділі автор торкається проблеми генези поземельних відносин і формуванню ринку землі у ВКЛ. У п'ятому розділі розглядається політика земельних надань представників династії Ягеллонів у середині XV – на початку XVI ст., тобто Казимира IV Ягеллончика та Олександра Ягеллончика, а в шостому, який хронологічно обіймає XVI ст., – Сигізмунда I Старого, його дружини Бони Сфорци та їхнього сина – Сигізмунда II Августа. Нижня хронологічна межа роботи обумовлюється приходом до влади короля польського і великого князя литовського Казимира IV Ягеллончика в Литві у 1440 р., а верхня – 1572 р. – припиненням династії по чоловічій лінії внаслідок бездітної смерті останнього правителя ВКЛ Сигізмунда II Августа.

Ключовими питаннями для розуміння проблематики земельних надань шляхті, які вирішуються у дослідженні, є: по-перше, зазначення умов набуття шляхтою земельної власності; по-друге, встановлення типів/форм земельних надань; по-третє, визначення термінів тримання земельних володінь; по-четверте, правове регулювання земельних відносин у ВКЛ протягом досліджуваного періоду. Така постановка питань пояснюється тим, що протягом столітнього правління Ягеллонів у ВКЛ сформувалося багато умов та способів, на яких вони надавали у власність частину земель державного домену, який, як результат, постійно зменшувався (С. 134).

Для позначення узагальненого поняття використаних у роботі різних видів записів ЛМ, найбільш інформативними з яких для автора були «листи», «привілеї», «підтвердження» та «оренди», автор пропонує вживати збірний термін «документи надавчого характеру» (С. 104, 106). Вважаємо таке поняття цілком слушним, адже писарська самоназва документу ЛМ інколи не відповідала його змісту. Документ міг називатись у книзі ЛМ «лист», а за формою бути «привілеєм» чи навпаки. До того ж класифікація видів записів ЛМ, попри можливість використання існуючих схем М. Ковальського, А. Хорошкевич, С. Каштанова, В. Менжинського та ін., завжди викликає складнощі і вимагає синтетичного підходу з огляду на проблематику студій.

Натомість, на нашу думку, варто було більш чітко у наведеній автором класифікації документів ЛМ (С. 64–88) показати відмінності між «листами» і «привілеями», якщо вона принципова для різних типів пожалувань. Тим більше, що автор активно використовував методи дипломатики у дослідженні. При описі привілеїв автор наводить приклад лис-

та-привілея (С. 69) 1548 р. королеви Бони Сеньку Стародубцю на селище на р. Жерді (книга записів ЛМ 32. — № 4. — С. 19). Із тексту не зовсім зрозуміло, чому цей документ класифікується саме так, хоча у самоназві його зафіксовано як «привілей».

Різниця між «листами» і «привілеями» полягає у тому, що привілеї не містять розпоряджень, наказів і норм імперативного характеру³. У випадку із земельними пожалуваннями надання фіксували як документами виду «листи-пожалування», так і «привілеї». Такі документи, на думку В. Менжинського, можна об'єднати в групу жалуваних даних грамот, які демонструють процес перерозподілу земельного фонду та збільшення приватного землеволодіння за рахунок державного⁴. Більшої деталізації потребує така група документів ЛМ як «вольності» від сплати мит та окремих зборів шляхтою (С. 72), бо такі акти підтверджувались принаймні трьома видами записів: «лист безмитний», «привілей» чи «вольність» від сплати мита на певних умовах. Зазначені джерелознавчі уточнення суттєво не впливають на аналіз земельної політики Ягеллонів на землях ВКЛ, до того ж А. Блануца пропонує позначати усі види документів, якими фіксували земельні пожалування узагальнюючим терміном.

У IV розділі «Гене́за поземельних відносин у Великому князівстві Литовському» А. Блануца зазначив, що основною й наперед визначеною умовою отримання, володіння та розпорядження земельною власністю (села, землі, різноманітні угіддя, боброві, рибні лови, сіножаті, городи, будинки в містах, церкви, монастирі тощо) шляхтою була земська служба на користь держави. Аналіз історіографії виявив, що класифікацію земельних надань залежно від часу тримання, яку й використовує А. Блануца, розробив М. Довнар-Запольський, який розділив усі типи володінь залежно від часу тримання на дві групи: 1) термінові та безтермінові тримання: пожиттєві, до волі і ласки господарської, на ленному праві, до очищення вотчини, на хлібокормління; 2) вічні тримання, вотчинні володіння.

Шляхтичі намагались отримати земельні володіння на більш стійких й стабільних умовах, не обмежених часовими рамками, тобто вічні тримання. Обмеженість господарського фонду землі пояснює переважання надань першого типу. Проаналізований автором комплекс документів, пов'язаних із транзакційними операціями упродовж досліджуваного періоду дав підстави зробити висновок про зародження та поступовий розвиток ринку землі у ВКЛ у міжстатутний період, у час боротьби шляхти за розширення своїх прав, внаслідок якої за II Литовським Статутом

³ Ковальский Н.П. Источники по истории Украины XVI — первой половины XVII вв. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА. — Днепропетровск, 1979. — С. 18.

⁴ Менжинский В.С. Книга записей Литовской Метрики №13 как источник по истории землевладения в Белоруссии в первой половине XVI в. // Исследования по источниковедению истории СССР XIII—XVIII вв. — М., 1986. — С. 105.

1566 р. були зняті всі обмеження на операції із землею, а шляхтичі змогли вільно розпоряджатися своєю власністю.

У п'ятому та шостому розділах А. Блануца розглядає динаміку надань представників династії Ягеллонів по кожному князю окремо з урахуванням типу надань (пожалування/підтвердження), часового проміжку тримання (термінове, безтермінове/вічне) та регіону надань (Волинь, Чернігівщина, Київщина, Брацлавщина). По кожному князю автор пропонує таблиці із кількістю різних типів надань та їх географічною локалізацією. Варто було б, на наш погляд, поєднати ці таблиці в одну й показати динаміку надань по кожному регіону протягом правління певного великого князя. Причини нерівномірної кількості пожалувань залежно від регіону обумовлюються перебігом історичних та політичних процесів на території ВКЛ (перманентною татарською загрозою у південних регіонах, литовсько-московськими війнами для Чернігово-Сіверщини та ін.).

У результаті проведеного дослідження автор аргументовано доводить ряд отриманих висновків: 1) характерною ознакою шляхетського землеволодіння була земська служба; 2) влада ВКЛ надавала перевагу тим чи іншим формам земельних надань виходячи з оцінки поточного земельного фонду та його можливостей; 3) на прийняття великим князем рішення впливали колонізаційна доцільність, поточні завдання міжнародної політики, наявність у шляхтичів вичерпного комплексу документів на володіння маєтностями. Основний висновок стосується характеристики надавчої політики Ягеллонів на українських землях ВКЛ, підкріпленої даними розрахунків щодо типів надань та їх кількості, зосереджених у двох таблицях (С. 358–359).

А. Блануца робить такий глобальний висновок: динаміка видачі *термінових і безтермінових пожалувань* була низхідною – від 92% усіх надань за Казимира IV Ягеллончика до 59% за Сигізмунда I Старого і підвищенням цього показника за Сигізмунда II Августа до 67%. Натомість вічні надання зросли в чисельності від 8% за Казимира IV Ягеллончика до 41% у роки правління Сигізмунда I Старого та зниження цього показника за Сигізмунда II Августа до 33%. Аналогічна тенденція простежується із з терміновими і безтерміновими *підтвердженнями*, загальна кількість яких знизилась з 73% до 36%, натомість відбулось підвищення загальної кількості вічних підтверджень з 34% до 46%.

Земельна політика Ягеллонів була спрямована на те, щоб під час першого пожалування обмежувати умови володіння землею наданнями на певний час, тим часом як шляхта була зацікавлена у здобутті надійнішого в політико-правовому сенсі «вічного» володіння.

Отже, монографія А. Блануци влучно доповнює соціально-економічний напрямок литuanістичних студій та відкриває поле для нових досліджень на основі отриманих автором статистичних даних щодо кількості різних типів земельних надань.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Безпалько Владислав – науковий співробітник Науково-дослідного інституту українознавства МОН України (м. Київ, Україна).

Березенко Богдан – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Київ, Україна).

Блануца Андрій – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України (м. Київ, Україна).

Блашук Світлана – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України (м. Київ, Україна).

Валенене Оксана – PhD, науковий співробітник Інституту історії Литви (м. Вільнюс, Литва).

Вашук Дмитро – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України (м. Київ, Україна).

Ворончук Ірина – доктор історичних наук, доцент, завідувачка відділу історичних пам'яток Науково-дослідного інституту українознавства МОН України (м. Київ, Україна).

Газін Володимир – кандидат історичних наук, доцент Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський, Україна).

Гурбик Андрій – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України (м. Київ, Україна).

Жеребцова Лариса – кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпро, Україна).

Йонайтис Рігіс – PhD, науковий співробітник Інституту історії Литви (м. Вільнюс, Литва)

Каплунайте Ірма – PhD, науковий співробітник Інституту історії Литви (м. Вільнюс, Литва).

Келембет Станіслав – кандидат історичних наук, доцент (м. Кременчук, Україна).

Кулаковський Петро – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри країнознавства Національного університету «Острозька академія» (м. Острог, Україна).

Лукін Дмитро – провідний бібліотекар відділу рідкісних книг та рукописів Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна).

Сарцявичус Саулюс – науковий співробітник Інституту історії Литви (м. Вільнюс, Литва).

Святнюк Костянтин – студент Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (м. Київ, Україна).

Степанков Валерій – академік УАІН, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський, Україна).

Тарашкявичус Річардас – науковий співробітник Центру дослідження природи (м. Вільнюс, Литва).

Хромова Ірина – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України (м. Київ, Україна).

Черкас Борис – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України (м. Київ, Україна).

Юга Олександр – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський, Україна).

Наукове видання

Ukraina Lithuanica:

студії з історії
Великого князівства Литовського

Т. IV: На пошану Миколи Федоровича Котляра
з нагоди його 85-річчя

Головний редактор
Микола Котляр

Заступники головного редактора
Андрій Блануца, Дмитро Ващук

Оригінал-макет
Уляна Зарицька

Тексти подаються в авторській редакції

Видання друкується українською, російською, білоруською,
польською та англійською мовами

Підписано до друку 06.09.2017. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 23,81. Обл. вид. арк. 20,99.
Наклад 300 прим. Зам. № 776.

Друк ПП «Аксиома».
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 1808 від 26.05.2004 р.